

Međunarodne studije

god.12, br. 3/4, 2012

MEĐUNARODNE STUDIJE

Časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju
God.12., Br 3-4/2012.

Godišnje izlaze četiri broja časopisa

Naklada / 500 primjeraka

Časopis ima inozemne recenzije

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se u CSA/
Worldwide Political Science Abstracts, Sociological Abstract
Social Services Abstracts

Nakladnici

Centar za međunarodne studije Hrvatske udruge za međunarodne studije, Zagreb
Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjold, Zagreb
Euroavangarde d.o.o. Zagreb

Uredništvo

Goran Bandov, Luka Brkić, Lidija Čehulić Vukadinović, Jadranka Dujić Frlan, Gordan Grlić
Radman, Drago Lovrić, Mladen Nakić, Jadranka Polović, Ivo Šlaus, Radovan Vukadinović

Glavni i odgovorni urednik

Radovan Vukadinović

Izvršni urednik

Luka Brkić

Lektura

Iva Čupić

Tajnici

Stanislava Jerkić, Kristijan Kotarski

Klasifikacija članaka prema UDK

Blaženka Peradenić-Kotur

Tehnički urednik / prijelom

Denis Kondaš, kondasd@gmail.com

Međunarodno izdavačko vijeće

Dr. Nadia Arbatova, Russian Academy of Science, Moscow
Dr. Theodore Columbus, ELIAMEP, Athens / Dr. John Groom, Kent University, Canterbury
Dr. Charles Chudde, University of Boston
Dr. Anton Grizold, Fakultet za društvene vede, Ljubljana
Dr. Shi Ze, Institute for International Relations, Beijing
Dr. Lidija Georgieva, University St. Cyril and Methodius, Skopje
Dr. Dragan Simić, Fakultet političkih nauka, Beograd
Dr. Dragan Vukčević, UDG, Podgorica / Dr. Stefano Piloto, University of Trieste
Dr. Peter Stania, International Institute for Peace, Vienna

međunarodne
studije

god.12, br. 3/4, 2012



Sadržaj

STUDIJE

Božo Skoko, Tihoni Brčić, Dejan Gluvačević: Uloga igranog filma u brendiranju država, regija i gradova	9
Damir Jugo, Stanko Borić, Vladimir Preselj: Analiza razvoja odnosa s javnošću u Hrvatskoj od 2003. do 2009. i projekcija budućih trendova	37
Petar Kurečić: Uzroci i artikulacije otpora postmodernoj geopolitičkoj praksi	53
Stjepan Vukas: Izrael - židovska i demokratska država	77
Vesna Ivanović: Gradnja povjerenja kao uvjet stabilnosti europskog jugoistoka	95
Nataša Beširević: Promidžba demokracije kao vanjskopolitički cilj Europske Unije	113
Vladimir Knapp: Jugobomba - što je istina? Prilog raspravi	133
Marijan Kos: Pojavni oblici međunarodnoga gospodarskoga kriminaliteta kao čimbenik nacionalne ekonomije	155

RECENZIJE, PRIKAZI, OBAVIJESTI

Snježana Ivanović: Informacijski izvori iz međunarodnih odnosa i međunarodna integracija hrvatske Damir Grubiša	185
Amir Muharemi: Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku Vesna Ivanović	190
Osvrt s konferencije: Regional Post - ISAF Engagement - Lessons Learned and a Legacy for A-5 Countries Future Expeditionary Missions Jadranka Dujić Frlan	200
Obavijest Studijsko putovanje u Trst i Goricu (Italija) 10. - 12. siječnja 2013.	203

studije



Izvorni znanstveni članak

UDK: 659.148:327

Primljeno: 15.listopada 2012.

Uloga igranog filma u brendiranju država, regija i gradova

Božo Skoko, Tihoni Brčić**, Dejan Gluvačević****

Sažetak

Rad se bavi važnošću brendiranja u suvremenim međunarodnim odnosima. Naime države, regije i gradovi na izrazito konkurentnom tržištu međusobno se natječu kako bi privukli međunarodnu pozornost, turiste, ulagače, kupce svojih proizvoda ili pak smanjili broj neprijatelja. Pritom nastoje upravljati vlastitim identitetom i imidžem, odnosno brendirati se koristeći marketing, odnose s javnošću, javnu diplomaciju i druga komunikacijska sredstva. U tom kontekstu rad analizira snagu filma u jačanju i promjeni imidža država, regija i gradova. Autori navode primjere mnogobrojnih država koje su iskoristile film kako bi stekle popularnost, odnosno jačale ili pak mijenjale uvriježene predodžbe. Također analiziraju fenomen vanjskog brendiranja, odnosno slučajeve u kojima filmovi utječu na imidž pojedine države ili naroda, neovisno o njihovoj volji. Posebnu pozornost posvećuju ulozi tema i filmskih žanrova u promidžbi država, regija i gradova.

Ključne riječi: film, promidžba, država, destinacija, brendiranje, turizam, oglašavanje.

1. Važnost brendiranja gradova, regija i država

Brendiranje (engl. *branding*) je komunikacijsko-marketinški proces u kojem se definira što neki subjekt (proizvod, usluga, osoba ili destinacija) jest, što ga razlikuje od drugih, koje su njegove prednosti i kakvu vrijednost predstavlja korisniku. To je proces isticanja, privlačenja pozornosti, stvaranja emocija, uvjeravanja, davanja duše tome subjektu te na koncu dobivanja udjela u svijesti potrošača. Posebno mjesto u teoriji i praksi brendiranja ima brendiranje destinacija (država, regija, gradova). Brendiranje destinacija nastoji definirati identitet neke destinacije, istaknuti njezine prednosti i po-

* Docent na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, voditelj kolegija iz Odnosa s javnošću

** Predavač na Odsjeku montaže Akademije dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu

*** Sveučilišni specijalist iz odnosa s javnošću; polaznik poslijediplomskog doktorskog studija Komunikologija na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

sebnosti te osmisлити načine upravljanja svim aspektima destinacije te njezinim odnosima i komunikacijom, ponajprije vlastitim građanima, a onda i svima drugima. Cilj je brendiranja istaknuti jedinstvene atribute destinacije te na taj način destinaciju učiniti prepoznatljivom, drugačijom i privlačnijom od ostalih. Koncept brendiranja destinacije sve je prisutniji u upravljanju turističkim regijama i mjestima. Iako destinacije prvenstveno nastoje biti zanimljive turistima, pozitivna slika o destinaciji jednako može privući potencijalne ulagače, poduzetnike, medije, različite međunarodne agencije, kulturne, sportske i obrazovne institucije te mnoge druge interesne skupine.

Dakle brendiranje, u ekonomskom poimanju, predstavlja jačanje prepoznatljivosti i povećanje vrijednosti određenog proizvoda ili tvrtke te njihovih zaštitnih znakova. Kad je u pitanju brendiranje grada, države ili regije, postoje snažne sličnosti u pristupu budući da se u tom slučaju grad doživljava kao projekt ili proizvod, poput bilo koje tvrtke ili proizvoda koje treba „prodati“ svijetu. Kao što određeni tržišni brend povećava vrijednost svega što se „pod njim“ pojavi na tržištu, tako i grad, odnosno regija, mogu povećati vrijednost svega što je s njima povezano. Najveću razliku čine građani određene destinacije kao unutarnja javnost i živi organizam koji aktivno sudjeluje u procesu brendiranja i čije se zadovoljstvo izravno odražava na uspjeh toga procesa, što pak brendiranje destinacija čini dodatno složenim. Tako ovaj složeni proces obuhvaća definiranje destinacije kao jedinstvenog proizvoda, postizanje konsenzusa među građanima i svim utjecajnim javnostima određene destinacije oko njezine budućnosti, isticanje prednosti i neutraliziranje nedostataka te promicanje u pozitivnom kontekstu, odnosno oblikovanje njezina identiteta i utjecanje na poboljšanje imidža.

Iako brendiranje država svoje podrijetlo vuče iz brendiranja proizvoda, u slučaju brendiranja država više je riječ o filozofiji upravljanja identitetom zemlje u globalnoj javnosti (Anholt, 2007:75). Naime dotični autor smatra kako se imidž brenda proizvoda i tvrtki može ciljano stvoriti oglašavanjem i marketingom, dok ugled mjesta nastaje na složeniji i slučajan način. Međutim usporedba ipak jest korisna jer u oba slučaja imidž ima dubok utjecaj na sudbinu svoga „vlasnika“, dok ljudske predodžbe mogu imati veće posljedice od stvarnosti. Brend mjesta može biti bogat i složen ili pak jednostavan, može biti uglavnom negativan ili uglavnom pozitivan. Za većinu mjesta to je promjenjiva kombinacija jedne i druge karakteristike. A imidž brenda države izravno se odražava na njezine proizvode, usluge, politička i druga nastojanja na globaliziranom tržištu (Anholt, 2007:5).

Kotler i Gertner (2005:41) ističu kako se proizvodi koji nose oznaku „Made in Germany“, „Made in Switzerland“ ili „Made in Japan“ smatraju vrlo kvalitetnima, za što je važan ugled tih zemalja kao proizvođača i izvoznika, koji su u samom svjetskom vrhu.

Istovremeno, oznake „Made in Suriname” ili „Made in Myanmar” mogu pobuditi sumnju u kvalitetu proizvoda zbog niske vrijednosti brenda te zemlje. Kada država predstavlja snažan brend, dobiva mogućnost uspješnog korištenja imena u promicanju svojih proizvoda.

Jaffe i Nebenzahl (2006:138) brendiranje zemlje definiraju kao korištenje marketinških strategija radi promidžbe imidža, proizvoda i privlačnosti zemlje za turizam i izravna strana ulaganja. Sastoji se od razvijanja imidža na temelju pozitivnih temeljnih vrijednosti zemlje i njihova priopćavanja unutar granica i izvan njih. Papadopoulos (2004.) brendiranje mjesta definira kao „širok niz nastojanja vlasti zemalja, regija ili gradova te granskih organizacija u cilju promidžbe mjesta i sektora koje zastupaju“. Dodaje kako je u novije vrijeme brendiranje mjesta postalo popularno budući da se najveće industrijalizirane zemlje danas za unutarnja ulaganja natječu s gospodarstvima u razvoju, od kojih su neka postala članice Europske Unije. Budući da je i turizam pretrpio znatnu štetu od terorističkih prijetnji, osobito nakon 11. rujna 2001., nastojanja da se pospješe ulaganja u turizam dovela su do agresivnih marketinških kampanja tih zemalja. Njihov sastavni dio uključuje pokušaj da se razviju nacionalni, regionalni ili gradski brendovi, bilo zasebno, bilo zajedno. Kako je istaknuo Van Ham (2001.), zemlja bez brenda imat će poteškoća pri ostvarivanju gospodarske i političke zastupljenosti u medijima, tako da imidž i ugled postaju sastavni dijelovi strateškoga kapitala zemlje (vidjeti Jaffe i Nebenzahl, 2006:138).

Velik broj autora uspio je dokazati kako države moraju postati brendovi, poput onih komercijalnih, kako bi se uspjele izboriti za svoje političke, komercijalne i druge ciljeve na globaliziranom tržištu. Pritom koriste iskustva iz ekonomije, odnosno marketinga, prilagođavajući ih novim potrebama i okolnostima. Iako države imaju svoje nacionalne simbole, odnosno simbole nacionalnog identiteta, kao što su grb i zastava, njihovi brendovi mnogo su složeniji, a čini ih cjelokupna nacionalna imovina – od ljudi i njihove kreativnosti do prirodnih ljepota i tehničke nadmoći, kao i sve asocijacije, dojmovi, stereotipi i vrijednosti koje im svijet pripisuje (Skoko, 2009.).

Iako je brend nesumnjivo kontroverzna riječ, nabijena mnogim negativnim i emotivnim asocijacijama, koncept brenda moćan je i izuzetno važan alat za upravljanje zemljama, gradovima i regijama budući da dobro obuhvaća ideju prema kojoj mjesta moraju razumjeti svoj unutarnji identitet i svoj vanjski ugled te njima upravljati. Također je nužan jer države koje sustavno zanemaruju skrb o svom identitetu i imidžu dolaze u opasnost da ostanu na rubu značajnih globalnih događanja i trendova ili da im pak drugi pripišu određene karakteristike putem takozvanog vanjskog brendiranja. Brojni su razlozi koji destinacije doslovno prisiljavaju na brendiranje. Naime svijet je danas jedno tržište. Brz napredak globalizacije znači da se svaka zemlja, svaki grad i svaka regija moraju natje-

cati sa svima ostalima za svoj udio u svjetskim i nacionalnim potrošačkim, turističkim, ulagačkim, studentskim, poduzetničkim, međunarodnim sportskim, kulturnim i inim događanjima. Isto tako, moraju se natjecati za pozornost i poštovanje međunarodnih medija, drugih vlada i ljudi iz drugih krajeva i zemalja (Anholt, 2007:1). Stoga je cilj brendiranja grada ili regije ojačati njihovu prepoznatljivost, vezivati uz njih pozitivne vrijednosti i asocijacije te druga kvalitetna svojstva. Rezultat toga procesa urodit će većim brojem ulaganja, turističkih posjeta, većom vrijednošću proizvoda nastalih u tom kraju te uopće poboljšanjem imidža, a time i važnosti u gospodarskoj i političkoj zajednici.

U brendiranju destinacija igrani film postaje sve zahvalnije komunikacijsko i promidžbeno sredstvo. Teško je odoljeti tom čarobnom zovu s velikih i malih ekrana koji nas odvlači u neku drugu stvarnost, obično privlačniju od one koju kasnije susrećemo „na terenu“. Jasno, to se ne događa slučajno. Države i gradovi te njihove turističke zajednice već desetljećima holivudskim producentima plaćaju značajne svote da svoj sljedeći film snime baš na njihovim lokacijama. Jasno, to ne znači i izravan uspjeh jer promidžba destinacije prvenstveno ovisi o kvaliteti i uspjehu samog filma. Zapravo, mnogo se češće takva promidžba događa slučajno, kao posljedica uspješnosti nekog filma. Naime nakon što određeni film stekne veću popularnost, destinacije koje se u njemu pojavljuju neizravno stječu popularnost i još veće zanimanje javnosti. Tu tvrdnju potvrđuju i istraživanja koja su proveli Riley (1994.), Riley i sur. (1998.), Tooke i Baker (1996.), Beeton (2001.), Busby i Klug (2001.), kao i brojna druga istraživanja (usp. Beeton, 2004.). Neke destinacije postaju predmetom filmske radnje bez puno truda, odnosno zahvaljujući činjenici da su slavne i poznate same po sebi. Nekada se pak događa da pojedine destinacije slučajno završe na filmu, a onda zahvaljujući uspjehu filma organizacije koje se bave turističkim i promidžbenim upravljanjem destinacijama naknadno reagiraju i iskorištavaju već postojeći uspjeh atrakcija posredovanih filmom kako bi promicali svoje destinacije (Beeton, 2005:27). U svakom slučaju, dobitak je velik jer turisti sve češće, zadivljeni filmskim prizorima, pozele i sami osjetiti mjesta na kojima su bili neki od njihovih filmskih junaka. A znamo da su neke od najupečatljivijih scena najčešće snimljene u stvarnom svijetu, bez pomoći scenografije. Promidžba destinacija i pojedinih brendova na filmu zapravo je jedan od najisplativijih, ali i najuvjerljivijih oblika promidžbe jer je brendiranje destinacije uglavnom u službi same filmske priče, pa gledatelji ne pružaju otpor kao prema klasičnim reklamama, u kojima je naglašen persuazivni aspekt.

2. Uloga filma u brendiranju država

Promidžbena snaga filma već je desetljećima predmet znanstvene pozornosti budući da su relativno rano, odmah nakon pojave filmske umjetnosti, pojedinci i skupine

shvatili kako se pomoću filma može utjecati na oblikovanje javnoga mnijenja. Korištenje filma kao moćnog promidžbenog oružja u nacističkoj Njemačkoj danas je općepoznat primjer. Međutim u suvremeno vrijeme nerijetko i sami postajemo žrtvama puno sofisticiranijeg promidžbenog pristupa korporacija, političkih institucija pa i država, koje koriste film kako bi umjetničkim izričajem prenijeli poruku i utjecali na naše stavove ili ponašanje, bez obzira na to radi li se o promidžbi određenog proizvoda, modnog trenda, političke ideje ili pak dočaravanju nekog povijesnog događaja, turističke atrakcije ili osobe.

Film je vrlo važna sastavnica popularne kulture koja utječe na ljude u kratkom vremenu, a utjecaj filma i televizijskih programa na osobna uvjerenja i ponašanja s vremenom je sve veći i veći, kako zbog kreativnosti televizijskih sadržaja, tako i zbog sve većeg utjecaja masovnih medija. Poznato je kako ljudi sve manje čitaju, a sve više gledaju, pa su time podložniji utjecaju filma i televizije općenito.

U usporedbi s ostalim umjetnostima, film je osobito moćan jer postiže psihološke i promidžbene učinke, ne samo na planu intelekta, već temeljno na planu emocija i vizualnog doživljaja. Cilj filma nije vršiti utjecaj na poglede elitnog dijela društva, koje se zrcali u stručnjacima za pitanja umjetnosti. On prije svega traga za pozornosti širokih masa. Kao rezultat toga, film može ostvariti veći utjecaj na društvo nego što su to u mogućnosti crkva, škola, tisak ili radio (Hippler, vidjeti Tadić, 2009:21). Ovoj tvrdnji Fritz Hippler dodaje zaključak kako bi bilo nemarno i lakoumno (i protiv interesa same umjetnosti) za odgovornu državu odreći se vodstva i glavne uloge na tako važnom području. Zato ćemo, između ostalog, ovim radom pokušati analizirati kako države ili neki drugi javni subjekti koriste film kao komunikacijski i promidžbeni alat u brendiranju država, odnosno kako film može brendirati države koje ponekad toga nisu ni svjesne.

Talijanski pisac i kritičar Umberto Eco davno je tvrdio kako film i televizija nisu samo prijenosnici neke ideologije, već su oni sami upravo – ideologija. S njim se u potpunosti slažu britanski autori Ziauddin Sardar i Merryl Wyn Davies (2003.) koji su analizirali utjecaj filma i popularne kulture na oblikovanje američkog identiteta i imidža u svijetu. U svome djelu *Zašto ljudi mrze Ameriku?* filmu pripisuju posebnu moć tvrdeći kako predodžbu o Americi i o tome što Amerika misli o ostatku svijeta taj ostatak svijeta uglavnom stječe gledajući televizijske serije i holivudske filmove. Autori posebno analiziraju utjecaj vesterna na američki identitet, ali i promidžbu američke životne filozofije uz pomoć toga žanra u svijetu. Smatraju kako je western najvažniji za razvoj američke popularne kulture i ujedno glavni oslonac raznih oblika popularne zabave, kojom su osvojili svijet. No istodobno to je žanr u kojem Amerika promišlja o vlastitoj povijesti i koji utječe na poimanje sadašnjosti. Oni drže kako je u doba uspo-

na filma vestern poslužio kao sredstvo asimilacije i stvaranja američkog nacionalnog identiteta. Primjerice kulturni film *Shane*, koji se bavi prijelazom iz ere uzgajivača stoke koji su istisnuli trapere i stanovnike šuma, a koje će sada izgurati uljudni čestiti doseljenici, promiče dvije odrednice: djevičansku divljinu koja se može pripitomiti i nasilje kao bitnu i neizbježnu te trajnu potrebu za očuvanjem civilizacije. Američki filmski teoretičar Richard Slotkin (vidjeti Sardar i Davies, 2003.) čak je istražio načine na koje se, slijedom američke povijesti, manipuliralo žanrom vesterna kao moćnom metaforom za izražavanje političkih poruka i stajališta te ih objavio u svoje tri knjige: *Obnova nasiljem: mitologija američke granice 1600. – 1860.*; *Kobni okoliš: mit o granici u doba industrijalizacije 1800. – 1890.* i *Zemlja revolveraša: mit o granici u Americi dvadesetog stoljeća*. U svakoj od tih faza, tvrdi on, nasilje je imalo ključnu ulogu u procesu prisvajanja zemlje, stjecanja legitimiteta i američke predodžbe o samima sebi. Puno se toga u američkom poimanju svijeta sačuvalo do naših dana.

Mnogobrojni su primjeri upotrebe igranog filma kao promidžbenog alata država, ne samo u turističkom već i u političkom smislu, a oni sežu sve do šezdesetih godina prošloga stoljeća. Postoje dokazi iz 1970-ih godina o promidžbi Južnoafričke Republike na taj način. Navodno je, na poticaj američkih agencija za odnose s javnošću, u Nairobiju tada utemeljena agencija čija je zadaća bila opskrbljivati televizijske kuće u svijetu filmovima koji govore u prilog jugu Afrike (Rhodie, 1983:250). Zahvaljujući takvom djelovanju gotovo sve važnije sjevernoameričke, europske i australsko-azijske televizijske kuće emitirale su šest odabranih filmova u kojima se posebno ističe strateški značaj Južnoafričke Republike za zapadne zemlje. Jedan je od novijih primjera Novi Zeland, koji je učinio golem promidžbeni iskorak snimanjem popularne, Oscarom nagrađene filmske trilogije *Gospodar prstenova*, koja je bajkovitu radnju s atraktivnim likovima i borbom između dobra i zla oživjela na prekrasnim novozelandskim prostranstvima. Snimanje filma i lokacije koje su korištene za tu svrhu izravno su povezani s turističkom ponudom te zemlje. Time su stvoreni idealni preduvjeti za razvoj turizma na tim područjima i stvaranje nove slike „ekološke“ države u inozemnoj javnosti. Naime smatra se kako je već film *Prstenova družina* iz 2001. godine imao izravan utjecaj na turistički uspjeh lokacije na kojoj je snimljen. Čak oko dvije trećine ispitanika bilo je prvenstveno motivirano filmom pri svojem posjetu Novom Zelandu (Beeton, 2005:113). Prema podacima koje navodi Beeton (2005:114), do ožujka 2002. godine film je u kinima pogledalo više od 95 milijuna ljudi, te je u istoj godini zabilježena zarada nešto viša od 870 milijuna dolara.

Država se najčešće promiče putem lokacija na kojima se film snima jer to pruža iznimne mogućnosti plasiranja njezinih prirodnih, gospodarskih ili kulturnih odlika. Potom vrlo dobra promidžba može biti ekranizacija poznatih događaja ili legendi iz

života pojedinog naroda, gdje se vrlo slikovito mogu izraziti „karakteristike” toga naroda, njegova prošlost, stereotipi i slično. Na kraju, doprinos uspješnoj promidžbi može biti čak i usputna zastupljenost, odnosno sudjelovanje ili spominjanje „predstavnik” pojedinog naroda ili države u pozitivnom filmskom kontekstu. Vrlo su popularne i biografije povijesnih velikana. Uostalom, na dodjeli Oscara 2011. godine briljirao je britanski film *Kraljev govor* koji na neuobičajen način (pričom o njegovoj govornoj mani) govori o životu kralja Đure VI. i britanskoj povijesti uoči izbijanja Drugog svjetskog rata. U jednoj od scena filma njegov brat Edvard VIII. netom nakon abdikacije, zajedno sa svojom ljubavnicom Amerikankom Wallis Simpson, uživa u vili kraj mora, slušajući na radiju govor svog okrunjenog brata. Malo je poznato da se vojvoda nakon odustajanja od prijestolja nalazio u Dalmaciji, gdje je uživao daleko od pritiska medija i javnosti. Da je u tom filmskom prizoru scenarist barem negdje spomenuo Hrvatsku kao odredište njihova „medenog mjeseca”, promidžbeni učinak bi bio nemjerljiv.

Hrvatska se dosad vrlo slabo koristila mogućnostima promidžbe putem filma. Zanimljivo je da je Hrvatska kao izrazito slikovita i raznolika zemlja, s bogatim povijesnom baštinom, slabo korištena kao filmska (makar i sporedna) lokacija u filmovima stranih produkcija, dok hrvatski filmovi, koji bi na atraktivan način inozemnoj javnosti uspjeli ispričati priču o hrvatskoj povijesti, sadašnjosti, kulturi, prirodnim ljepotama i slično, zapravo niti ne postoje. Kao dobar primjer promidžbe bivše jugoslavenske države putem filma možemo navesti film Veljka Bulajića *Bitka na Neretvi*, dobitnika 10 prestižnih međunarodnih nagrada i nominacije za nagradu Oscar 1969. godine u kategoriji najboljeg stranog filma. Zahvaljujući iznimno skupoj produkciji angažirani su vrhunski filmski stvaratelji te poznati američki, njemački i ruski glumci (Yul Brynner, Hardi Kruger, Orson Welles, Franco Nero, Kurt Jurgens, Oleg Vidov, Sergej Bondarčuk i drugi) kako bi se na što popularniji način prikazala jedna od ključnih partizanskih bitki za oslobođenje Jugoslavije te uloga Josipa Broza Tita u tim danima. Nedvojbeno je da je film pridonio golemoj popularnosti partizanskog pokreta i tadašnjeg predsjednika Jugoslavije Tita, a na taj je način svakako porastao i ugled same komunističke države. O tome svjedoči i podatak da je *Bitka na Neretvi* jedan od rijetkih filmova s područja Jugoistočne Europe koji je prikazan gotovou svim zemljama svijeta. U godini prikazivanja oborio je rekord gledanosti u Japanu, Švedskoj, Meksiku, Portugalu, Egiptu, Kini i drugim državama. U Parizu je u kino dvoranama igrao 40 dana, u Rimu 46 dana, u Varšavi 60 dana, u Chicagu 30 dana i tako dalje (Skoko, 2004:303).

Dakle jasno je da se putem filma i televizije na vrlo osebujan i načelno prihvatljiv način može otvoreno promicati zemlja, odnosno njezine pojedine prednosti. Iako to nije nužno namjera određenog filma, događa se da gledatelji u njemu pronađu elemen-

te koji pridonose promidžbi neke zemlje, skupine, profesije, vrijednosti, te na temelju toga oblikuju svoj stav prema toj zemlji ili narodu. U filmovima i serijama pritom se često koriste i pozitivni i negativni stereotipi pri oslikavanju pojedine zemlje i naroda. To se obično događa potpuno izvan kontrole, pa može koristiti, ali i naštetiti njihovu imidžu.

2.1. Moć filmske industrije i vanjsko brendiranje

Dojam o pojedinim državama koji filmovi mogu ostaviti u sjećanju gledatelja može biti vrlo dubok. Toga je svjesno sve više država. Međutim neke od njih kao aktivan subjekt na taj način pristupaju vlastitoj promidžbi, dok su druge izložene takozvanom vanjskom brendiranju od strane filmske industrije, pa postaju žrtvama lansiranja stereotipa i etiketiranja, te su prisiljene na svojevrsnu obranu. Tako je Sjeverna Koreja službeno reagirala, a u Južnoj Koreji u znak solidarnosti pokrenuti su prosvjedi nakon dolaska filma iz ciklusa o Jamesu Bondu, *Umri drugi dan* (engl. *Die Another Day*) u kinodvorane, gdje je Sjeverna Koreja prikazana u vrlo negativnom kontekstu, a njezini predstavnici kao glavni negativci koje pobjeđuje glavni junak, britanski tajni agent 007, odnosno James Bond. Sekretarijat Odbora za mirno ujedinjenje Sjeverne i Južne Koreje, inače tijelo sjevernokorejske Komunističke partije, u svojoj službenoj izjavi objavljenoj nakon svjetske premijere filma ističe da se u tom filmu „vrijeđa korejska nacija” te da je „prljav i uvredljiv za korejski narod”. Dodaju kako bi „Sjedinjene Američke Države jednom zauvijek trebale prestati prikazivati taj film” jer se u njemu Sjeverna Koreja prikazuje kao „rasadnik zla”, a cijeli poluotok kao zaostalo područje koje ovisi o zapadnjačkim spasiteljima.¹ Film ima nenadmašnu moć u oslikavanju ljudi, naroda, pojava i događaja. Pritom filmsko pojednostavljivanje stvarnosti često pada pod utjecaj stereotipa. Holivudska filmska industrija obično podliježe stereotipima pri izboru pozitivaca i negativaca te režiranju njihovih odnosa u svojim filmovima i serijama, vjerojatno radi lakšeg „oslikavanja” karaktera pojedinih uloga, odnosno prihvaćenosti priče među gledateljima. Tako su negativci obično pripadnici onih skupina koje u američkoj javnosti imaju negativan imidž. Tim priklanjanjem općoj slici, a najčešće prevladavajućim stereotipima, obično se „podilazi” ukusu najšireg dijela publike. S druge strane svakim svojim filmskim ostvarenjem ta industrija, uz preuzimanje postojećeg imidža, automatski pridonosi i daljnjem jačanju negativnog imidža, što predstavlja zatvoren krug. Primjerice veliki negativci u najpopularnijim američkim filmovima tijekom Hladnoga rata bili su Rusi, odnosno njihove političke i vojne institucije, potom Koreja, Kuba, Kina itd. Osim što se kroz filmove reflektiralo stvarno javno mišljenje kapitalističkog zapada u odnosu na socijalistički svijet, mlađi naraštaji gledatelja zemlje s onu

¹ *Jutarnji list*, 16. prosinca 2002., str. 47; *Jutarnji list*, 4. siječnja 2003., str. 67

stranu „željezne zavjese” upoznawali su najčešće samo kroz tu prizmu ili su svoje mišljenje pojačavali upravo zahvaljujući takvim filmovima. Posljednje desetljeće među negativcima bilo je sve više pripadnika arapskog svijeta, što se također izravno može povezati sa zahlađenjem odnosa na stvarnoj političkoj sceni. Filmovi i serije snimani nakon napada NATO-a na Jugoslaviju 1999. godine u smislu svrgavanja režima Slobodana Miloševića, kad je američka javnost imala negativnu predodžbu o toj zemlji, vrlo je često spominju u negativnom kontekstu. Iako je ponekad riječ o naizgled beznačajnim podacima ili ulogama, one se gledateljima vrlo lako urežu u pamćenje i pridonose stvaranju globalnog mišljenja o toj zemlji. Prikladan su primjer američke televizijske serije *Bjeloglasnik* i *24 sata*. U jednoj od epizoda prve serije Jugoslavija se navodi kao domovina glavnog negativca, koji je ubojica s lažnim identitetom. U epizodi serije *24 sata* atentatori na budućeg američkog predsjednika upravo su Srbi, koji dolaze iz Beograda kako bi se osvetili predsjedničkom kandidatu zbog njegove povezanosti s NATO-ovim operacijama na tlu Jugoslavije.

Radnja filma *Nemoguća misija: Protokol duh* (2011.) odvija se u Moskvi, Mumbaiju, Budimpešti i San Franciscu, a spomenuta je i Hrvatska. Ona nije prikazana, iako se u njoj odvijaju ključni trenuci motivacije lika što ga tumači Tom Cruise – srpski plaćenici ubijaju mu suprugu s kojom je bio u Hrvatskoj. Ministarstvo turizma Republike Hrvatske nije iskoristilo tu jedinstvenu priliku za globalnu promidžbu kao što je to učinio Dubai. Naime zvijezda filma Tom Cruise sam je izvodio kaskaderske prizore po Burj Khalifi, najvišem neboderu na svijetu, što je bio središnji dio reklamne kampanje filma. Turistička zajednica Dubaja očekuje turistički podstrek koji je Abu Dhabi dobio filmom *Seks i grad 2* (2010.) te kapitaliziranje na uspjehu *Nemoguća misija* s ambicijom da se visokobudžetni holivudski filmovi nastave ondje snimati.²

Dakle filmska industrija ima snažnu mogućnost „etiketiranja“ i ocrnjivanja pojedinih naroda, pojedinaca, skupina. Pritom ne mislimo samo na *Borata* i etiketiranje Kazahstana od strane britanskog komičara Sacha Barona Cohena, već na puno sofisticiranije načine kojima se pojedine poruke, često usput izrečene ili prikazane, duboko urezuju u podsvijest gledateljstva.

Na sličan način, čak i nesvjesno, filmovi i serije mogu pridonositi učvršćivanju različitih stereotipa o pojedinim državama i narodima, poput rata u Bosni, siromaštva u Africi, zaostalosti u Albaniji, diktatura u istočnim europskim državama i slično. Naime čak i kad se pojedine države emancipiraju od takvih problema ili naslijeđa koji im se pripisuju, filmska industrija još ih godinama „etiketira“ na taj način, što usporava njihova nastojanja za upravljanje vlastitim imidžem u međunarodnoj javnosti.

2 <http://www.bbc.co.uk/news/entertainment-arts-16063652>, preuzeto 25. svibnja 2012.

O tome kako filmovi mogu utjecati i na promjenu poimanja povijesti određenog naroda svjedoče dva popularna američka filma, *Hrabro srce* (1995.) i *Patriot* (2000.) s Melom Gibsonom u glavnoj ulozi. Zbog njih su oštro reagirali britanski kulturni i politički krugovi jer su navodno u filmovima Britanci prikazani kao povijesni negativci u odnosu prema Amerikancima i Škotima. Naime film *Hrabro srce* prikazuje nastojanja Škotske za ostvarenje slobode u 14. stoljeću, a *Patriot* oslikava američku borbu za neovisnost protiv Britanaca sedamdesetih godina osamnaestog stoljeća. Prema ocjenama britanskih kritičara, u oba filma Britanci su prikazani kao hladnokrvni ubojice, koji ne biraju ni žrtveni sredstva u ostvarivanju svojih imperijalističkih ciljeva. Iako su producentske kuće isticale kako je riječ o realističnom prikazu povijesti, ozbiljni britanski povjesničari uvjerali su međunarodnu javnost kako je riječ o namjernom ocrnjivanju Britanaca i svojevrsnoj reviziji povijesti.³

2.2. Uloga filma u turističkoj promidžbi i mogućnosti brendiranja destinacije putem filma

Slika predstavlja ključni koncept promidžbe u turizmu. Naime ona utječe na stavove i ponašanja povezana s turizmom, stvarajući nove, jačajući postojeće ili ih jednostavno slabeći.⁴ Na području turizma istraživanje slika destinacija odražava se kroz nekoliko različitih perspektiva koje tako mogu utjecati na odabir destinacije. Butler (1990.) tvrdi kako ono što je prikazano na filmu postaje još utjecajnije od same slike prilikom odabira turističke destinacije. Zahvaljujući tim činjenicama razvio se i pojam filmski induciranog turizma, tj. turizma posredovanog filmom. Evans (1997.) filmski inducirani turizam definira kao posjet turista određenoj destinaciji ili atrakciji kao posljedicu pojavljivanja destinacije ili atrakcije na televiziji ili kinoplatnu. Macionis tvrdi kako se filmski induciran turizam odnosi kao iskustvo koje je vrlo osobno te koje se temelji na vlastitom razumijevanju i upotrebi medija (prema O'Connor, 2005:2). Naime izlaganje filmu gradovima, državama i regijama omogućuje da se „obrate“ publici od oko 72 milijuna gledatelja, što je prosječna gledanost filma u svijetu.⁵ Stoga nema sumnje kako film može pomoći stvaranju atraktivne slike destinacija te privlačenju pozornosti turista i njihovu poticanju da posjete određenu turističku destinaciju. Film zapravo predstavlja važan čimbenik u

3 <http://news.bbc.co.uk/go/em/fr/entertainment>, preuzeto 20. siječnja 2003.

4 <http://www.scribd.com/doc/49760030/IMPACTS-OF-MOTION-PICTURE-ON-A-TOURISM-DESTINATION>, preuzeto 29. svibnja 2011.

5 Gledanost od 72 milijuna ljudi odnosi se na filmove A-produkcije.

smislu promidžbe turističkih destinacija, i to tako da turistima omogućuje da „osjete“ turističku destinaciju prije nego što je posjete. Turisti dakle imaju mogućnost uz pomoć filma unaprijed vidjeti i upoznati se s glavninom onoga što mogu susresti na turističkim destinacijama. Na taj način turisti imaju privid kako „idu na sigurno“ jer tobože znaju što mogu očekivati od pojedine turističke destinacije. Zahvaljujući tome destinacije se svjesno vežu uz film, a film koriste kao neposredan alat svojih marketinških aktivnosti.

Hudson i Ritchie(2006.) navode tri vrste marketinških aktivnosti destinacija u kojima film može sudjelovati kao sredstvo promidžbe. Naime riječ je o marketinškim aktivnostima destinacija prije izlaska filma, tijekom izlaska filma i nakon izlaska filma. Marketinške aktivnosti prije izlaska filma na kinoplatna sastoje se od napora destinacija da potaknu proizvođače i filmske studije da upravo na njihovoj lokaciji snime film. Marketinške aktivnosti destinacije tijekom snimanja i izlaska filma na tržište sastoje se od napora da se stvori određeni publicitet filma i lokacije koji bi tako privukao što veću pozornost javnosti. Marketinške aktivnosti destinacije nakon izlaska filma predstavljaju sve ono što se dotad odradilo. U ovoj fazi destinacije turistima pokazuju različite lokacije snimanja filma te nude različite aktivnosti i suvenire vezane uz film.

Kako bi se u potpunosti shvatio utjecaj filma na turističku promidžbu, O'Connor⁶ navodi dva preduvjeta, da se turističke destinacije razumiju kao brendovi, ali i mogućnosti televizije i filma da ih razviju u brend. Jasno, sve to uvelike ovisi i o samom karakteru destinacije, odnosno činjenici koliko je ona sama po sebi „filmična“. Dakle ako sama destinacija nije privlačna, teško da će film moći značajnije utjecati na njezinu turističku promidžbu. Druga tvrdnja odnosi se na to da turističke zajednice moraju surađivati s producentima i filmskim studijima kako bi pridonijele turističkoj promidžbi određene destinacije, te se kao takve često pokazuju vrlo učinkovitima.

U svakom slučaju, film kao sredstvo promidžbe može imati višestruke pozitivne učinke na određenu turističku destinaciju (Beeton, 2005:6). Pritom nije važno je li turistička destinacija promicana filmom malo ribarsko selo ili metropola. Primjerice film može poboljšati životni standard ljudi koji žive na određenoj turističkoj destinaciji prikazanoj u filmu. Naime kako film promiče određenu turističku destinaciju, implicitno dolazi do povećanja broja turista, koji pak ostavljaju sve veće količine novca. Samim time otvaraju se nova radna mjesta kako bi se poboljšala usluga turističke destinacije, pa se tako otvara-

6 O'Connor, Noelle, The Importance Of Destination Branding In Movie Induced Tourism Locations, na http://lit.academia.edu/NoelleOConnor/Talks/2432/The_importance_of_destination_branding_in_movie_induced_tourism_locations, preuzeto 18. svibnja 2011.

ju novi hoteli, restorani, kafići i ostala mjesta koja su turistu neophodna za što kvalitetniji boravak. Nadalje, promidžbom određene turističke destinacije film stvara pozitivnu sliku te destinacije u regionalnim i svjetskim okvirima, što kod lokalnog stanovništva stvara viši stupanj ponosa i osjećaja pripadnosti mjestu u kojem žive (Beeton, 2005:6). Beeton smatra kako se snagom filma može raditi/upravlјati konstruktivno, ali pod uvjetom da lokalni stanovnici pozitivno doživljavaju mjesto gdje žive te da na njega gledaju kao na filmski portret koji je stvaran, izazovan i poželjan. U slučaju da nije tako, sve „pada u vodu“. Naime uza sve napore koje film čini kako bi se određena destinacija promicala, lokalni stanovnici ključ su daljnjeg uspjeha jer će upravo oni održavati i stvarati pozitivnu sliku turističke destinacije te je držati živom i uvjerljivom.

Dakle neupitno je da film ima izniman utjecaj na turističku promidžbu. No ono što je ključno jest kako će lokacije na kojima je snimljen, odnosno lokacije na kojima se odvija radnja filma, pristupiti promidžbi. Ako turističke zajednice ili političko vodstvo tih lokacija ne iskoriste utjecaj filma, onda je utjecaj filma gotovo uzaludan. Naime sam film ne može jamčiti da će određenu destinaciju u potpunosti pretvoriti u zanimljivo turističko odredište. Kao što je već rečeno, film često niti nema prvotnu namjeru stvarati ili jačati već postojeće turističke destinacije (izuzevši slučajeve u kojima predstavnici turističke industrije ili državne institucije to izravno ne dogovore s predstavnicima filmske industrije), ali se kao moćno sredstvo komunikacije pokazuje vrlo utjecajnim na tom području.

Bolan⁷ navodi pet ključnih točaka za brendiranje destinacije uz pomoć filma: veće priznanje i prihvaćanje filmski induciranog turizma, bližu suradnju između turističkih i filmskih organizacija i tijela, veći napor za razvoj i promicanje filmske lokacije kao priče koja će pratiti tu lokaciju, filmsku lokaciju koja prilikom promidžbe mora biti autentična kao u filmu te naposljetku veću upotrebu kvalitativnih istraživanja. Pridržavajući se tih pet ključnih točaka, stvara se snažan potencijal da se pojavom novog filma stvori i razvije zanimanje za određene destinacije koje su poslužile kao filmske lokacije.

2.2.1. Primjeri promidžbe destinacija putem lokacije snimanja

Kao što vidimo, filmska lokacija vrlo je važno sredstvo promidžbe, ako ne i najvažnije kada govorimo o turizmu posredovanom filmom.

⁷ Bolan, Peter, Displacement Theory – Probing New Ground in Film-Induced Tourism, <http://www.shannoncollege.com/wp-content/uploads/2009/12/THRIC-2010-Full-Paper-P.-Bolan.pdf>, str. 18-19; preuzeto 3. lipnja 2011.

Postoje mjesta poput Stirlinga i Wellingtona, koja su svoju promidžbu usmjerila isključivo na razvikane filmove *Hrabro srce* i *Gospodar prstenova*. Takve destinacije „žive“ na tim filmovima te svojim posjetiteljima nude brojne atrakcije, suvenire i ostale popratne sadržaje koji prate film. Na takvim mjestima česti su i vodiči u obliku knjiga, u kojima su sadržane sve zanimljivosti vezane uz film i određene lokacije koje turisti mogu posjetiti. Primjerice Tunis u svojoj turističkoj ponudi vrlo jasno i ponosno ističe lokacije gdje su snimani filmovi poput *Engleskog pacijenta* (1996.), Monty Pythonovog *Života Briana* (1979.) te filmskog serijala *Ratovi zvijezda* (1977. – 2002.). Usto, zahvaljujući popularnosti filma *Ponos i predrasude* (2005.), velik broj turista posjetio je lokacije gdje je film sniman. Naime lokacije kao što su North Lees Hall, Stamford, Basildon Park i mnoge druge na kojima je sniman film *Ponos i predrasude* donose više od četiri milijuna funti godišnje zarade.⁸ Naime istraživanja koja su provedena o utjecaju *Ponosa i predrasuda* na turiste koji su posjetili lokacije gdje je snimljen film pokazala su da je na više od polovice ispitanika (51,9 posto) film izravno utjecao pri izboru posjeta destinacije.⁹

Strategija destinacijskog marketinga u smislu iskorištavanja filma mora biti proaktivna ukoliko želi dodatno zaraditi. Tako se često događa da se moraju pokrenuti mnogobrojne dodatne aktivnosti kojima se film može „opipati“ (Beeton, 2004:90). To se odnosi na organiziranje filmskih festivala, na obilaske lokacija koje su korištene tijekom snimanja filma, kao i na tematske parkove i ostale događaje povezane s filmom. Jedan je od takvih primjera Barwon Heads, koji je zadržao atmosferu malene društvene zajednice, sela, nudeći posjetiteljima razne priče i događaje. Tu popularnost Barwon Heads (Victoria, Australija) može zahvaliti popularnoj seriji *Sea Change* (1998. – 2000.) koja je snimana u tom selu. Hrvatska u tom smislu pokušava iskoristiti popularnost njemačkog serijala *Winnetou*, koji je sniman u nacionalnim parkovima Paklenica, Velebit i Plitvička jezera.

Međutim zanimljivo je da film može koristiti i lokaciji na kojoj je snimljen, ali i lokaciji koju „glumi“. Zanimljivo je kako je film *Hrabro srce* (1995.) snimljen u Irskoj, ali su turisti posjetili Škotsku zbog toga što se radnja filma odvija u Škotskoj. Naime rezultati ankete koju godinama provodi škotska turistička zajednica Visit Scotland, vezane uz film *Hrabro srce* (1995.), pokazali su kako je film imao značajan utjecaj na turiste koje su posjetili regiju Stirling te vidjeli određene atrakcije i odredišta iz filma (O'Connor, 2005:5).

8 <http://www.scribd.com/doc/49760030/IMPACTS-OF-MOTION-PICTURE-ON-A-TOURISM-DESTINATION>, preuzeto 30. svibnja 2011.

9 *ibid.*

Dakle ponekad ni filmska lokacija ne može i ne mora biti uvjet da će je turisti posjetiti jer je na njoj snimljen popularan film, već će posjetiti mjesto radnje koja se u filmu prikazuje.

Što se tiče „opipavanja“ filma, tu se najčešće radi na stvaranju mogućnosti razgledavanja različitih lokacija gdje su filmovi snimljeni, podizanju spomenika u čast filmu ili filmskom junaku (primjerice kip Hrabrog Srca u Stirlingu) te prodaji različitih suvenira i kostima vezanih uz film (kostim Golluma iz filma *Gospodar prstenova*). U tom je smislu iznimno važno određenu lokaciju obilježiti „filmom“ kako se turisti ne bi razočarali posjetivši određenu destinaciju isključivo zbog filma, na lokaciji ne pronalazeći ništa što bi im posvjedočilo o snimanju filma. Naime posjetitelji filmskih lokacija očekuju da će vidjeti isto ono što su vidjeli na kinoplatnu ili televizijskim zaslonima. U slučaju da se njihova očekivanja ne ostvare, ostat će razočarani, a sama lokacija neće imati perspektivu da i dalje promiče isti film. Naime jedan posjetitelj Goathlanda, gdje je snimljena televizijska serija *Otkucaji srca*, prokomentirao je kako je očekivao više došavši u Goathland, kako je očekivao da će vidjeti ono što je vidio i na televizijskom prijemniku, ali ono što je vidio bila je samo blijeda kopija Goathlanda iz serije *Otkucaji srca* (Beeton, 2005:105). Dakle kada filmsku lokaciju koristimo kao sredstvo promidžbe, ona mora u što većoj mjeri odgovarati svome „izvoru“, tj. onome što se prikazuje. Od lokacije do lokacije, pristup takvom shvaćanju uvelike se razlikuju. Spomenuto selo Barwon Heads koje promidžbu svoje lokacije zahvaljuje uspješnoj televizijskoj seriji *Sea Change* u potpunosti je prihvatilo takav pristup promidžbe. Stoga kada posjetitelji dođu u Barwon Heads, mogu osjetiti „duh“ serije jer se nastoji u što većoj mjeri oživiti lokaciju. Tome u prilog ide i istraživanje koje je provedeno 2001. godine, a čiji rezultati govore kako više od 75 posto ispitanika ima pozitivno mišljenje o Barwon Headsu kao turističkoj filmskoj lokaciji (Beeton, 2005:108). S druge strane Tunis svoje filmske lokacije promiče vrlo ponosno i svakom turistu daje do znanja da su upravo ondje snimljeni filmovi poput *Ratova zvijezda*, *Života Briana* i *Engleskoga pacijenta*. No problem nastaje kada posjetitelj dođe na lokacije snimanja jer ništa ne daje do znanja da je baš ondje snimljen film, osim „žive riječi“ vodiča. Naprotiv, te filmske lokacije ni u najmanju ruku ne izgledaju kao da su na njima snimani filmovi. Izuzetak je maleno selo usred Sahare, gdje su ostale građevine iz *Ratova zvijezda*, ali i one su teško prepoznatljive jer se ne održavaju, a nemaju ni jednu drugu poveznicu koja bi posjetiteljima približila mjesto radnje *Ratova zvijezda*. Stoga, kao i primjer s posjetiteljem Goathlanda, ne treba nas čuditi kada posjetitelji budu nezadovoljni jer nisu vidjeli ništa od onoga što su očekivali.

Lokacije koje predstavljaju jednu od najvećih i najvažnijih turističkih atrakcija mogu biti „stvarne“ i „nestvarne“. Pojam „stvarnih lokacija“ podrazumijeva lokacije koje do-

ista postoje pod istim imenom, poput Las Vegasa, New Yorka, Pariza, Provanse i ostalih zemljopisnih odredišta koja se pojavljuju u filmovima. Pojam „nestvarnih“ lokacija podrazumijeva filmske lokacije iz svijeta mašte, te su i njihovi nazivi izmišljeni. Takve su lokacije primjerice Kraljevstvo Narnija (White Island na Novom Zelandu), Međuzemlje (Novi Zeland), Nedođija (Madagaskar), Kamelot (Winchester u Engleskoj, Somerset u Škotskoj i Caerleon u Walesu), kao i brojne druge. Međutim bez obzira na to o kojem je filmskom žanru riječ, kao i na to postoje li lokacije koje se pojavljuju u filmu, one podjednako privlače sve više i više turista svake godine.

Poznato je kako države i gradovi, odnosno njihove turističke zajednice, pokušavaju sklopiti dogovore s filmskim producentima iz Hollywooda i drugih filmskih središta kako bi svoj sljedeći film snimili baš na njihovim lokacijama, a zauzvrat im nude niže poreze i cijene, besplatne usluge i sl.¹⁰ Primjerice New York ulaže velike napore kako bi privukao velike filmske studije da upravo ondje snimaju svoje filmove i serije. Nakon što je New York uspio u svojim naporima, a u međuvremenu su ondje snimljeni brojni popularni filmovi i televizijske serije poput *Istjerivača duhova*, *Seinfelda*, *Obitelji Soprano*, *CSI-a: New York i Seksa i grada*, možemo slobodno ustvrditi kako je cijeli New York postao jedna velika turistička filmska lokacija. Naravno, New York je prepoznatljiv i po drugim znamenitostima kao što su Kip slobode, Broadway, Empire State Building i sl., ali zahvaljujući moći i utjecaju filma navedene znamenitosti ojačale su njegov brend. Naime postoje i drugi gradovi koji su postali atraktivne filmske lokacije; Los Angeles, Chicago ili Las Vegas, ali New York ipak prednjači jer u tom gradu postoji više od pola milijuna vanjskih lokacija na kojima su snimani filmovi, što je najveća brojka u odnosu na bilo koji drugi grad (usp. Beeton, 2004:110).

U suradnji s uredništvima knjiga *The Worldwide Guide To Movie Locations* i *Movie London* izveden je popis deset najpopularnijih filmskih lokacija. Popis deset najpopularnijih filmova i lokacija na kojima su snimani sadržan je u sljedećoj tablici, a odnosi se na razdoblje do 2011.

10 O tom detalju posvjedočio je jednom od autora i poznati hrvatski filmski producent, oskarovac Branko Lustig.

Tablica 1. Popis deset najpopularnijih filmskih lokacija

Naziv filma (godina)	Filmske lokacije
1) <i>Lice s ožiljkom</i> (<i>Scarface</i> , 1983.)	Kalifornija, Florida, New York
2) <i>Ralje</i> (<i>Jaws</i> , 1975.)	Massachusetts
3) <i>Ja u ljubav vjerujem</i> (<i>Notting Hill</i> , 1999.)	London
4) <i>Ferrisov slobodan dan</i> (<i>Ferris Bueller's Day Off</i> , 1986.)	Chicago, Los Angeles
5) <i>Indiana Jones i posljedni križarski pohod</i> (<i>Indiana Jones and the Last Crusade</i> , 1986.)	Utah, Colorado, Italija, Jordan, Španjolska, Buckinghamshire, Hertfordshire, Essex, London
6) <i>Moje pjesme, moji snovi</i> (<i>The Sound of Music</i> , 1965.)	Austrija, Los Angeles
7) <i>Harry Potter i kamen mudraca</i> (<i>Harry Potter and the Philosopher's Stone</i> , 2001.)	Greater London, Gloucestershire, Berkshire, Wiltshire, sjeverni Yorkshire, Northumberland, CoDurham, Oxfordshire
8) <i>Istjerivači duhova</i> (<i>Ghostbusters</i> , 1984.)	New York, Los Angeles
9) <i>Paklena naranča</i> (<i>A Clockwork Orange</i> , 1971.)	Greater London, Hertfordshire, Buckinghamshire
10) <i>Orao je sletio</i> (<i>The Eagle Has Landed</i> , 1976.)	Berkshire, Cornwall, Finska

Izvor: <http://www.movie-locations.com/#wgml>, preuzeto: 12. srpnja 2011.

2.2.1.1. Fenomen Novog Zelanda i *Gospodara prstenova*

Kad je u pitanju promidžba destinacije putem lokacije snimanja, teoretičari u novije vrijeme kao primjer najčešće navode Novi Zeland i filmsku trilogiju *Gospodar prstenova*. Tzanelli (Croy, 2010:25) tvrdi kako je zahvaljujući spomenutom filmu pokrenut masovni turizam na Novom Zelandu. Prema Croyu, ključna snaga nove slike Novog Zelanda usmjerena je na prirodu, ali i na aktivna i pasivna iskustva koja se mogu doži-

vjeti u tom okruženju. Također, na Novom Zelandu znali su da svijest javnosti o njima nije bila jaka te da je nešto trebalo učiniti u tom pogledu. Da podsjetimo, filmska radnja odvija se u Međuzemlju, a riječ je o mjestu koje u stvarnosti ne postoji. S obzirom na to da se u filmu nigdje ne spominje Novi Zeland jer se ne uklapa u koncepciju filma, gledatelju nije bila poznata činjenica gdje bi film mogao biti snimljen. Svjestan utjecaja i popularnosti koje bi ovaj film mogao imati, Novi Zeland poduzeo je napore kako bi promovirao svoje lokacije koje će biti korištene prilikom snimanja filmske trilogije (Tzannelli, vidjeti Croy, 2010:26). Kako bi te lokacije pokušao pretvoriti u turističke atrakcije, Novi Zeland iskoristio je odnose s javnošću tijekom snimanja filma kako bi s time upoznao globalnu javnost, a snimljen je i dokumentarni film o filmu *Gospodar prstenova*, u kojem se prikazuju zanimljivosti iza seta.

Očarani filmovima ove fantastične trilogije, nakon 2001. godine obožavatelji su pohrlili na Novi Zeland osobno posjetiti prirodne ljepote filmskih lokacija i neplanirano potaknuli turističku eksploziju. Osvrnimo se primjerice na uspjeh ovčara Iana Alexandra, čija je farma poslužila kao lokacija *Gospodara prstenova*. Ponudili su lokacijske izlete po cijeni od 30 dolara, očekujući dvadesetak turista mjesečno, a došlo je prosječno 1000 turista mjesečno. Godine 2003., dok se još prikazivao završni dio trilogije, taj mali turistički obrt, bez objave ijednog oglasa, zaradio je 350000 dolara,¹¹ iznos 20 puta veći od prosječnog godišnjeg prihoda na Novom Zelandu. Rođena je popularno zvana „Frodova ekonomija”, nazvana prema glavnom liku iz filma.¹²

Na vrhuncu popularnosti trilogije prihod od međunarodnog turizma Novog Zelanda postizao je rekordne rezultate. Tako je 2002. godine prihod iznosio 4,54 milijarde dolara (čak 17,3 posto više u odnosu na 2001.),¹³ 2003. godine 4,93 milijarde dolara (3,9 posto više u odnosu na 2002.),¹⁴ te 2004. godine 5 milijardi dolara (6,2 posto više u odnosu na 2003.).¹⁵ Usporedbe radi, Hrvatska, koja ima populaciju od 4,4 milijuna stanovnika, gotovo jednako kao i Novi Zeland, 2002. godine ukupno je od turizma ostvarila 3,8 milijardi

11 http://articles.orlandosentinel.com/2003-11-02/news/0311020181_1_trilogy-alexander-tolkien-fans, preuzeto: 1. srpnja 2011.

12 <http://www.abc.net.au/news/2003-11-30/frodo-economy-rings-up-the-dollars-for-new-zealand/98020>; preuzeto: 25. listopada 2011.

13 <http://www.tourismresearch.govt.nz/News--Media/News-Archive/2003/Record-International-Visitor-Spend-in-2002/>; preuzeto: 28. listopada 2011.

14 <http://www.tourismresearch.govt.nz/News--Media/News-Archive/2004/Record-Expenditure-from-International-Tourism---YE-December-2003/>; preuzeto: 28. listopada 2011.

15 <http://www.tourismresearch.govt.nz/News--Media/News-Archive/2004/September-2004-IVS-Data-release/>; preuzeto: 28. listopada 2011.

dolara. Prema izjavi novozelandskog ministra za energiju, Petea Hodgsona, oko 10 posto turista dolazilo je upravo zbog *Gospodara prstenova*.¹⁶ To bi u slučaju Hrvatske iznosilo više od 600 milijuna dolara godišnje samo od filmskog tematskog turizma.

Promidžbeni naponi usmjereni na veličanje lokacije rezultirali su time da su na Novom Zelandu uskoro snimljeni filmovi poput *Potrage za Nemom* (2003.), *Posljednjeg samuraja* (2003.), *King Konga* (2005., dio filma), *Narnijskih kronika: Lav, vještica i ormar* (2005.), *Avatara* (2009.) te još brojni drugi. Novi Zeland prepoznao je važnost filmske lokacije koja može stvoriti turističku atrakciju, te je konkurentnim cijenama, znatnim filmskim olakšicama i pozivanjem različitih filmskih ulagača pretvoren u važan kotačić filmske industrije u posljednjih deset godina.

2.3. Filmski žanrovi i teme u službi promidžbe destinacija

2.3.1. Gradovi i regije kao tema filma

Gradovi i regije nerijetko su tema filmova, što izrazito pridonosi njihovoj promidžbi, a samim time i promidžbi država u kojima se nalaze. Pritom nema jasne povezanosti gradova i regija kao tema i filmskih žanrova. U svakom slučaju, najčešće se grad ili regija cijelo vrijeme „provlače“ kroz film, odnosno filmsku priču ili televizijsku seriju. Primjerice TV-serija, a potom i film, *Seks i grad* (1998. – 2004.; 2004.) cijelo je vrijeme prožeta „duhom“ New Yorka, ne samo kao kulisom, već i sastavnim dijelom priče. „Duh“ nekoga grada najčešće se ostvaruje prikazivanjem znamenitih lokacija, stila života vodećih likova te povezanošću radnje s „karakterom“ određenog mjesta. Film *Mamurluk* (2009.) na isti način prikazuje Las Vegas. Radnje i ponašanja likova u filmu neprestano nam daju na znanje da se oni nalaze u Las Vegasu; od poznatog hotela Caesar's Palace pa do njihovog lutanja gradskim ulicama. Zapravo, boravak u Las Vegasu postaje središnji dio filmske priče, čime se dodatno naglašavaju prednosti i identitet tog zabavnog svjetskog središta. Isti je slučaj s nastavkom filma iz 2011., samo što je tema filma sada Bangkok. Slična je priča i s prva tri dijela francuskog filma *Taxi*, koji promiče Marseille. U nedogled se mogu nabrajati filmovi koji kao temu imaju određene gradove i regije. Među najčešćim regijama koje se pojavljuju kao tema filma svakako treba spomenuti Provansu (*Sade*, 2000.; *Dobra godina*, 2006.; *Parfem: Povijest jednog ubojice*, 2006. i sl.) te Siciliju (*Kum III*, 1990.; *Moćna Afrodita*, 1995.; *Malena*, 2000. i sl.).

16 <http://www.abc.net.au/news/2003-11-30/frodo-economy-rings-up-the-dollars-for-new-zealand/98020>
preuzeto: 29. rujna 2011.

Jasno, treba imati u vidu kako su regije poput Provanse, Toskane ili Sicilije i same brendovi te njihova popularnost i identitet daju dio svoga šarma filmu, bez obzira na radnju i konkretan scenarij, pa je riječ o obostrano korisnom odnosu.

Filmovi koji za temu imaju određeni grad, regiju ili državu uglavnom imaju dvostruku ulogu u njihovoj promidžbi. Dakle prvo promiču filmske lokacije kao potencijalne turističke atrakcije, ali i sam identitet grada ili regije te način života u njima, karaktere njihovih stanovnika i sl. Stoga je sasvim logično što gradovi i regije ulažu velike napore kako bi privukli velike filmske studije da snimaju filmove i serije u njihovim mjestima, a zauzvrat uglavnom obećavaju najatraktivnije lokacije koje to mjesto nudi. S druge strane grad ili regija kao tema filma ne moraju nužno dobiti samo promidžbu. Vrlo često filmovi ukazuju na probleme koji opterećuju određeni grad ili regiju, pa mogu voditi i negativnom publicitetu. Dobar primjer pruža film *Božji grad* (2003.), u kojem se portretiraju mladenački bijes i kriminal. Tako se u filmu prikazuje kako žive stanovnici predgrađa Rija de Janeira te kako se njihova svakodnevnica uvelike razlikuje od svakodnevica nekih drugih velikih gradova kao što su Pariz, Berlin, London ili New York. Na približno sličan način prikazuju se tragična odrastanja napuljskih dječaka Marca i Cire u filmu *Gomora* (2008.). Siromašna i kriminalom prožeta predgrađa Rija de Janeira česte su destinacije suvremenih akcijskih filmova poput *Elitne postrojbe 2* (2010.) i filma *Brzi i žestoki 5* (2011.), no prvenstveno se koriste njegove egzotične karakteristike. Nedavno je poslužio kao medeni mjesec glavnih junaka u filmu *Sumrak saga: Praskozorje, 1. dio* (2011.), a egzotična papiga uputi se na avanturu upravo u taj grad u animiranom filmu s jedinstvenim brendiranim nazivom – *Rio* (2011.).

Dakle gradovi i regije kao teme filmova mogu se iskoristiti na više načina, od promidžbe filmskih lokacija i znamenitosti koje se ondje nalaze, pa sve do toga da se ukaže na teško naličje života u tim mjestima. No čak i tada filmovi (koji se doživljavaju kao „iskreni“) mogu neizravno skrenuti pozornost na određena mjesta, te pridonijeti njihovom šarmu, čak i potaknuti turiste da ih posjete. Niskobudžetni znanstvenofantastični film *Okrug 9* (2009.) koristi bijedu i siromaštvo Johannesburga u Južnoafričkoj Republici kao ironičan komentar društva prema izvanzemaljskim pridošlicama. Budući da je Johannesburg iste godine „glumio“ i u *Invictusu* redatelja Clint Eastwooda, nadahnutom biografskom filmu o Nelsonu Mandeli, naslućuje se proračunati brending turističke zajednice. Predočavanje stanja u regiji onakvim kakvo ono jest prije će pobuditi pozitivni emotivni učinak kod gledatelja nego isforsirano nametanje umjetnog stanja koje je svojstveno klasičnom oglašavanju proizvoda i usluga.

2.3.2. Filmske teme u ulozi promidžbe države i njezinih vrednota

Filmske teme mogu biti snažno sredstvo promidžbe. Zapravo društveni, politički i povijesni kontekst vremena u kojem je dotični film nastajao uvijek utječe na njegovu poruku. Zato su širenje ideologija, promidžba država ili gradova, naroda, političkih vođa, povijesti određenog naroda, izražavanje političkog stajališta, kritika društvenih trendova, promicanje društvenih normi i sl. samo neki od razloga i motiva za snimanje filma. Naravno, to su uglavnom sekundarni ili tercijarni interesi filmskih producenata, kojima je ipak (osobito posljednjih godina) ispred svega zarada. No same filmske teme, ovisno o utjecaju i dosegu filma, mogu poslužiti kao moćan instrument za promidžbu države, regije, grada i njihovih vrednota. Tim više što živimo u vremenu kada slika ima nadmoć nad pisanom riječju, pa se i povijest određenog naroda lakše poima kroz filmsku priču nego kroz povijesnu literaturu. Naravno, kad se filmska tema nastoji iskoristiti u promidžbene svrhe, valja obratiti pozornost na nekoliko činjenica, kao što su profil publike kojoj je ta filmska tema namijenjena, potencijalne reakcije javnosti i stručne kritike, kanali kojima će se prenositi (na kinoplatnima i/ili na televizijskim ekranima) itd. Zato je mnogo zahvalnija mjestimična promidžba, koja nije u primarnom fokusu, već je kontekst kvalitetne filmske priče. U nastavku ukratko analiziramo neke od najčešćih filmskih tema koje se koriste kao sredstvo promidžbe određene države ili naroda.

2.3.2.1. Povijesni spektakli

Već je spomenut film *Hrabrosrce* (1995.), kao i njegov utjecaj na stvaranje pozitivne slike Škotske i njezine povijesti. Film je zbog burnih reakcija koje je izazvao u britanskim kulturnim i političkim krugovima isto tako mogao biti promatran i kao film političke tematike. Naime namjera je takvih filmova, uz pokušaj da privuku što veći broj gledatelja i ostvare što veću zaradu, uglavnom veličanje slavne povijesti jednog naroda. U ovom primjeru riječ je o Škotima. Ipak, najveći broj povijesnih spektakla snimljen je veličajući antički Rim, antičku Grčku i stari Egipat. Može se pretpostaviti da producentima (uglavnom američkim) prvotna namjera nije bila veličati te narode i njihovu povijest, već snimiti film o uglavnom poznatoj tematici, film koji će privući što veći broj gledatelja. No posredan rezultat biva dodatna popularizacija tih država ili naroda. Povijesni spektakli temeljeni su na povijesnim činjenicama, ali sadržavaju i puno legendi i predaja koje tim događajima daju potpuno novu, „besmrtnu“ razinu. Filmovi poput *Gladijatora* (2000.), *Troje* (2004.), *Aleksandra Velikoga* (2004.), *300* (2006.) najpoznatiji su suvremeni primjeri. Takvi filmovi mogu biti i snažno promidžbeno sredstvo, što je rijetko u slučaju spomenutih komercijalnih ostvarenja. Uglavnom, bitno je razumjeti

društveni, povijesni i politički kontekst toga vremena, kao i vrijeme kada je film snimljen kako bismo mogli uvidjeti postoji li neki oblik promidžbe u takvim filmovima.

Povijesni spektakli izrazito su zanimljiv žanr, koji je tijekom gotovo cijele povijesti kinematografije bio jedan od najgledanijih i najcjenjenijih filmskih žanrova, sa snažnim utjecajem na publiku. Uz ranije spomenute mogućnosti velike zarade, širenja propagande, promicanja destinacija, povijesni spektakli mogu imati i snažan utjecaj prilikom stvaranja stereotipa o pojedinim narodima i povijesnim ličnostima. Čak i kroz popularnu kulturu mogu se „mijenjati“ uvriježene povijesne istine te stvarati zanimanja za određena (ponekad i zaboravljena) povijesna razdoblja. O tome koliko su povijesni spektakli zahvalan žanr govori i činjenica da je navedeni žanr jednako zastupljen i na kino platnima i na televizijskim ekranima u obliku televizijskih serija poput *Borgija* (1981.; 2011.) i *Camelota* (1998.). Često se povijesnim činjenicama dodaju fiktivne priče, legende, pa i mašta. Tako nastaju vrlo gledana filmska i televizijska ostvarenja poput *Igre prijestolja*, američke srednjovjekovne fantastične televizijske serije, čija je posljednja sezona 2011. snimana i u Dubrovniku. Takva ostvarenja mogu biti zahvalna platforma za promidžbu destinacija, ali i vrijednosti, likova, povijesnih događaja i sl.

2.3.2.2. Političke teme

Političke teme kao sredstvo promidžbe prilično ozbiljna su i osjetljiva stvar. Naime često ih se povezuje s promidžbenim i sličnim oblicima pokušaja utjecaja na javno mnijenje. Neke političke teme imaju namjeru ukazati na društvene fenomene, zbivanja i nepravde koje se događaju oko nas, a neke su usmjerene na njihovu promidžbu ili jasnu kritiku. Primjeri su takvih filmova *Građanin Kane* (1941.), *Malcolm X* (1992.), *Schindlerova lista* (1993.) i brojni drugi. *Građanin Kane* na sjajan način prikazuje sjaj i bijedu američkog sna, rad tamošnjih medija i prevrtljivost vremena. Razumijevajući cjelokupni kontekst, jasno nam je kako je u biti riječ o društvenoj kritici. Sličan je primjer i film *Schindlerova lista*, gdje se prikazuje povijesni genocid učinjen židovskom narodu, ali i promiču dobrotu i odgovornost pojedinca u tim „olovnim“ vremenima. Svakako treba spomenuti filmove Charlija Chaplina iz 30-ih godina 20. stoljeća. Riječ je politički otvorenim filmovima, tako se u filmu *Moderna vremena* (1936.) opisuju američki radnici i siromasi u teškim uvjetima nakon Velike depresije u SAD-u. Također treba spomenuti i Chaplinov film *Veliki diktator* (1940.) u kojem na kritičan način govori o nacionalizmu te izruguje nacizam, Hitlera i kritizira progon Židova. Dakle političke teme uglavnom služe kao sredstvo kojim se iznosi društvena kritika, ali također može promicati određeni narod, političku struju i sl.

Filmovi čija je tematika isključivo politička, u odnosu na druge filmske teme, ne mare pretjerano za estetiku u umjetničkom smislu. Prvotni je fokus takvih filmova usredotočiti se na politička događanja koja su se zbila tijekom povijesti ili se trenutačno zbivaju. Filmovi političke tematike, s obzirom na to da se bave složenim područjem kao što je politika, rijetko mogu biti krajnje objektivni. Stoga političke teme u filmovima mogu na izvrstan način poslužiti kao promidžbeno, pa i propagandno sredstvo. Primjerice, serijal od sedam filmova pod nazivom *Why We Fight*, koliko god neki to poricali, poslužio je kao sredstvo propagande pri općoj mobilizaciji i uključivanju američke vojske u Drugi svjetski rat. Politički filmovi mogu biti i sjajna platforma za promidžbu povijesnih velikana, političkih lidera, političkih pokreta u pojedinim državama i sl. Po nekoliko filmova snimljeno je o Che Guevari, Kennedyju, Gandhiju i sl. Politički filmovi mogu poslužiti i za tzv. vanjsko brendiranje, odnosno prikazivanje u negativnom svjetlu drugih naroda, velikana, političkih opcija i sl.

2.3.2.3. Avanturistički filmovi

Avanturistički filmovi gotovo su uvijek izniman izvor zabave, a time i bezazlena promidžbena platforma. Tako kada govorimo o avanturističkim filmovima, uglavnom govorimo o filmovima čija se promidžba veže uz promidžbu određene zemlje i filmskih lokacija. Naime postoji niz avanturističkih filmova koji su zabilježili iznimne uspjehe u kinima diljem svijeta te koji su se iskoristili u svrhu promidžbe samih filmskih lokacija. Naravno, filmovi se ne snimaju isključivo zbog promidžbe, ali je državne i lokalne vlasti zemalja u kojima se snimaju snažno mogu iskoristiti. Takav je slučaj s filmovima poput *Indiane Jonesa*, pa čak i s ciklusom o Jamesu Bondu. Takvi avanturistički filmovi, s udjelom trilera, imaju mogućnost promidžbe nadmoći određene nacije, u ovom slučaju američke, odnosno engleske, pa tako na posredan način predstavljaju i svojevrsnu propagandu.

No izuzmemo li propagandu, koja se manje ili više može protezati u svim filmskim tematikama, možemo zaključiti kako su avanturistički filmovi isključivo usredotočeni na zabavu i što veću zaradu. U prilog tome idu tri suvremena kinohita: *Pirati s Kariba: Nepoznate plime*, *Conan Barbarin* i *Tor*. Navedeni filmovi usmjereni su isključivo na ostvarenje što veće zarade, ali i zabavu gledatelje. Ono što krasi avanturističke filmove jest pojava nestvarnih mjesta poput Međuzemlja u filmskoj trilogiji *Gospodar prstenova* i Simerije u *Conanu Barbarinu*, ali isto tako i stvarna mjesta koja se pojavljuju u filmovima o Indiani Jonesu, *Putu oko svijeta u 80 dana* te brojnim drugima. S obzirom na to da publika rado gleda avanturističke filmove, oni mogu poslužiti kao izvrsno sredstvo promidžbe filmskih lokacija te ih pretvoriti u turističke

destinacije. Bez obzira na to radi li se o stvarnim ili nestvarnim mjestima. Najbolji primjer svakako je već spomenuti Novi Zeland koji filmskoj trilogiji *Gospodar prstenova* može zahvaliti na popularizaciji novozelandskih destinacija koje su se koristile kao filmske lokacije prilikom snimanja spomenute trilogije.

2.3.2.4. Horor-filmovi

Horor-filmovi, slično kao avanturistički filmovi, uz to što su izvrstan izvor zabave, promiču određene filmske lokacije. Filmovi kao što su *Obred* (2011.), *Hostel* (2005.), *Hostel II* (2007.) i filmovi o Drakuli zbog svoje linearne i vrlo jednostavne tematike teško da mogu promicati nešto drugo do filmskih lokacija. Takvi filmovi nisu iznimni kinohitovi, a njihov je utjecaj često slabiji od utjecaja vesterna, avanturističkih filmova, povijesnih spektakala i ostalih žanrova. Naime Slovačka je filmove *Hostel* iskoristila za promidžbu jer se i radnja filma i mjesto snimanja nalaze u Slovačkoj. Rumunjska je Drakulu uspješno promicala kao nacionalni brend, ali unatoč tome velik broj filmova o Drakuli snimljen je ili se snima s radnjom izvan Rumunjske. Radnja filma *Drakula* iz 1958. godine odvija se u Njemačkoj, a radnja istoimenog filma iz 1992. u Engleskoj. Naravno, uz Njemačku i Englesku, najviše filmova o Drakuli ima radnju smještenu u Sjedinjenim Američkim Državama. Dakako, filmovi o Drakuli znali su poslužiti kao kritika društva i društvenog stanja u zemlji, ali na vrlo neizravan način, te nisu zabilježili veći uspjeh.

Zbog svoje narativne strukture horor-filmovi mogu na vrlo jednostavan način istaknuti filmsku lokaciju, koja kasnije može prerasti u turističku destinaciju. Naime u horor-filmovima redatelji često pribjegavaju tome da se radnja odvija na stvarnim mjestima kako bi izazvali što veću vjerodostojnost i uzbuđenje tijekom gledanja filma. Uz spomenute filmove kao što su *Hostel* (2005.) i *Hostel II* (2007.), treba navesti i one poput filmova *Iz pakla* (2001.), *Karantena* (2008.) i *Pirana* (2011.) kao primjere gdje su već sama mjesta radnje njezini glavni pokretači. U *Hostelu* i *Hostelu II* mjesto radnje je Slovačka, u filmu *Iz pakla* London, radnja filma *Karantena* odvija se u predgrađu Los Angelesa, a radnja filma *Pirana* na jezeru Victoria u Arizoni. Upravo su mjesta radnje u horor-filmovima od velike važnosti jer se gledateljima stalno naglašava mjesto radnje filma, te se na temelju toga može raditi promidžba filmskih lokacija horor-filmova u turističke destinacije. Kao dobar primjer mogu poslužiti Transilvanija i dvorac Bran, koji su na izvrstan način iskoristili svoje prednosti te se promicali kao mjesto gdje se može ispričati odlična priča o Vladu III. Tepešu, tj. o grofu Drakuli.

2.3.2.5. Komedije

Komedije, osim što pružaju visoku razinu zabave, mogu poslužiti kao sredstvo promidžbe različitih zemalja i gradova. Spomenuti filmovi *Mamurluk* (2009.) i *Mamurluk II* (2011.) više su nego uspješno promicali Las Vegas i Bangkok. Gotovo čitavim filmom provlači se lajtmotiv tih gradova, prikazujući običaje i društvene norme prikladne za takva mjesta. Filmovi Sache Barona Cohena *Borat* (2006.) i *Bruno* (2009.), iako na Cohenu svojstven način ismijavaju Kazahstan i Austriju te običaje tih zemalja, mogli su poslužiti kao njihova promidžba. Priliku za promidžbu osobito je bolje mogao iskoristiti Kazahstan, koji se našao uvrijeđenim jer je film ipak skrenuo globalnu pozornost na tu državu. Globalno su promicali Grčku, istodobno nasmijavajući publiku stereotipnim prikazivanjem grčkih običaja i načina života, filmovi *Moje grčko vjenčanje* i *Moja grčka avantura*. Komedije se uglavnom koriste kao sredstvo promidžbe određenih država, gradova te znamenitosti i običaja pojedinih država i gradova. No s druge strane već spomenuta komedija Charlija Chaplina *Veliki diktator* (1940.) na kritičan i humorističan način govori o nacionalizmu, nacizmu i progonu Židova. Komedija kao filmski žanr jako je zanimljiva jer na vrlo jednostavan način može prikazati i ismijati društvene norme i ponašanja, politička događanja, rutiniranu svakodnevnicu itd. Upravo u prilog tomu idu i ovogodišnje komedije koje su postale kino hitovi; *Kako se riješiti šefa* i *Zločesta učiteljica*. Ponekad je identitet samih redatelja toliko vezan uz neki grad, primjerice identitet Woodyja Alena (New York) i Johna Hughesa (Chicago), da se njihova osobnost kroz filmove preslikava u dotične gradove, tako se međusobno brendirajući.

Nadalje, parodija kao podžanr komedije također je vrlo popularna te isto kao i komedija ima široko područje kojim se tematski bavi. No parodija zbog učestale upotrebe satire i ironije postiže još jednu razinu, s jasnom namjerom da se izruguje, komentira i ismijava pojedina tema, povijesna ličnost, povijesni događaj i tome slično. Tako možemo izdvojiti filmove poput *Montyja Phytona i Svetoga Grala* (1975.), *Robina Hooda: Muškarci u tajicama* (1993.), *Velikog filma* (2007.) te još brojne druge. Dakle komedije mogu biti korištene u različite svrhe, od promidžbe raznih destinacija, preko ismijavanja društvene svakodnevne ili političkih događanja.

2.3.2.6. Filmovi sa sportskom tematikom

Sportski filmovi najčešće se koriste u svrhu promidžbe određenog sporta ili neke sportske legende. U prilog tome ide i činjenica da je glumac Sylvester Stallone svojim filmovima o Rockyju Balboi u lipnju 2011. godine primljen u boksачku Kuću slavnih

zbog promicanja boksa kao sporta. Od filmova koji promiču boks, uz *Rockyja*, nikako se ne smiju izostaviti filmovi *Djevojka od milijun dolara* (2004.) i *Ali* (2001.). Naime osim promidžbe sporta, sportski filmovi mogu promicati i isticati nadmoć zemalja i klubova u određenom sportu, predstavljajući se kao zemlja i klub s velikom i uspješnom sportskom povijesti. Tako je snimljen i velik broj filmova o momčadi NY Yankees, o sveučilišnoj američkoj košarci, o američkom nogometu i sl. Naime, promidžbom uspješnih momčadi promiče se i grad u kojem se ona nalazi. Tako Philadelphia dio svoje promidžbe može zahvaliti filmovima o Rockyju Balboi, New York filmovima o momčadi NY Yankees, Newcastle filmu *Gol* (2005.), Madrid filmu *Gol 2* (2007.) itd. Sportski filmovi sami su po sebi uglavnom (biografske) drame ili komedije te ponekad u obliku trilera ili dokumentarnog filma.

Dakle sportskim pričama najčešće se promiče određeni sport, grad u kojem se odvija radnja, bez obzira na to je li riječ o sportskim momčadima i sportašima koji su uistinu postojali. Osim toga, takvim filmovima često se odaje počast nekoj sportskoj momčadi ili sportašu koji je ostavio značajan trag u sportu kojim se bavio. Budući da su sportaši ili momčadi snažni promicatelji zemalja koje su predstavljali na sportskim borilištima, nedvojbeno je to onda ipromidžba njihovih država, odnosno naroda.

3. Zaključak

Živimo u vremenu slika i stereotipa. Uz globalizaciju, posljednjih desetljeća dogodile su se i velike promjene u društvenoj i političkoj strukturi modernog društva. Brzi razvoj i sve veći utjecaj medija i globalnog javnog mišljenja te tržišnih sila u međunarodnim odnosima odrazili su se i na način ponašanja potrošača, donošenje odluka, kao i na funkcioniranje političkih i gospodarskih institucija, ali i pojedinaca, pri čemu je imidž stekao nadmoć nad činjenicama i realnosti (Skoko, 2009:5). Na ovom prometnom i krcatom tržištu većina ljudi i organizacija nema vremena učiti o tome kakva su zapravo druga mjesta i države. Kako kaže Anholt (2007.), svi mi prolazimo kroz složenost modernog svijeta naoružani nekolicinom jednostavnih klišeja koji oblikuju pozadinu naših mišljenja, čak i ako toga nismo potpuno svjesni ili ako si to nećemo uvijek priznati: Pariz predstavlja stil, Japan tehnologiju, Švicarska bogatstvo i preciznost, Rio de Janeiro karneval i nogomet, Toskana dobar život, a većina afričkih zemalja predstavlja siromaštvo, korupciju, rat, glad i bolest. Zapravo, u svakodnevnom životu pojedinac nema ni vremena, ni volje, a često ni stručnosti da svijet oko sebe promatra objektivno i na temelju toga donosi relevantne zaključke. Snalazimo se sa sažecima o velikoj većini ljudi i mjesta – onima koje vjerojatno nikad nećemo poznavati niti posjetiti – te

počinjemo proširivati i usavršavati te dojmove tek onda kad iz nekog razloga u nama pobude određeni interes. Pojednostavljeno rečeno, kad nemate vremena pročitati knjigu, prosudite je prema koricama (Anholt, 2007:1). U takvim okolnostima države, regije i gradovi moraju pronaći način kako privući pozornosti svijeta i ispričati priču o sebi te kako stvoriti svoje nove turiste, posjetitelje, poštovatelje, kupce. Općeprisutni film u tom smislu pruža goleme mogućnosti na području brendiranja destinacija. Zbog toga sve veći broj država sustavno koristi film za vlastitu promidžbu.

Film predstavlja najvažniji oblik oglašavanja robe široke potrošnje (McLuhan, 2008:184), a njegovi utjecajni komunikacijski i promidžbeni kanali pogodni su za brendiranje geografskih destinacija.

Zemlje poput Novog Zelanda ili gradovi poput New Yorka proces brendiranja uz pomoć filma iskoristili su kako bi privukli milijune turista, povećali prihode od turizma, ali i povećali svoj rejting na listama najpopularnijih destinacija svijeta. Zapravo, u 21. stoljeću gotovo je nezamislivo raditi na promidžbi destinacija, proizvoda ili usluga, a da se pokretne slike (film, televizijske serije) ne koriste kao sredstvo promidžbe. Razlog je tome taj što imaju preveliku moć i utjecaj na gledatelje, a financijski značajnone odudaraju u odnosu na druga promidžbena ulaganja. Zapravo, kreativnost je ključna u takvim nastojanjima jer dobar film snimljen s minimalnim budžetom može postići globalni uspjeh i tako pridonijeti promidžbi neke destinacije, za razliku od visokobudžetnog filma, koji nije bio prihvaćen od strane publike.

Pritom kvalitetan film, osim kad su države, narodi, velikani, događaji ili destinacije sama tema filma, automatski ne znači izravnu promidžbu destinacije jer, kao što smo vidjeli, treba uložiti promidžbene i komunikacijske napore kako bi se film izravno povezao s destinacijom te pomogao njezinoj promidžbi.

Literatura:

Anholt, Simon, *Competitive Identity, the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.

Baker, Bill, *Destination Branding for Small Cities*, Creative Leap Books, Portland, Oregon, 2007.

Beeton, Sue, *Film Induced Tourism: Aspects of Tourism*, Wordswork Ltd., Manchester, 2005.

Beeton, Sue, *The More Things Change... A Legacy of Film-Induced Tourism*, Manash University, Melbourne, 2004.

Bolan, Peter, *Displacement Theory – Probing New Ground in Film-Induced Tourism*, izvor <http://www.shannoncollege.com/wp-content/uploads/2009/12/THRIC->

2010-Full-Paper-P.-Bolan.pdf

Butler, R.W., "The influence of the media in shaping international tourist patterns", *Tourism Recreation Research*, 15 (2), str. 46-53, 1990.

Croy, Glen, "Planning for Film Tourism: Active Destination Image Management", *Tourism and Hospitality Planning&Development*, svezak 7, Victoria, Australia, str. 25, 2010.

Evans, M., "Plugging into TV tourism", *Insights*, ožujak D35-D38, English Tourist Board, London, 1997.

Galician, Mary-Lou, *Handbook of Product Placement in the Mass Media*, The Haworth Press, Philadelphia, 2004.

Gilić, Nikica, *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*, Leykaminternational, Zagreb, 2001.

Hudson, H.; Ritchie, R. B., "Promoting Destinations via Film Tourism: An Empirical Identification of Supporting Marketing Initiatives", *Journal of Travel Research*, 387-396, 2006.

Hayward, Susan, *Cinema Studies – The Key Concepts*, Routledge, New York, 2006.

Jaffe, D. Eugene; Nebenzahl, D. Israel, *Nation Image & Competitive Advantage*, Copenhagen Business School Press, 2006.

Kotler, Philip; Gertner, David, "Country as brand, product and beyond: a place marketing and brandmanagement perspective", u Morgan, Nigel; Pritchard Annette; Pride, Rogers (ur.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 40-57, 2005.

Lehu, Jean-Marc, *Branded Entertainment: Product Placement & Brand Strategy in the Entertainment Business*, Typesetting LTD, Cornwall, 2007.

McLuhan, Marshall, „Tisak: upravljanje preko odavanja vijesti“, *Razumijevanje medija: Mediji kao čovjekovi produžeci*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.

Moilanen, Teemu; Rainisto, Seppo, *How to Brand Nations, Cities and Destinations*, Palgrave MacMillan, London, 2009.

Morgan, Nigel; Prichard, Anette; Pride, Roger, *Destination Branding*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 2004.

O'Connor, Noelle, "Using Movie Maps to Leverage a Tourism Destination – Pride and Prejudice", u *Tourism, Culture&Communications*, svezak 8 (2008.), Limerick, 2005.

O'Connor, Noelle, *The Importance of Destination Branding in Movie Induced Tourism Locations*, preuzeto s http://lit.academia.edu/Noelle_OConnor/Talks/2432/The_importance_of_destination_branding_in_movie_induced_tourism_locations

Papandopoulos, Nicolas, "Place Branding: Evolution, Meaning and Implications", *Place Branding*, 1, 1, 36-49, 2004.

- Pasquinelli, Cecilia, *Place Branding for Endogenous Development. The Case Study of Tuscany and the Arno Valley Brand*, Sant'Anna School of Advanced Studies, Pisa, 2009.
- Rhodie, Eschel, *The Real Information Scandal*, Pretoria, 1983.
- Sardar, Ziauddin; Davies, Merryl Wyn, *Zašto ljudi mrze Ameriku?*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
- Skoko, Božo, *Država kao brend*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Skoko, Božo, *Hrvatska (identitet, image i promocija)*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
- Skoko, Božo, „Tko će snimiti lijep film o Hrvatskoj“, *Made In*, br. 3 (2011.), Zagreb, str. 97-103, 2011.
- Škrabalo, Ivo, *Hrvatska filmska povijest ukratko (1896.-2006.)*, VBZ, Zagreb, 2006.
- Tadić, Darko, *Propagandni film*, YuSpectrum, Beograd, 2009.
- Turković, Hrvoje, *Suvremeni film*, Znanje, Zagreb, 1999.
- Turković, Hrvoje; Majcen, Vjekoslav, *Hrvatska kinematografija*, Kulturni razvitak, Zagreb, 2003.
- Impacts of Movie Picture on a Tourism Destination*, preuzeto s <http://www.scribd.com/doc/49760030/IMPACTS-OF-MOTION-PICTURE-ON-A-TOURISM-DESTINATION>

Summary

The paper deals with the importance of branding in contemporary international relations. Namely, in an extremely competitive market, countries, regions and cities compete with each other in order to attract international attention, tourists, investors, buyers for their products or even to reduce the number of enemies. In doing so, they try to manage their own identity and image, that is, to brand themselves, using marketing, public relations, public diplomacy and other means of communication. Within this context, the paper analyzes the value of films in strengthening and changing the image of countries, regions and cities. The authors state the examples of numerous countries that have used films to gain popularity, that is, strengthen or even change widespread perceptions. Furthermore, they also analyze the phenomenon of external branding, that is, cases when films affect the image of a country or nation, regardless of their will. Special attention is dedicated to the role of themes and film genres in the promotion of countries, regions and cities.

Key words: film, promotion, country, destination, branding, tourism, advertising

Izvorni znanstveni rad

UDK:659.4

32.019.5

Primljeno: 17.prosinca.2012.

Analiza razvoja odnosa s javnošću u Hrvatskoj od 2003. do 2009. i projekcija budućih trendova

Damir Jugo, Stanko Boric**, Vladimir Preselj****

Sažetak

Odnosi s javnošću u Hrvatskoj kao struka i znanstvena disciplina ubrzano se razvijaju posljednjih 20 godina. Iako začeci odnosa s javnošću kakve poznajemo danas sežu u šezdesete godina 20. stoljeća i vezani su prvenstveno uz turistički sektor, a samo tržište odnosa s javnošću počelo se aktivno razvijati tek 1990-ih godina kad je osnovana prva strukovna organizacija, Hrvatska udruga za odnose s javnošću (HUOJ), i kad su napisane prve knjige s toga područja. Razvoj i pozicioniranje odnosa s javnošću u punom smislu nastupaju nakon 2000. godine sa stasanjem prvih specijaliziranih agencija za odnose s javnošću, kada HUOJ postaje članom međunarodne profesionalne organizacije za odnose s javnošću, IPRA-e (International Public Relations Association). Upravo u to vrijeme počinju se provoditi i prva istraživanja o stanju struke odnosa s javnošću u Hrvatskoj, koja danas služe kao iznimno vrijedan izvor podataka koji omogućuju praćenje razvoja tržišta od tih dana do danas. Autori analiziraju razvoj hrvatskoga tržišta odnosa s javnošću usporednom analizom istraživanja o stanju struke što ih redovito od 2003. do 2009. godine provodi Hrvatska udruga za odnose s javnošću (HUOJ) te na temelju podataka analiziranih rezultata provode dubinske intervjue s vodećim hrvatskim stručnjacima za odnose s javnošću s ciljem oblikovanja procjene kretanja i razvoja tržišta u budućnosti. Autori zaključuju kako će se tržište u budućnosti nedvojbeno i dalje razvijati, a poseban zamah dobit će ulaskom Hrvatske u Europsku Uniju, što će otvoriti tržište te prisiliti pojedince da se dalje obrazuju, budu stručniji. Samo će se tako razlika između hrvatskog i onih razvijenijih europskih i svjetskih tržišta kontinuirano smanjivati.

Ključne riječi: odnosi s javnošću, hrvatsko tržište, razvoj odnosa s javnošću, budućnost odnosa s javnošću u Hrvatskoj.

* Predavač na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu i član Uprave agencije za odnose s javnošću Millenniumpromocija

** Vanjski suradnik u izvedbenoj nastavi Visoke poslovne škole Zagreb i savjetnik u Hrvatskom saboru

*** Student na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu

Uvod

Kao službeni početak odnosa s javnošću u Hrvatskoj mnogi autori i kroničari navode 1964. godinu, kad je u zagrebačkom hotelu Esplanade otvoreno prvo radno mjesto za stvaranje boljeg ozračja između hotela i okruženja, osobito njegovih gostiju (Skoko, 2006:15). Od tog trenutka odnosi s javnošću prošli su dug razvojni put, od discipline koja je uglavnom bila ograničena na turistički sektor pa do današnje pozicije gdje se hrvatsko tržište smatra najrazvijenijim tržištem Jugoistočne Europe. Hrvatska udruga za odnose s javnošću (HUOJ), udruga profesionalaca koji se bave odnosima s javnošću u Hrvatskoj, krajem 2012. godine bilježi 542 člana (<http://www.huoj.hr/o-huoj-u/clanstvo-hr4>, učitano 16. prosinca 2012.), a iako nije moguće sa sigurnošću utvrditi točan broj ljudi koji se bave odnosima s javnošću, procjene dosežu brojku od 2000. Precizni podaci o financijskom aspektu i veličini tržišta odnosa s javnošću u Hrvatskoj također ne postoje, a jedini je relevantan pokazatelj veličina tržišta agencija za odnose s javnošću koje je 2011. godine iznosilo 60 milijuna kuna (<http://liderpress.hr/arhiva/116043/>, učitano 16. prosinca 2012.). Toliko su naime 2011. godine iznosili prihodi 15 vodećih agencija za odnose s javnošću koje su osnovale Hrvatsku udrugu komunikacijskih agencija (HUKA). Taj se iznos odnosi isključivo na agencije za odnose s javnošću, bez korporativnog i javnog sektora. Ključni segment za razvoj svakog tržišta, onaj obrazovni, također se eksponencijalno razvija posljednjih desetak godina. Budući da u Hrvatskoj do 2000. nije postojalo gotovo nijedno znanstveno središte gdje bi se izučavali odnosi s javnošću, stručnjaci su u pogledu obrazovanja i usavršavanja bili prepušteni uglavnom vlastitom snalaženju. Broj institucija koje se danas bave izučavanjem odnosa s javnošću znatno se povećao, pa je danas kolegije o odnosima s javnošću na sveučilištima moguće slušati u okviru različitih studija novinarstva, medija ili komunikologije. Primjetan je i razvoj privatnih visokoškolskih institucija koje izvode čitave studije odnosa s javnošću, a vrijedi spomenuti i velik broj privatnih tečajeva, škola i učilišta koji nude temeljna praktična znanja iz odnosa s javnošću. Unatoč gospodarskoj krizi koja je u Hrvatskoj prisutna od 2009. godine i svim negativnim implikacijama koje je imala na društvo i gospodarstvo u cjelini, različita istraživanja o odnosima s javnošću na globalnoj razini ukazuju na oporavak tržišta komunikacijske industrije koja je u većini europskih, ali i svjetskih gospodarstava već 2012. godine bilježila pozitivne stope rasta nakon nekoliko uzastopnih godina usporavanja. Autori će u ovom radu pružiti pregled razvoja odnosa s javnošću u Hrvatskoj, analizirati kretanje ključnih čimbenika i pokazatelja razvijenosti tržišta od 2003. do 2009. godine te na temelju kvalitativnog istraživanja s vodećim hrvatskim stručnjacima za odnose s javnošću pružiti projekciju razvoja tržišta u budućnosti.

Pregled povijesnog razvoja odnosa s javnošću u hrvatskoj

Iako većina autora kao početak hrvatskog tržišta odnosa s javnošću ističe 1964. godinu i otvaranje prvog radnog mjesta za odnose s javnošću u hotelu Esplanade u Zagrebu (Skoko, 2006:15; Tomić 2008:43), Osredečki smatra kako zametke odnosa s javnošću možemo pronaći i nekoliko stoljeća prije, ističući kako su još Habsburgovci na zasjedanja Hrvatskoga sabora slali svoje predstavnike, *oratore*, što smatra pretečom današnjeg zanimanja glasnogovornika. Ističe i pisane dokumente koji su pokazatelji odnosa prema pučanstvu, odnosno javnosti, poput *Statuta grada Korčule*, *Statuta grada Dubrovnika*, *Vinodolskog zakonika*, *Bračkog zakonika*, *Statuta grada Lastova*, *Split-skog statuta*, *Statuta grada Trogira*, *Istarskog razvoda* te *Statuta otoka Mljeta* (Osredečki, 1995:42). S obzirom na to da je odnose s javnošću u Hrvatskoj ipak realnije sagledavati od 1964. godine, kako napominje Tomić (2008:43), važno je spomenuti i osobe zadužene za odnose s javnošću u koprivničkoj Podravci (1968.) te hotelima Croatia u Cavtatu (1973.), zagrebačkom Intercontinentalu (1974.), šibenskom Solarisu (1980.) te hotelu Belvedere u Dubrovniku (1984.). Većinom su zadaci kojima su se bavili bili povezani s privlačenjem novinara i publiciteta, što je tada smatrano važnim segmentom poslovanja hotela. Turistički sektor bio je nedvojbeno predvodnik u Hrvatskoj, a od ostalih možemo izdvojiti Podravku iz Koprivnice, koja je prva dala na važnosti odnosima s javnošću. Sve navedeno pokazuje kako su odnosi s javnošću bili razmjerno egzotična pojava uglavnom ograničena na turistički segment, sve do 1990-ih godina, kad je pri Vladi Republike Hrvatske utemeljen Ured za informiranje (Skoko, 2006:16). Ured predsjednika Republike Hrvatske u to je vrijeme također dobio svoju komunikacijsku mrežu (Tomić, 2008:46). Uzmemo li u obzir kako je prvi odjel za odnose s javnošću unutar neke organizacije osnovan još 1886. u kompaniji Westinghouse (Cutlip i dr., 2003:110), a u Njemačkoj u kompaniji Krupp (Kunczik, 2006:63), vidljivo je koliko je hrvatsko tržište u svojim začecima zaostajalo za onim razvijenijima.

Važnu ulogu u razvoju svakog tržišta imaju i strukovne organizacije. Prvo nacionalno udruženje za odnose s javnošću svoje začetke bilježi 1994. godine kada su, na inicijativu Eduarda Osredečkog, domaći stručnjaci s toga područja osnovali Hrvatsko društvo za odnose s javnošću, današnju Hrvatsku udrugu za odnose s javnošću (HUOJ). Udruga je, u skladu s tada novo donesenim zakonom, registrirana u prosincu 1997. godine, ali je kao datum osnivanja ubilježen 27. travanj 1994. (Osredečki, 2007:254). HUOJ se nastavio razvijati kroz povijest, a svoje „međunarodno priznanje“ doživljava 2002. godine potpisivanjem sporazuma o suradnji s udrugom International Public Relations Association (IPRA), čime je HUOJ postao član te međunarodne profesionalne organizacije (www.huoj.hr, učitano 16. prosinca 2012.). Aktivnosti te strukovne udruge

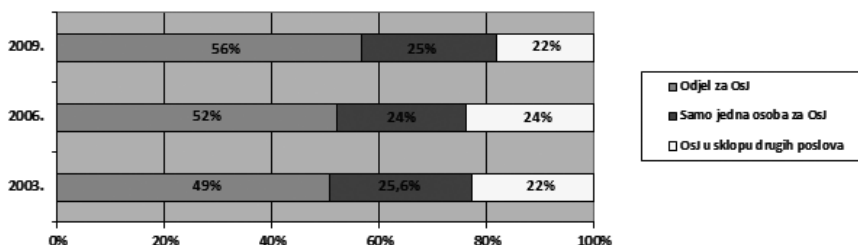
u posljednjih 15 godina uglavnom su se svodile na organizaciju strukovnih konferencija, izdavanje stručne literature, organizaciju stručnih predavanja te provedbu istraživanja o stanju struke odnosa s javnošću u Hrvatskoj. Danas HUOJ ima 542 člana (www.huoj.hr, učitano 16. prosinca 2012.). Značajan korak naprijed u konsolidaciji hrvatskog tržišta odnosa s javnošću bilo je i osnivanje Hrvatske udruge komunikacijskih agencija (HUKA), udruge koja je izrasla iz sekcija agencija HUOJ-a. Udruga je osnovana s ciljem razvoja i standardizacije hrvatskog tržišta komunikacijskih agencija te definiranja, promicanja, unapređivanja i nadogradnje standarda struke u Hrvatskoj te certifikacije agencija u skladu s međunarodnim standardima. Jedan od povoda osnivanja udruge bilo je i pristupanje međunarodnoj udruzi International Communications Consultancy Organisation (ICCO) koja na globalnoj razini okuplja nacionalne udruge agencija u sinergiji znanja i iskustava iz raznih dijelova svijeta. ICCO trenutačno okuplja agencije iz 28 zemalja svijeta, među kojima je i Hrvatska, kojoj se tako otvorila mogućnost certifikacije hrvatskih agencija prema *Consultancy Management Standardu* (<http://iccopr.com/Member-Benefits/cms.aspx>, učitano 16. prosinca 2012.), certifikatu koji je ICCO razvio u suradnji s organizacijom International Organization for Standardization (ISO). Članstvo HUKA-e danas čini 11 vodećih hrvatskih agencija za odnose s javnošću (www.huka-cacc.hr, učitano 16. prosinca 2012.).

Pregled razvoja tržišta odnosa s javnošću u hrvatskoj od 2003. do 2009.

Kako bi se na odgovarajući način analiziralo tržište odnosa s javnošću u Hrvatskoj, nužno je analizirati podatke iz istraživanja o stanju struke odnosa s javnošću koje redovito provodi samo Hrvatska udruga za odnose s javnošću (HUOJ). Ta institucija jedina provodi relevantna i metodološki ispravna istraživanja na temelju kojih je moguće analizirati tržište. Tako su istraživanja relevantna za ovaj rad provedena 2003., 2006. i 2009. godine. U travnju 2003. godine istraživanje je za HUOJ provela specijalizirana agencija Hendal. Kvantitativnom metodom pomoću strukturiranog upitnika telefonski je ispitano ukupno 250 sudionika. Osnovni ciljevi istraživanja odnosili su se na skupljanje dodatnih podataka o strukturi i broju zaposlenih osoba na poslovima komunikacija, o odgovornostima i utjecaju osoba/odjela odnosa s javnošću hrvatskih tvrtki, učestalosti obavljanja pojedinih aktivnosti te karakteristikama osoba nadležnih za komunikacije u poduzećima i državnoj upravi. Tri godine nakon istraživanja, u travnju 2006. godine, HUOJ je proveo naredno istraživanje o stanju u struci, toga puta u suradnji sa specijaliziranom agencijom Centar za istraživanja GfK. Istraživanje je provedeno anonimnom anketom koja je sadržavala otvorena i zatvorena pitanja, a kojom je obuhvaćeno

ukupno 245 hrvatskih stručnjaka za odnose s javnošću. Istraživanje je prepoznalo nove trendove u struci te smo saznali više o strukturi i karakteristikama zaposlenih na poslovima komunikacija, njihovu poslu, odgovornostima i utjecaju na strateške odluke unutar organizacija u kojima rade. Treće istraživanje provedeno je u lipnju i srpnju 2009. godine, ponovno u suradnji s Centrom GfK, a vođeno dosadašnjim iskustvom, istraživanje je provedeno istom metodologijom kao i prethodna dva istraživanja, a kako bi se dobila mogućnost usporedbe s dotadašnjim rezultatima. U istraživanju je metodom anonimnog anketiranja ukupno ispitano 215 ispitanika – članova Hrvatske udruge za odnose s javnošću. Postavljanjem otvorenih i zatvorenih pitanja glavni je cilj bio istražiti recentne trendove u odnosima s javnošću te saznati više o strukturi zaposlenih, njihovom poslu i utjecaju na provođenje strateških odnosa s javnošću u tvrtkama u kojima rade. U nastavku ovoga rada iznosimo usporedbu ključnih pokazatelja razvoja hrvatskog tržišta odnosa s javnošću.

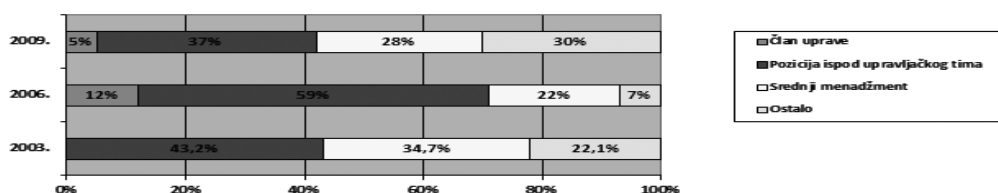
Analizirajući rezultate istraživanja, moguće je ustvrditi kako se broj tvrtki sa samostalnim odjelima za koordinaciju komunikacijskih aktivnosti eksponencijalno povećava. Tako je 2009. godine već 56 posto pojedinaca koji su se bavili odnosima s javnošću u organizacijama radilo u posebno osmišljenim odjelima za odnose s javnošću. U četvrtini tvrtki (25 posto) posao odnosa s javnošću obavljala je samo jedna osoba, a u 19 posto tvrtki uopće nije postojala osoba isključivo zadužena za odnose s javnošću. Tako je razvidno da je, u odnosu na 2003. i 2006. godinu, broj tvrtki sa samostalnim odjelima narastao za 7 posto, odnosno 4 posto u odnosu na prethodna dva istraživanja.



Grafikon 1. Mjesto rada pojedinaca u odnosima s javnošću u hrvatskim organizacijama i tvrtkama

Drugi je relevantan čimbenik koji pokazuje kretanje razvoja tržišta analiza hijerarhijske pozicije odjela, odnosno pojedinaca zaduženih za odnose s javnošću. Istraživanje provedeno 2009. pokazalo je kako je broj tvrtki sa samostalnim odjelom za koordinaciju komunikacijskih aktivnosti nastavio rasti. Tako je već 56 posto tvrtki u sklopu svoje organizacijske strukture imalo posebno oblikovan odjel za odnose s javnošću. U četvrtini

tvrtki (25 posto) posao odnosa s javnošću obavlja samo jedna osoba, a u 19 posto tvrtki uopće ne postoji osoba isključivo zadužena za odnose s javnošću. Razvidno je kako je, u odnosu na 2003. i 2006. godinu, broj tvrtki sa samostalnim odjelom narastao za 7 posto, odnosno 4 posto u odnosu na prethodna dva provedena istraživanja. S druge strane postoji negativan trend unutar hijerarhijske pozicije voditelja odjela za komunikacijske aktivnosti, odnosno pojedinaca zaduženih za odnose s javnošću u tvrtkama. Tako je 2009. tek 5 posto voditelja odjela za odnose s javnošću pozicionirano u samoj upravi tvrtke, 37 posto njih pozicionirano je neposredno uz upravu, a njih 28 posto pripada srednjem menadžmentu, odnosno pozicionirani su ispod člana upravljačkoga tima. Uspoređujući navedeno s istraživanjima provedenima 2003. i 2006. godine, primjećujemo kako se broj članova uprava tvrtki smanjio za 7 posto. U odnosu na 2006. godinu smanjio se i broj odjela, odnosno pojedinaca koji su pozicionirani izravno ispod člana upravljačkoga tima, i to za 12 posto. Naposljetku, razina onih koji su pripadali srednjem menadžmentu povećala se za 6 posto. Donekle se takvi pokazatelji mogu opravdati upravo činjenicom da je broj tvrtki koje imaju osobe ili zasebne odjele koji se bave isključivo odnosima s javnošću narastao, dok su te poslove u znatnom broju kompanija prije obavljale osobe, odnosno odjeli kojima to nije bila isključiva zadaća, već im je opseg posla obuhvaćao i druge komponente, poput marketinga ili prodaje. Ta su područja usko vezana uz strateško odlučivanje, pa su nerijetko i voditelji istih sjedili u upravama kompanija. Odvajanje tih komponenti od odnosa s javnošću dovelo je do toga da su se voditelji potonjih odjela hijerarhijski našli ispod razine najvišeg menadžmenta.



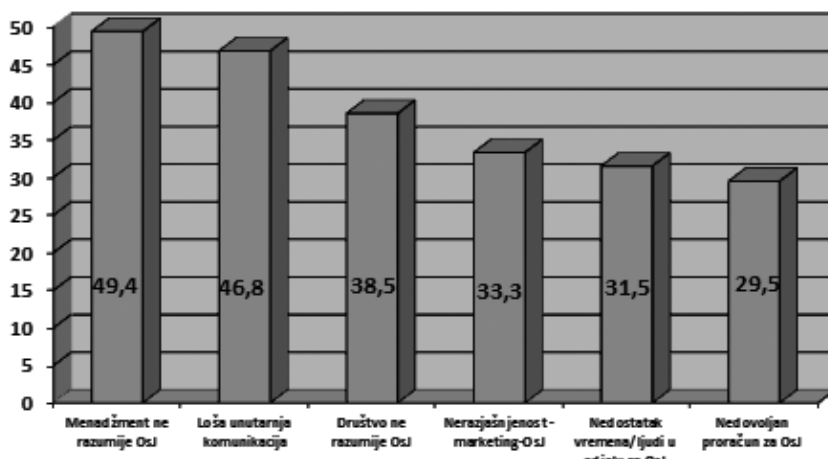
Grafikon 2. Hijerarhijska pozicija odjela/pojedinca zaduženog za odnose s javnošću u organizacijama i tvrtkama

Istraživanja su pokazala i očekivano kretanje i promjene u dobnoj strukturi hrvatskih djelatnika odnosa s javnošću. Tako se broj ispitanika s više od 10 godina radnog iskustva u odnosima s javnošću očekivano popeo na znatnih 33 posto, što pokazuje određeno sazrijevanje hrvatskih stručnjaka. Broj onih s radnim iskustvom od četiri do devet godina u odnosima s javnošću također se povećao, i to na 42 posto, dok je onih najmanje iskusnih, s radnim iskustvom od jedne do četiri godine u odnosima s jav-

nošću, 23,3 posto. Usporedba ovih rezultata s onima iz istraživanja provedenih 2003. i 2006. godine pokazuje određenu konsolidaciju dobne strukture struke odnosa s javnošću u Hrvatskoj te polagano smanjivanje velike frekvencije ulaska mlađih kadrova u profesiju. Najviše djelatnika u odnosima s javnošću tim se poslom počelo baviti tako da im je on dodijeljen unutar tvrtke (23 posto), gotovo isti broj njih došao je putem natječaja (21 posto) ili iz medija na poziv tvrtke (17 posto). Tijekom studija u odnosima s javnošću počelo je raditi 15 posto stručnjaka, putem preporuke zaposlilo se njih 9 posto, a samo 1 posto njih kontaktiralo je s *headhunting* agencijama.

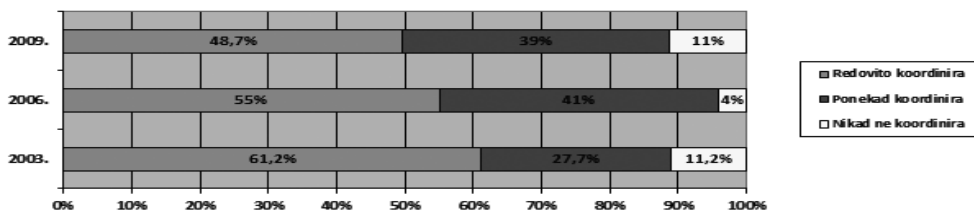
Sljedeći pokazatelj koji otkriva stvarnu ulogu djelatnika za odnose s javnošću u tvrtkama jesu njihova svakodnevna zaduženja. Broj djelatnika koji su pratili i analizirali medije i dalje je eksponencijalno rastao, pa je upravo ta aktivnost 2009. godine bila prva na popisu onih kojima se oni svakodnevno bave (87 posto). Bitan dio svoga vremena i dalje su trošili na rad s novinarima (75 posto), a znatan je i porast onih koji su redovito uređivali i pripremali različite pisane materijale (porast od 10 posto u odnosu na prethodno istraživanje). U više od polovine tvrtki ponekad su obavljali i aktivnosti oglašavanja i promocije, a redovito njih 36 posto. Više od trećine sudionika redovito organizira sponzorstva i donacije, njih 46 posto ponekad. Zabilježen je i blagi porast u savjetodavnom dijelu posla. Upravne strukture o važnim pitanjima 2009. godine redovno je savjetovalo 33 posto ispitanika (2006. tek 28 posto), a ponekad 48 posto ispitanika (2006. njih 55 posto).

Nadovezujući se na iskazanu mogućnost utjecaja odnosa s javnošću na strateške odluke tvrtki, sasvim su očekivani problemi s kojima su se najčešće susretali djelatnici odnosa s javnošću u Hrvatskoj. Jednako kao i u prethodnim istraživanjima, ključni problem u radu i dalje je bilo neshvaćanje važnosti odnosa s javnošću od strane menadžmenta (47 posto ispitanika). Slijedila je loša unutarnja komunikacija (42 posto) te unutarnji problemi tvrtke, poput veličine, tromosti, loše organizacije posla (41 posto), nerazjašnjene granice između marketinga i odnosa s javnošću (36 posto), malog/nedovoljnog proračuna (30 posto), nedovoljne edukacije kadrova (27 posto), nedostatka vremena ili ljudi u odjelu (27 posto), slabih primanja (27 posto) te nepostojanja formalnih kriterija (licenci) za obavljanje posla (26 posto). Od vanjskih problema kao najozbiljniji bili su prepoznati neshvaćanje važnosti odnosa s javnošću u društvu općenito (41 posto), neinformiranost i nestručnost novinara (39 posto), pretjerana politiziranost društva ili lokalne zajednice (28 posto) te premalo i nedovoljno razvijeno tržište (21 posto).



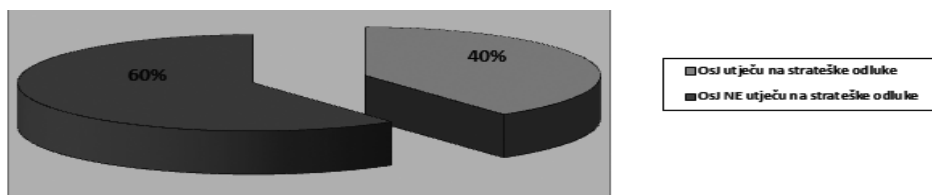
Grafikon 3. Ključni problemi u radu hrvatskih djelatnika u odnosima s javnošću u tvrtkama 2009. godine

Analiza razine učestalosti koordiniranja komunikacijskih projekata i programa, jednog od ključnih pokazatelja samostalnosti u djelovanju pojedinaca koji se bave odnosima s javnošću, pokazala je kako se koordinacijom komunikacijskih programa bavi sve manje djelatnika unutar organizacija i tvrtki. Tako se ovom aktivnošću 2009. godine redovito bavilo 48 posto ispitanika, što je za 6 posto manje u odnosu na 2006. godinu. S druge strane projekte i programe ponekad je koordiniralo 38,5 posto sudionika istraživanja, što je razina približna onoj iz 2006. godine. Usporednom analizom razine i učestalosti koordiniranja komunikacijskih programa i projekata primjećuje se iznenađujući trend smanjenja razine ovih aktivnosti u razdoblju od 2003. do 2009. Rezultati istraživanja nalaze kako djelatnici u tvrtkama sve manje koordiniraju takve aktivnosti, koje se mogu smatrati jednim od temeljnih pokazatelja samostalnosti pojedinaca koji se bave odnosima s javnošću u organizacijama; od 2003. do 2009. razina onih koji to čine redovito smanjila se čak za 14 posto.



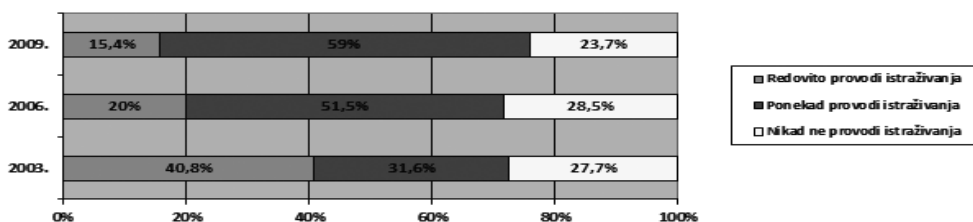
Grafikon 4. Učestalost koordinacije komunikacijskih projekata i programa od strane pojedinaca zaduženih za odnose s javnošću

Jedno od najvažnijih pitanja koje ukazuje na stvarne mogućnosti pojedinca zaduženih za odnose s javnošću jest ono o mogućnostima utjecanja na strateške odluke u organizacijama. Eksplicitno pitanje o mogućnostima utjecanja na strateške odluke organizacija pokazalo je kako odnosi s javnošću ni 2009. godine nisu imali relevantnu ulogu u upravljanju organizacijama. Tako je čak 60 posto ispitanika, jednako kao i u prethodnim istraživanjima, smatralo da odjel ili osoba koji koordiniraju aktivnosti odnosa s javnošću organizacija nemaju stvarnog utjecaja na strateške odluke najužega vodstva.



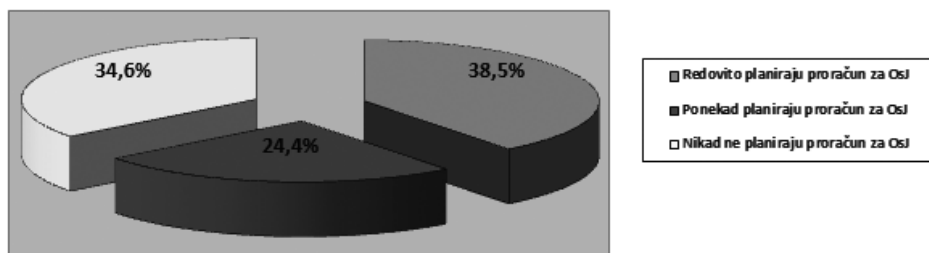
Grafikon 5. Mogućnost utjecaja pojedinaca za odnose s javnošću na strateške odluke organizacija u kojima djeluju

Analiza ključnog čimbenika strateškog procesa upravljanja odnosima s javnošću, odnosno djelovanja odnosa s javnošću na najvišoj razini, procesa istraživanja, navodi kako organizacije i njihova vodstva i dalje očigledno smatraju kako istraživanja nisu ključna za unapređivanje rezultata odnosa s javnošću. Tako je 2009. godine tek 15,4 posto pojedinaca koji su vodili odnose s javnošću u organizacijama redovito pripremalo, provodilo i tumačilo istraživanja sa svrhom unapređivanja vlastitih komunikacijskih programa i aktivnosti, dok je to ponekad činilo njih 59 posto. Usporedimo li ove rezultate s onima od prije šest, odnosno tri godine, uočava se kako s vremenom razina učestalosti provođenja istraživanja pada; od 2003. do danas ta se razina smanjila gotovo za četvrtinu (22,4 posto). S druge strane istraživanja su ipak u manjem postotku počela rijetko ili ponekad (promjena od 2006. do 2009. iznosi 5 posto).



Grafikon 6. Učestalost provođenja istraživanja s ciljem unapređivanja komunikacijskih programa organizacija

Analizirajući sudjelovanje pojedinaca za odnose s javnošću u planiranju financijskih aspekata komunikacijskih programa, podatak kako čak 70 posto sudionika istraživanja ne zna koliko iznosi godišnji proračun za komunikaciju njihovih tvrtki potvrđuje nisku razinu njihove uključenosti u strateško planiranje njihovih tvrtki. Otprilike 6 posto ispitanika istaknulo je da njihove tvrtke uopće nemaju poseban proračun za komunikacijske aktivnosti, dok se u 5 posto tvrtki on određuje prema potrebi. U 6 posto organizacija godišnji proračun za komunikacije premašuje iznos od milijun kuna, dok u 9 posto njih proračun iznosi između 100000 i milijun kuna, a u 7 posto tvrtki on je manji od 100000 kuna. Sasvim očekivano, čak trećina sudionika istraživanja (34,6 posto) uopće ne sudjeluje u planiranju proračuna za ostvarenje komunikacijskih aktivnosti, 24,4 posto ispitanika to čini ponekad, dok se njih 38 posto izjasnilo kako to čini redovito, što ukazuje na pretpostavku da odjeli ili pojedinci zaduženi za odnose s javnošću daju preporuke o proračunu koji im je potreban za provedbu njihovih aktivnosti, ali im menadžment tvrtki ne daje povratnu informaciju o proračunu koji im je konačno na raspolaganju ili pak njihove preporuke ne uzima u obzir.



Grafikon 7. Sudjelovanje djelatnika za odnose s javnošću u planiranju proračuna za komunikacijske projekte organizacija

Rezultati istraživanja: analiza tržišta i procjena budućeg razvoja odnosa s javnošću

Za potrebe ovoga rada autori su proveli kvalitativno istraživanje intervjuima s pet istaknutih pojedinaca koji na hrvatskom tržištu odnosa s javnošću djeluju više od 15 godina. Ovo je istraživanje provedeno s ciljem dobivanja kvalitetnog uvida u specifičnosti tržišta odnosa s javnošću u Hrvatskoj, kao i zbog stvaranja kvalitetne projekcije o budućnosti hrvatskog tržišta odnosa s javnošću. Temeljna je ideja ovog istraživanja

bila dovesti ispitanike u položaj spontanog izražavanja njihovih mišljenja i stavova u vezi s trenutačnim stanjem na tržištu odnosa s javnošću te procjena razvoja tržišta u budućnosti. Doc.dr.sc. Ivan Tanta, voditelj diplomskog stručnog studija „Upravljanje poslovnim komunikacijama“ na Veleučilištu VERN te dopredsjednik Hrvatske udruge za odnose s javnošću (HUOJ), Drenislav Žekić, direktor agencije za odnose s javnošću Preclarus Komunikacije i u dva mandata predsjednik Hrvatske udruge za odnose s javnošću (HUOJ), Igor Vukasović, direktor odnosa s javnošću Hypo Alpe-Adria Bank Hrvatska, Dijana Kobas Dešković, direktorica agencije za odnose s javnošću Spona Komunikacije i prva predsjednica Hrvatske udruge komunikacijskih agencija (HUKA) te Mario Petrović, direktor agencije za odnose s javnošću Millenium Promocija. Intervjui su provedeni u razdoblju od 5. do 19. studenog 2012. godine, u prosječnom trajanju od 90 minuta. Pitanja su se odnosila na nekoliko tematskih skupina kojima je cilj bio steći uvid u navedenu problematiku, i to kako slijedi:

- prva skupina pitanja odnosila se na tumačenje ključnog problema tržišta – nerazumijevanja menadžmenta većine hrvatskih organizacija za doprinos odnosa s javnošću organizacijama;
- druga skupina pitanja bavila se važnošću istraživanja, proračunavanja i uključenosti u planiranje poslovnih procesa pojedinaca odgovornih za OsJ na uspješnost OsJ-a u organizacijama;
- treća skupina pitanja ispitivala je idealne preduvjete koje je u organizacijama nužno ostvariti kako bi se odnosi s javnošću u organizacijama mogli uspješno provoditi, a tržište pozitivno razvijati u budućnosti;
- četvrta skupina pitanja podrazumijevala je analizu i procjenu sudionika istraživanja razvoja tržišta odnosa s javnošću od njegovih samih početaka do danas;
- peta i posljednja skupina odnosila se na izravnu procjenu ispitanika o budućnosti tržišta odnosa s javnošću u Hrvatskoj te otkrivanje ključnih čimbenika za pospješivanje toga razvoja. Istraživanje je pokazalo kako ispitanici za nerazumijevanje menadžmenta većine hrvatskih organizacija za doprinos odnosa s javnošću poslovanju organizacija odgovornim smatraju same praktičare odnosa s javnošću. Kao prevladavajući argument ispitanici su isticali činjenicu kako oni svojim pretpostavljenima očigledno nisu uspjeli na pravi način prikazati kako odnosi s javnošću zaista mogu doprinijeti organizaciji. Razlog tome vide u nedostatku stvarnog znanja i iskustva iz prakse pojedinaca i to prvenstveno o menadžmentu i upravljanju. Ispitanici su redom isticali relativno kratku povijest hrvatskog tržišta odnosa s javnošću koja je manja od desetljeća (Intervju Kobas Dešković, Žekić) te činjenici da su odnosi s

javnošću struka koja ne omogućava vidljiv povrat investicije u kratkom periodu što menadžere stavlja u poziciju da u prvi plan stavljaju ostale upravljačke funkcije, a ne odnose s javnošću (Intervju Vukasović).

Ispitujući važnost istraživanja, sudjelovanja u budžetiranju i planiranju drugih poslovnih procesa organizacije, svi ispitanici su mišljenja kako bez temeljitih podataka iz relevantnih i metodološki ispravno postavljenih istraživanja nije moguće voditi komunikaciju s javnošću koja daje objektivne rezultate. Kvalitetna istraživanja omogućavaju dobro poznavanje unutarnjeg okruženja i vanjske okoline organizacije, a bez toga nije moguće aktivnosti odnosa s javnošću voditi drugačije osim na temelju proizvoljne procjene. Tako postavljena komunikacija može se voditi isključivo na tehničkoj razini (Intervju Kobas Dešković, Tanta, Žekić, Petrović, Vukasović). Govoreći o budžetima, stavovi ispitanika su podijeljeni. Dio ispitanika smatra kako i skromniji budžet omogućuje postizanje dobrih rezultata, uz uvjet da se komunikacija vodi na kvalitetan i planiran način (Intervju Kobas Dešković). S druge strane, dio ispitanika izrijeком navodi kako je visina budžeta u izravnoj vezi s kvalitetom komunikacije, dok dio ispitanika smatra kako je iznos budžeta dobar pokazatelj koliko menadžment organizacije odnose s javnošću smatra važnim (Intervju Vukasović). Kada govore o odjelu za odnose s javnošću i njegovoj uključenosti u upravljanje poslovanjem, većina ispitanika slaže se s činjenicom da je nužno da osoblje za OsJ sudjeluje u planiranju i onih poslovnih aktivnosti koje nisu izravno povezane s komunikacijom. Dio ispitanika čak iznosi stav da, ukoliko osobe zadužene za OsJ unutar organizacija ne sudjeluju u ukupnim poslovnim procesima, njihovo djelovanje svodi se isključivo na tehničku razinu čime se kvaliteta komunikacije značajno smanjuje (Intervju Vukasović).

Govoreći o postavkama, uvjetima i resursima koje osoblju za OsJ treba da bi ukupna komunikacija organizacija bila kvalitetna i profesionalna, sudionici istraživanja naveli su prvenstveno kvalitetu pojedinaca koji vode odnose s javnošću te njihovu duljinu staža u struci i njihovo kvalitetno poznavanje zakonitosti struke, alata i tehnika odnosa s javnošću i posebnosti strateškog komuniciranja. Ostale uvjete možemo sažeti u nekoliko kategorija: educiran kadar (Intervju Kobas Dešković, Žekić, Vukasović), odjel za OsJ uz donositelje odluka unutar organizacije i sudjelovanje u vođenju procesa unutar organizacije koji nemaju izravne veze s komunikacijom (Intervju Kobas Dešković, Tanta, Žekić, Vukasović). Pritom se, u odgovorima svih ispitanika, posebno istaknuo utjecaj osobina, znanja i karaktera pojedinaca zaduženih za odnose s javnošću kao ključne za kvalitetu ovih aktivnosti (svi ispitanici).

Hrvatsko tržište odnosa s javnošću i parametre njegovog rasta ispitanici su jednoglasno ocijenili pozitivnim. Naime, svi ispitanici zaključili su kako ono kontinuirano

raste i eksponencijalno se razvija. Kao jedan od ključnih parametara razvoja struke ispitanici su istaknuli njezinu prepoznatljivost u menadžerskim krugovima, ali i javnosti. Tako je procjena ispitanika da je struka značajno dobila na prepoznatljivosti u javnosti tijekom godina postojanja tržišta, ali što je još važnije, i među upravljačima organizacija (Intervju Tanta). Kao jedan od ključnih problema istaknuli su nemogućnost kontrole „ulaska u struku“ koja praktički ne postoji i koja omogućuje da se različiti pojedinci predstavljaju kao stručnjaci za odnose s javnošću, a nemaju dovoljnu razinu znanja, a niti iskustva da bi takva tvrdnja mogla biti opravdana (Intervju Tanta, Žekić). Ispitanici su također istaknuli važnost kompanija koje imaju iskustvo međunarodnog poslovanja i koje su s međunarodne razine unijele iskustva i praksu s tržišta koja su znatno razvijenija (Intervju Vukasović).

Peti segment istraživanja analizirao je kako bi tržište moglo izgledati u budućnosti i kojim će se tempom razvijati. Svi ispitanici istaknuli su kako očekuju da se tržište i sama struka odnosa s javnošću nastavi razvijati u budućnosti te da njezina uloga u okviru organizacija dodatno dobije na važnosti. Ispitanici su istaknuli ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju kao moment koji će značajno utjecati na kvalitetu struke i ubrzati njezin razvoj (Intervju Petrović, Vukasović). Ulazak u EU otvorit će i tržište te povećati broj obrazovnih programa i projekata koji će stručnjake za odnose s javnošću učiniti kvalitetnijima (Intervju Kobas Dešković) te ih posljedično čvršće pozicionirati u organizacijskim hijerarhijama (Intervju Vukasović). Osim promjena vezanih uz EU, dio ispitanika istaknuo je kako je za očekivati da se marketinški budžeti preliju u budžete za aktivnosti odnosa s javnošću, a koji su u ovom trenutku značajno podcijenjeni u odnosu na marketinške (Intervju Petrović, Kobas Dešković).

Zaključak

U ovom radu nastojali smo utvrditi na koji su način pozicionirani odnosi s javnošću unutar organizacija, kako se hijerarhijski kretala pozicija odjela i pojedinaca zaduženih za odnose s javnošću u organizacijama, koji su ključni problemi struke u Hrvatskoj, koliko djelatnici samostalno upravljaju komunikacijskim programima i planiraju proračune za njihovu provedbu, koliko utječu na strateške odluke organizacija te koliko redovito provode istraživanja s ciljem kvalitetnijeg postavljanja odnosa s javnošću. S druge strane kvalitativnim istraživanjem među vodećim hrvatskim stručnjacima za odnose s javnošću nastojali su se utvrditi razlozi nerazumijevanja menadžmenta za odnose s javnošću, stvarna važnost upravljanja projektima, proračunima te provedba istraživanja za stupanj razvijenosti tržišta, ali i odrediti idealni uvjeti koje treba postići

kako bi odnosi s javnošću davali najveći doprinos, a tržište se pozitivno razvijalo. Končno, željeli smo utvrditi na koji se način tržište razvijalo dosad i kako će se razvijati u budućnosti. Hrvatsko tržište nedvojbeno zaostaje za tržištima razvijenijih europskih i svjetskih zemalja, međutim rezultati dobiveni istraživanjem među stručnjacima ukazuju na to kako će se odnosi s javnošću kao struka i znanstvena disciplina polako i sigurno eksponencijalno razvijati i u budućnosti.

Hrvatski stručnjaci nedvojbeno će morati kvalitetnije predstaviti svoj doprinos poslovanju organizacija te se izboriti za svoje mjesto unutar složenih organizacijskih sustava. Također, nesumnjivo će porasti stupanj korištenja istraživanja u postavljanju komunikacijskih programa budući da bez njih nije moguće maksimalizirati učinke organizacijskih odnosa s javnošću. Osim toga, bolja pozicioniranost pojedinaca i odjela za OsJ ogledat će se u aktivnijem sudjelovanju u proračunavanju programa odnosa s javnošću, ali i planiranju svih ključnih poslovnih procesa organizacije. Pred stručnjacima za odnose s javnošću nalazi se i imperativ kontinuiranog usavršavanja budući da o njihovu znanju, iskustvu i sposobnosti izravno ovisi i kvaliteta odnosa s javnošću, a time i napredovanje cijelog tržišta. Sudionici istraživanja nedvojbeno su zaključili kako se tržište eksponencijalno razvija od samih početaka te da će važnu ulogu u nastavku toga razvoja igrati međunarodne kompanije koje djeluju i koje će djelovati na hrvatskom tržištu, kao i konzultantske agencije koje su postale svojevrzne baze znanja. Stoga se budućnost hrvatskog tržišta može opisati optimističnim tonovima, čemu će pridonijeti daljnji razvoj specijaliziranih edukacijskih programa posvećenih odnosima s javnošću, a ulazak u Europsku Uniju prisilit će stručnjake da se znatno više usavršavaju zbog dolaska strane konkurencije. Procjene ispitanika govore kako možemo očekivati i prelijevanje dosad prevladavajućih marketinških proračuna u one posvećene odnosima s javnošću.

Osnovno obilježje koje će odrediti budućnost hrvatskog tržišta odnosa s javnošću jest izazov ulaska Hrvatske u Europsku Uniju, što će također pozitivno utjecati na njegovu kvalitetu, ali i konsolidaciju jer možemo očekivati kako će ulazak u EU značiti i slobodnije kretanje stranih stručnjaka i specijaliziranih tvrtki za odnose s javnošću na hrvatskom tržištu. Optimističniji sudionici istraživanja čak ističu kako će hrvatsko tržište za desetak godina stajati rame uz rame s onim najrazvijenijim europskim i svjetskim tržištima. Dotad će nužno nastaviti istraživati moguće smjerove kretanja hrvatskog tržišta odnosa s javnošću, i to analizom posebnih tržišnih segmenata, prvenstveno povezanih s elementima strateških odnosa s javnošću: istraživanja kao polazišne točke za komunikacijske programe, ali i evaluacijske metode koje će na učinkovitiji i znatno više mjerljiv način menadžerima koji vode organizacije pokazati konkretan doprinos

odnosa s javnošću u organizacijama. Ne treba zanemariti ni brz razvoj tehnologije i sve veći utjecaj digitalnih medija koje stručnjaci za odnose s javnošću neće moći zanemariti. Dotad, nadamo se, ovaj rad može poslužiti kao putokaz djelatnicima te im pokazati kojim se segmentima vlastitog razvoja posvetiti te kako se prikladnije pozicionirati unutar vlastitih organizacija.

Literatura:

- Cultip, S. M.;Center, A. H.;Broom, G. M.,*Odnosi s javnošću*, MATE, Zagreb, 2003.
- Kunczik, M.,*Odnosi s javnošću. Koncepti i teorije*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2006.
- Osredečki, E., „Konkretno o konkretnome“, časopis *Epoha*, HOZ, HURA, IAA, Zagreb, 2007.
- Osredečki, E.,*Odnosi s javnošću – PublicRelations*, Edo, Samobor – Zagreb, 1995.
- Skoko, B.,*Priručnik za razumijevanje odnosa s javnošću*, MPR, Zagreb, 2006.
- Tomić, Z.,*Odnosi s javnošću – Teorija i praksa*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2008.

Internetske stranice:

- <http://www.huoj.hr/o-huoj-u/clanstvo-hr4>, učitano 16. prosinca 2012.
- <http://huka-cacc.hr/misija-i-cilj/>, učitano 16. prosinca 2012.
- <http://iccopr.com/Member-Benefits/cms.aspx>, učitano 16. prosinca 2012.
- <http://liderpress.hr/arhiva/116043/>, učitano 16. prosinca 2012.

Summary

Public relations as a profession and a scientific discipline has developed substantially in Croatia for the past 20 years. Although the beginnings of public relations as we know it today extend back to the 1960s, and are primarily connected to the tourist sector, the public relations market itself had begun to develop only in 1990s when the first professional association, the Croatian Public Relations Association (CPRA) was established and the first books in this field were published. The development and the positioning of public relations as a profession actually started in the year 2000 when the first public relations agencies were founded and when the CPRA became a full member of the international professional public relations association IPRA (*International Public Relations Association*). At that time the first studies on public relations were undertaken and today they serve as a valuable source of information that allow us to monitor how the market and the profession are developing. The authors analyze the development of Public Relations in Croatia by comparing the results of studies undertaken between 2003 and 2009. The authors also conduct in-depth interviews with the leading Croatian public relations professionals, with whom they discussed the results of previously conducted studies with the aim of forecasting the future development of the Croatian market. The authors conclude that the Croatian public relations market will continue to develop in the future and that its development will accelerate substantially when Croatia becomes a full member of the European Union, which will force PR professionals to further educate themselves. Only in this manner will the difference between the Croatian market and developed international markets constantly decrease.

Key words: public relations, Croatian PR market, development of the PR profession in Croatia, future of the PR profession in Croatia

Pregledni znanstveni članak

UDK:911.3:32

Primljeno: 20.svibnja.2012.

Uzroci i artikulacije otpora postmodernoj geopolitičkoj praksi

*Petar Kurečić**

Sažetak

Fokus istraživanja ovoga rada leži na otporu materijalnim aspektima suvremene geopolitike tj. na suvremenoj hegemonskoj geopolitičkoj praksi, koja se obično naziva postmodernom. Otpor u „stvarnom“, materijalnom svijetu predstavlja otpor postmodernoj prostornoj geopolitičkoj praksi. Otpor na intelektualnom polju prvenstveno se odnosi na proizvodnju suprotnih vizija ili teorijskih perspektiva koje odbacuju suvremenu, postmodernu geopolitičku imaginaciju izraženu kroz geopolitičke vizije i diskurse političko-ekonomskih elita. Najbolji je primjer toga otpora hegemonskoj geopolitičkoj imaginaciji antigeopolitika kao najozbiljniji izazov hegemonskim predstavljajima geopolitičkoga svijeta. Subjekti suvremenog otpora hegemonskoj geopolitičkoj praksi prvenstveno su društveni pokreti i mreže, koji se protive neoliberalnoj globalizaciji i geoekonomskoj logici, koje su glavni uzroci toga otpora. Globalizaciju i geoekonomsku logiku snažno zagovaraju i u djelo provode elite država, multinacionalnih korporacija i međunarodnih finansijskih institucija. Otpor postmodernoj geopolitičkoj praksi poprima različite oblike, od nenasilnih do izuzetno nasilnih, poput terorizma. Kao doprinos istraživanju različitih oblika borbe protiv postmoderne geopolitičke prakse u radu se iznose i najvažnije značajke borbe protiv neoliberalne globalizacije zapatista u saveznoj državi Chiapas u Meksiku. Također se donose osnovne značajke borbe društvenih pokreta protiv neoliberalne politike na Filipinima.

Ključne riječi: geopolitička praksa, postmoderna, lokalne zajednice, društveni pokreti, Chiapas, Filipini.

* Dr.sc . Petar Kurečić , Dekan Visoke poslovne škole Zagreb, e-mail: petar.kurecic@vpsz.hr

Uvod: postmoderna geopolitička imaginacija i prostorna praksa

Kada govorimo o geopolitičkim vizijama kao proizvodima geografske imaginacije, kojima se pokušavaju objasniti „stvarnosti“ suvremenoga svijeta, ne smije se zaboraviti da je svaka geopolitička vizija¹ u svojoj biti proizvod uma vlastita autora. Samim time pod snažnim je utjecajem podrijetla, rase, narodnosti, spola, vjere, društvenog statusa, životnih iskustava i obrazovanja vlastita autora. Čimbenici koji međutim najviše utječu na stvaranje neke geopolitičke vizije jesu ciljevi njezina autora. Svaka geopolitička vizija predstavlja pokušaj prikazivanja (predstavljanja, reprezentiranja) stvarnog, materijalnog svijeta te poretka i odnosa koji u tom svijetu vladaju, iz perspektive vlastita autora. Geopolitička vizija ujedno je i pokušaj nametanja vlastitih intelektualnih spoznaja drugima. Geopolitička promišljanja (geopolitičke vizije) iz navedenih razloga ne mogu se smatrati znanstvenim paradigmama jer nisu zasnovana na objektivnom znanstvenom istraživanju niti su empirijski provjerljiva. Iz tih je razloga bolje koristiti pojam geopolitičke vizije, koja nastaje u okviru geopolitičke imaginacije. Pritom nije presudno je li ta geopolitička imaginacija moderna ili postmoderna.² Upravo zato što te geopolitičke vizije nisu znanstvene paradigme te ih je nemoguće znanstvenim putem dokazati i tako učiniti neoborivima otvara se velik prostor za njihovo neprekidno preispitivanje i kritiku, što na intelektualnom polju pridonosi razvoju vizija koje su suprotne geopolitičkim vizijama (vidjeti npr. Routledge, 1996., 2006.; Watson, 2001.; Sharp, 2011.).

Geografska imaginacija (vizije o svijetu, geografsko „znanje“, a zapravo konstrukcija „znanja“, tj. mentalnih mapa o svijetu) prenosi se preko institucija države, obrazovnog sustava i medija te tako stvara mentalne mape kod građana, koji tim kanalima dobivanja informacija stvaraju vlastite predodžbe o svijetu, predodžbe kojima se svijet razumijeva. Geopolitičko promišljanje uvijek je povezano s moći država i njihovim političko-ekonomskim elitama, koje se pritom koriste redukcionizmom, kojim pak objektivne i vrlo kompleksne značajke stvarnog geografskog prostora i njegove sadržaje svode na subjektivne geopolitičke predodžbe, konstruirajući pritom geopolitičke vizije. U tim vizijama, kao i u geopoliti-

1 Geopolitička vizija može se definirati kao: svaka ideja koja se bavi odnosom čovjekove okoline i drugih mjesta (lokacija) te uključuje osjećaje (ne)sigurnosti te prednosti/nedostatke i/ili priziva ideje o zajedničkoj misiji ili vanjskopolitičkoj strategiji. Prema: Dijkink, G., *National Identity and Geopolitical Visions: Maps of pride and pain*, Routledge, London, 1996., str. 11

2 Više u: O'Tuathail, G., "Geopolitical Structures and Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics", u: Tchantouridze, L. (ur.), *Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns*, Bison, 2004., br. 4, Centre for Defence and Security Studies, Winnipeg, str. 97-98

tičkim diskursima³ kao specifičnim i više operativnim izrazima geopolitičkih vizija, nema mjesta ni različitosti ni otporu, koji se javljaju kao reakcija na dominantnu praksu i vizije kojima se pokušava dati legitimitet geopolitičkoj praksi.⁴ Kritička geopolitika pokušava geopolitici pridati znanstveni karakter i objektivnost te je dekonstrukcijom geopolitičkih vizija pokušava odmaknuti od subjektivnosti i redukcionizma.

Kritička geopolitika poziva na širu odgovornost geografije kao discipline kako bi ista ta geografija u pitanje dovela specifikacije političkoga svijeta u kojem geografija kao disciplina postaje kritika ovoga svijeta, zasnovana na moralnim načelima. Kritička geopolitika trebala bi biti učinkovito uklopljena u širu kritičku teorijsku perspektivu.⁵

Kritički pristup (pa čak i otpor) geopolitici prisutan je i na Zapadu među kritičkim geopolitičarima i intelektualcima,⁶ ali sve više i izvan Zapada, u nekadašnjem tzv. Trećem svijetu (npr. geopolitika podčinjenosti, engl. *subaltern geopolitics*⁷). Važno je imati na umu tu geografsku dimenziju prema kojoj se razlikuje kritika dominantne geopolitike. Geopolitika se prvenstveno doživljava kao proizvod one zajednice koja se obično podrazumijeva pojmom političkoga Zapada, koja još uvijek dominira svijetom. Zapad isto tako dominira i geopolitikom i znanošću o međunarodnim odnosima, pri čemu je ta dominacija u domeni intelektualne sfere (proizvodnji geopolitičkih vizija) tolika da je čak i u nerazmjeru s ionako snažnom dominacijom Zapada u domeni materijalne sfere. Stoga je pristup upućen na geopolitiku izvan Zapada drugačiji od onoga koji dolazi s istog tog Zapada iako je i onaj nastao na Zapadu vrlo kritički intoniran. Bitna je razlika ta da pogledi koji dolaze izvan Zapada vrlo rijetko uspijevaju ostvariti utjecaj

3 Geopolitički diskurs može se definirati kao način reprezentiranja (prikazivanja) koji opisuje geopolitički poredak, tj. opisuje kako je geografija međunarodne političke ekonomije bila zapisivana i objašnjavana u vanjskopolitičkoj praksi i ekonomskoj politici u različitim geopolitičkim porecima. Prema: Agnew, J.; Corbridge, S., *Mastering Space. Hegemony, Territory and International Political Economy*, Routledge, London, 1995., str. 46 Diskurs se može definirati i kao: „izraz moći kojim se nameće određeno shvaćanje kroz konstrukciju znanja“. Prema: Popke, J. E., „Recasting geopolitics: the discursive scripting of the International Monetary Fund“, *Political Geography*, 1994. (13), 3:257

4 Upravo je geopolitičko rezoniranje (promišljanje) političkih elita poveznica između prevladavajućih predstavljanja prostora i geopolitičkog poretka prevladavajućih prostornih praksi. Prema: Agnew, J.; Corbridge, S., *ibid.*, str. 48

5 Sparke, M., „Geopolitical Fear, Geoeconomic Hope and the Responsibilities of Geography“, *Annals of the Association of American Geographers*, 2007. 97 (2), 338-349

6 O antigeopolitici kao intelektualnom otporu suvremenoj geopolitičkoj imaginaciji više u: Routledge, P., „Anti-geopolitics“, u: O’Tuathail, G.; Dalby, S.; Routledge, P. (ur.), *The Geopolitics Reader*, Routledge, London, 2006., str. 233-238

7 Više u: Sharp, J., „A subaltern critical geopolitics of the war on terror: postcolonial security in Tanzania“, *Geoforum*, 2011. 42 (3), 297-305

na geopolitičku teoriju, kojom i dalje dominiraju vizije nastale na Zapadu. Ovdje se još jednom potvrđuje moć Zapada (engl. *the West*) koji, čak i kada intelektualna dominacija (geopolitika kao oblik moći i znanja) nije planska i osmišljena s ciljem podčinjavanja „ostalih“ (engl. *the Rest*), ipak ostvaruje tu dominaciju. Stoga se javlja i sljedeća dvojba: je li moguće proizvesti geopolitičke vizije, koliko god kritički intonirane, koje bi nudile alternativu viđenjima svijeta koja dolaze sa Zapada, a da nastaju na istom tom Zapadu.

Međutim kao što vrijedi sintagma da „nema geopolitike bez moći“, jednako tako vrijedi i sintagma da „nema geopolitike bez otpora“. Svako nametanje vizije (nemoguće bez moći i provedeno s pozicija moći) kojim se pokušava opravdati vladajuća geopolitička praksa rađa otpor. Taj otpor poprima različite oblike. Ključna podjela oblika otpora koja nas zanima ona je koja otpor dijeli na otpor geopolitičkoj praksi i otpor geopolitičkim vizijama, kao dijelu geopolitičke imaginacije.

Globalni prostor i praksa prema kojoj bi se isti taj prostor trebao vrednovati promišljaju i proizvode vizije o drugačijoj prostornoj praksi, suprotnoj prevladavajućoj. Ujedno se proizvode i diskursi suprotnih predznaka. Glavna značajka antigeopolitičkih vizija stoga je ta da su radikalno suprotne suvremenim dominantnim geopolitičkim vizijama, prema vrijednosnom sklopu i ocjeni vladajuće geopolitičke prakse.

Kritička geopolitika ispituje i dokumentira povijesne specifičnosti hegemonskih praksi i njihova višestruka područja djelovanja te ih vrednuje prema njihovoj intelektualnoj vrijednosti, tj. dubini (O'Tuathail, 2004:79). Izrazi dominantnih ili hegemonskih prostornih praksi (geopolitičkih poredaka) u prošlosti i u sadašnjosti, kao i dominantnih izraza predstavljanja prostora (geopolitičkih diskursa), dovode se u pitanje, preispituju na kritički način. Nakon kritičkog preispitivanja dominantni izrazi geopolitičkih (prostornih) praksi i predstavljanja prostora mogu se odbaciti (dekonstrukcija geopolitičkog „znanja“), a mogu se pokušati, antigeopolitičkim promišljanjem, stvoriti nove vizije suprotnog predznaka. To se odnosi na intelektualne otpore upućene svemoći države i hegemoniji države u unutarnjoj i vanjskoj sferi političkoga. Intelektualni otpori u dijalektičkom su odnosu s „konkretnim“ otporima, međusobno oblikujući jedni druge i ispreplićući se, stvarajući tako nove oblike otpora, ali i nove vizije koje promišljaju otpore u materijalnom svijetu.

Temeljni uzroci nastanka otpora postmodernoj geopolitičkoj praksi

Utjecajem procesa globalizacije, revolucije komunikacija i informacija te sve snažnije globalne cirkulacije ljudi, roba, kapitala i informacija države postaju sve manje homogene, a njihove granice sve su više porozne na utjecaje izvana, pozitivne i negativne.

Države, čije je stvaranje ionako plod specifičnog povijesnog razvoja ljudskih društava (koji je ujedno zaslužan za teritorijalnu organizaciju prostora), pa je i njihova „homo-genost“ plod moderne geopolitičke prakse stvaranja novih identiteta, sada se, više nego prije uspostave modernih država, moraju istraživati kao složene konstrukcije i plodovi povijesnog razvoja, a ne kao „homogene“ teritorijalno-političke jedinice.

Pritom se teritorijalnost i sustav teritorijalnih država poimaju ili kao nužni i dovoljni uvjeti za funkcioniranje globalne ekonomije kapitalizma ili suprotno tome, kao prepreke koje tu istu ekonomiju čine manje učinkovitom.

Globalizacija, informatizacija i svršetak Hladnog rata „oslobodili“ su mogućnosti preobrazbe prostora koje su ozbiljno narušile potpuni suverenitet država, „iskrivile“ granice između „unutarnjeg“ i „vanjskog“ kada su u pitanju države te proizvele zajedničko „globalno društvo“ koje se nalazi pod prijetnjama opasnosti koje dolaze od uspjeha i prekoračenja naprednog moderniteta, a ne iz jedne ili nekoliko država. Postmoderni geopolitički uvjeti oni su u kojima su granice koje su tradicionalno razgraničavale geopolitičku imaginaciju u krizi (O'Tuathail, 2000:168).

Stoga pri proučavanju postmoderne geopolitičke prakse, pri proizvodnji postmoderne geopolitičke imaginacije, ali i otpora toj praksi i imaginaciji u obzir uvijek treba uzimati promijenjene odnose u prostoru, nove uloge granice, transnacionalne tokove novca, informacija, roba i ljudi koji ruše tradicionalne barijere, poput državnih granica, ali i pukih geografskih udaljenosti u prostoru, danas uvelike prevladanih tehnološkim dostignućima.

U suvremenim, postmodernim geopolitičkim uvjetima prevladava postmoderna geopolitička praksa, čiji je sveprisutan izraz globalizacija (praćena smanjenjem relativne moći država i procesom deteritorijalizacije), vođena prvenstveno neoliberalnom ideologijom. Suvremenu globalizaciju, koju se još naziva „trećom globalizacijom“ (nakon prve, s početka 16. stoljeća i velikih geografskih otkrića, te druge, koja je vezana uz europski imperijalizam i kolonijalno zauzimanje te podjelu posljednjih nezauzetih prostora na Zemlji, a prethodila je Prvom svjetskom ratu), dominantno karakterizira povećanje socijalnih razlika unutar društava, povećanje razlika između bogatih i siromašnih država, nesigurnost radnih mjesta, uništavanje okoliša i prirodnih resursa. Bi li svijet bio karakteriziran tim značajkama i da nema procesa globalizacije? Možda, ali sigurno ne u tolikom obujmu jer „rušenje“ barijera u tokovima roba, kapitala, informacija i ljudi stvara uvjete na tržištima koji nisu jednaki za sve, pri čemu oni koji u njih ulaze s komparativnim prednostima i u boljoj poziciji svoju poziciju moći iskorištavaju do krajnjih granica, a suvremena kultura konzumerizma propagira filozofiju potrošnje, koja, u skladu s kapitalističkom filozofijom minimaliziranja troškova i maksimalizira-

nja dobiti uzrokuje daleko veće uništavanje okoliša i prirodnih resursa nego što je to potrebno za opstanak i normalno funkcioniranje društava.

Kao temeljne uzroke otpora geopolitičkoj praksi postmoderne možemo izdvojiti:

- neoliberalnom ideologijom vođenu globalizaciju;
- „napad“ na ostatke države blagostanja, naslijeđene iz vremena prakticiranja keynesijanskoga kapitalizma na Zapadu te „napad“ (brži i radikalniji) na tekovine socijalne države naslijeđene iz vremena realnog socijalizma na Istoku;
- daljnje ekonomsko podčinjavanje i izrabljivanje marginalnih i podčinjenih skupina u društvu te svođenje velikih dijelova tzv. „srednje klase“ na status marginalnih dijelova društva, što se događa i u bogatijim i u siromašnijim državama;
- uništavanje prirodne sredine i načina života lokalnih zajednica, koje postoje stoljećima, a sada su ozbiljno ugrožene;
- rodnu neravnopravnost kao izravan uzrok društvene neravnopravnosti u položaju muškaraca i žena.

Neoliberalizam kao dominantna ideologija postmoderne geopolitičke prakse potiče koncentraciju globalne ekonomije u rukama multinacionalnih korporacija i njihovih saveznika, poput vladinih organizacija i agencija, međunarodnih banaka i finansijskih institucija te međunarodnih organizacija. Radi se o korporacijskom kapitalizmu koji slobodnu ekonomiju bez upliva države smatra najvišom vrijednošću kojoj treba težiti pod svaku cijenu.⁸ Neoliberalnu globalizaciju nikako se ne može nazvati neutralnim procesom koji donosi dobrobit svima. Upravo suprotno, neoliberalna globalizacija donosi izuzetno veliku dobit i koristi uskoj manjini u razvijenim, manje razvijenim i nerazvijenim državama. Rastuće nejednakosti između razvijenih i nerazvijenih država te bogatih i siromašnih stanovnika podjednake su i u većini razvijenih i u većini nerazvijenih država. Istodobno, neoliberalna globalizacija provodi se na štetu već ionako marginaliziranih i podčinjenih skupina u društvu na račun multinacionalnoga kapitala i bogatijih država (ali ni približno svih njihovih stanovnika).

Dominantne suvremene geopolitičke vizije prvenstveno se bave objašnjavanjem razloga zašto razvoj svijeta mora ići upravo u tome smjeru, istodobno poričući ostvarivost i održivost alternativa. Te se vizije kao subjektivni načini objašnjavanja materijalnog svijeta zanemarivanjem i poricanjem stvarnosti zapravo bave osiguravanjem „objašnjenja“ zašto je „priroda“ još veća razina obilja za ionako već bogate i moćne, koji nipošto ne čine većinu stanovništva svijeta, ali ni sve stanovništvo razvijenih zemalja.

8 Više u: Klein, N., *Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, Knopf Canada, Toronto, 2007., str. 25-29

Srednja klasa sve je malobrojnija, dok istodobno raste broj (u apsolutnim razmjerima vrlo malen) bogataša i proizvode se milijuni i milijuni osiromašenih stanovnika.

Artikulacije otpora postmodernoj geopolitičkoj praksi: akteri

Otpori postmodernoj geopolitičkoj praksi prvenstveno se odnose na:

- antikolonijalne i antiimperijalističke pokrete, borce za oslobođenje od kolonijalne vladavine;
- društvene pokrete, borce protiv neokolonijalizma, lokalne zajednice koje se bore za očuvanje vlastite životne sredine i okoliša od uništavanja i iskorištavanja od strane političkih elita i multinacionalnih kompanija;
- društvene mreže koje pozivaju na borbu protiv neoliberalne globalizacije i obezvređivanja vrijednosti rada;
- u širem smislu u artikulaciju otpora dominantnoj geopolitičkoj praksi mogu se ubrojiti i terorističke mreže, koje se za ostvarenje vlastitih ciljeva koriste nasiljem protiv civilnog stanovništva.

Naime javlja se sve snažnija reakcija na odnose dominacije i podložnosti između klasa u pojedinim društvima. Povećavanje jaza između bogatog i razvijenog dijela svijeta s jedne te siromašnog i nerazvijenog dijela svijeta s druge strane, brzorastuće stanovništvo siromašnih država koje sve više povećava ionako gotovo neizdržive populacijske pritiske na okoliš i prirodne resurse, globalno zatopljenje i zagađenje predstavljaju najvažnije trendove koji će u budućnosti različitim oblicima otpora davati na daljnjoj važnosti.

Kao otpor geopolitičkoj praksi, ali i otpor hegemonskim geopolitičkim vizijama, pojavljuje se antigeopolitika, koja se može smatrati skupom povijesno utemeljenih reakcija, prvenstveno od strane društvenih pokreta, na dominantne geopolitičke prakse i vizije elita.

U užem smislu, antigeopolitikom se smatra znanstveni koncept za proučavanje reakcija na dominantne geopolitičke prakse i vizije elita, koje se pojavljuju prvenstveno u angloameričkoj geopolitici kritičkog predznaka tijekom 1990-ih godina, nakon svršetka Hladnog rata i jačanja globalizacije te jačanja postmoderne u odnosu na modernu geopolitiku.

Otpor lokalnih zajednica i društvenih pokreta suvremenoj geopolitičkoj praksi

Ulaskom u novi svjetski poredak i jačanjem globalizacije i neoliberalizma antigeopolitičke vizije usmjeravaju se na kritiku suvremene dominantne paradigme i iznalaženje alternativa, prvenstveno u vidu zaštite interesa i radničkih prava većine stanovništva pogođene neoliberalnom globalizacijom, borbu protiv globalizacije, prekomjernog iskorištavanja prirodnih izvora, zaštitu domorodačkih naroda i prostora na kojima oni obitavaju te zaštitu prirodnog okoliša i borbu protiv globalnog siromaštva.

Napetost između lokacija, mjesta i „svijeta“ koji se sve više globalizira jača u protekla dva desetljeća. Glavni je razlog tome neoliberalno intonirana globalizacija, koja je raspadom komunističkoga bloka, ekonomskim otvaranjem Indije i nastavkom te jačanjem ekonomskog otvaranja Narodne Republike Kine u globalne tokove roba, kapitala, informacija pa i ljudi uvukla drugu polovicu čovječanstva, dotad uglavnom manje dodirnutu tim tokovima.

Globalizacija s neoliberalnim predznakom, vođena gotovo isključivo željom za što većim profitom, praćena hiperprodukcijom roba široke potrošnje i uništavanjem prirodnih resursa te sve većim zagađivanjem, svoje najgore aspekte pokazuje upravo u zemljama koje se smatraju nerazvijenima. Lokalne zajednice, u kojima se život stanovništva gotovo uopće nije mijenjao stoljećima i koje su živjele u skladu s prirodom, bez umjetno stvorenih potreba koje nameće konzumerizam, našle su se pod velikim udarom korporacijskoga kapitalizma, oslobođenog „okova“ koji su ga nekada sputavali.

Neoliberalnom globalizacijom upravljane političke elite u manje razvijenim državama, ali i u onim razvijenijima, utječu na preobrazbu društava. Stvorene su nove društvene skupine, socijalno zakinute i marginalizirane, isključene iz političkih institucija i stvarnih mehanizama odlučivanja i novih tokova globalne kapitalističke ekonomije. Država pod utjecajem neoliberalizma gubi svoju ulogu preraspodjele društvenog bogatstva kako bi i oni koji su u društvu u podređenom položaju bili zaštićeni. Umjesto toga, država se prilagođava interesima i potrebama inozemnoga kapitala, čineći sve kako bi privukla inozemne investicije, koje su u većini slučajeva orijentirane isključivo stvaranju što većeg profita za vlasnike kapitala koji se često nalaze i na drugim kontinentima te nemaju nikakve obveze prema stanovništvu država u koje ulažu kapital.

Otpor lokalnih zajednica i izraženi lokalizam mogu se shvatiti upravo kao otpor globalocentrizmu što ga proizvodi globalizacija. Lokacija, bolje rečeno obrana lokalnih identiteta i lokalizam postali su vrlo bitno mjesto otpora i pozornica za borbu te su prisutni u programima društvenih pokreta. Borba za očuvanje lokalnih zajednica i

kultura, nasuprot globalizmu, jedna je od strategija otpora globalizaciji koja pokušava izbrisati posebnosti različitih lokacija. To je izravan odgovor lokalizama na globalizam, u kojem kritički nastrojeni društveni pokreti pronalaze vlastiti prostor za akciju.

Obrana lokacija (mjesto, a zapravo lokalnih zajednica i načina života i okoliša lokalnog stanovništva) koju vrše društveni pokreti može biti točka daljnjeg promišljanja antigeopolitičkih vizija, ali i točka okupljanja društvenih aktera koja ih navodi na političku akciju. Borbe za očuvanje lokalnih zajednica mogu se promatrati kao višerazinski prisutne i umrežene strategije lokalizacije.⁹

Postoje različiti oblici otpora lokalnih zajednica i domorodačkih naroda dominaciji političkih i ekonomskih elita u manje razvijenim državama svijeta. Ponekad je teško jasno razgraničiti borbu lokalnih zajednica od borbe društvenih pokreta protiv dominacije upravo zbog toga što su obrana lokalnih zajednica i lokalizam program društvenih pokreta koji ulaze u konkretne političke akcije.

Primjer takve borbe vidljiv je u Boliviji, gdje je vrlo značajna borba koja se vodi između indijanskih zajednica i uzgajivača koke protiv multinacionalnih kompanija, privatizacije javnih dobara i za nacionalizaciju prirodnih izvora. Borbe toga tipa prisutne su i u Ekvadoru te u Peruu. U Venezueli je borba protiv suvremene geopolitičke prakse provedena na drugačiji način, preuzimanjem političke vlasti od strane pripadnika vojne elite (H. Chavez), što je vjerojatno jedinstven primjer u Latinskoj Americi kao dijelu svijeta gdje je vojna elita uglavnom kroz povijest djelovala kao kočničar napretka i promjena, izvodeći vojne udare kada je to bilo potrebno i preuzimajući vlast ili podupirući elitu koja je sprečavala društvene promjene koje bi poboljšale položaj širih slojeva stanovništva.

U Kolumbiji nailazimo na primjer borbe lokalnih zajednica u kišnoj šumi, uz obale Tihog oceana.¹⁰ U pokrajini Chiapas u Meksiku 1990-ih godina zasnovan je općenarodni pokret protiv otuđivanja zemlje i uništavanja prirodnih resursa na prostorima gdje tamošnji stanovnici i danas žive kao pripadnici domorodačkih naroda i osjećaju se potomcima indijanskih naroda iz razdoblja prije Columba.¹¹

9 Više u: Escobar, A., "Culture sits in places: reflections on globalism and subaltern strategies of localization", *Political Geography*, 2001. 20 (2), 139-174

10 Više u: Escobar, A., *ibid.*

11 Subcomandante Marcos, "Tomorrow Begins Today: An Invitation to an Insurrection", u: *Notes from Nowhere* Editorial (ur.), *We Are Everywhere: The Irresistible Rise of Global Anti-Capitalism*, 2003., str. 34-37, Watson, I., "Rethinking strategy and geopolitics: critical responses to globalisation", *Geopolitics*, 2001. 6 (3), 87-116

Kad je u pitanju geopolitička praksa, artikulacija otpora istoj u suvremenom dobu donosi sve veće mogućnosti, ali i razloge za djelovanje društvenih pokreta.¹² Društvene mreže postoje već nekoliko desetljeća, a njihova pojava može se povezati s razvojem pokreta civilnog društva na zapadu Europe i u Sjevernoj Americi od 1960-ih godina. Nastanak mirovnih pokreta (primjeri su mirovni pokret u SAD-u protiv Vijetnamskog rata, pokret za građanska prava, pokret za razoružanje u Europi) i ekoloških pokreta (aktivisti koji se bore protiv upotrebe nuklearne energije, aktivisti koji se bore za očuvanje okoliša, npr. Greenpeace) doveo je do mogućnosti većeg socijalnog angažmana pojedinaca, ali i pojedinih društvenih skupina. Ti društveno angažirani pojedinci, čiji je cilj izboriti se za drugačiji svijet (to dakako predstavlja otpor vladajućoj geopolitičkoj praksi), razvojem globalnih komunikacija dobili su veće mogućnosti djelovanja. Primjerice nakon razvoja satelitske televizije moguće je bilo prikazati snimke prosvjeda mirovnih i ekoloških prosvjeda i u drugim državama svijeta, pa i na drugim kontinentima. No tek je razvoj novih medija društvenim pokretima dao pravu mogućnost da se organiziraju kao društvene mreže i svoje djelovanje prošire gotovo na cijeli svijet, pritom savladavajući barijere koje predstavljaju geografske udaljenosti i državne granice kao fizičke barijere.

Postavlja se pitanje kakav je položaj društvenih pokreta unutar mreže odnosa između moći i znanja, koji su osporavani s obje strane – s pozicije moći i s pozicije otpora toj moći. Također, postavlja se pitanje kritičke identifikacije s društvenim pokretima, identifikacije koja bi uključivala davanje prednosti i razumijevanje „glasova“ društvenih pokreta sa stajališta onih koji u njima sudjeluju te kritički angažman sa silnicama koje su opozicija državnim vlastima (Routledge, 1996:511-512).

S obzirom na još uvijek prisutnu dominantnu neoliberalnu ekonomsku dogmu i politiku koja se provodi kao rezultat te dogme, može se ustvrditi kako upravo neoliberalna politika, čiji je agens na globalnoj razini neoliberalna globalizacija, čini dominantnu geopolitičku praksu postmoderne. Ta geopolitička praksa dominantno definira suvremeni svjetski geopolitički poredak transnacionalnog (neo)liberalizma. Postoje brojni primjeri artikulacije otpora (borbe) protiv dominantne postmoderne geopolitičke prakse. Borba društvenih pokreta protiv dominacije političkih i ekonomskih elita pripada takvoj artikulaciji otpora, kojoj je ovdje posvećeno posebno zanimanje. Takve borbe sve su više prisutne i u manje razvijenim državama svijeta iako su se javile nakon onih u razvijenim državama, koje su prije krenule putem demokratskog razvoja društva.

12 Društveni pokreti mogu se definirati kao: kolektiviteti koji djeluju izvan institucionalnih kanala kako bi promicali promjenu ili se odupirali promjenama u nekoj instituciji, društvu ili čak svjetskome poretku. Društveni pokreti stoga djeluju na razini institucija, na razini društava, ali i na globalnoj razini. Prema: Taylor, V., "Gender and Social Movements: Gender Processes in Women's Self-Help Movements", *Gender and Society*, 1999. 13 (1), 8-33

Primjer otpora lokalnih zajednica i domorodačkog stanovništva postmodernoj geopolitičkoj praksi: borba zapatista u pokrajini Chiapas u Meksiku

Savezna država Chiapas nalazi se na krajnjem jugu Meksika te na jugu graniči s Gvatemalom. U toj saveznoj meksičkoj državi postoji velika prisutnost domorodačkog stanovništva i stanovništva koje je miješanog europskog i domorodačkoga podrijetla (narod Maja), veća nego u većini ostalih dijelova Meksika. Iako vrlo bogat prirodnim resursima (nafta, drvo, rude), Chiapas je bio najsiromašnija savezna država u Meksiku, a većina stanovništva Chiapasa od tog bogatstva nije imala ništa. Životni standard stanovništva bio je među najnižima ne samo u Meksiku nego i na cijelom kontinentu; jedna je trećina stanovništva nepismena, a primjerice očekivano trajanje života stanovnika mnogo je niže od meksičkoga prosjeka.¹³ Upravo su ovdje prisutni posljednji dijelovi prostora Meksika na kojima su tradicionalan način života i zajednice opstale, ali su se posljednjih desetljeća našle pod velikim pritiscima.

Zapatistička vojska nacionalnog oslobođenja¹⁴ (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional*, EZLN) objavila je 1994. godine u Chiapasu „rat meksičkoj državi“.¹⁵ Primarni razlog „objave rata“ bila je borba protiv uništavanja okoliša i iskorištavanja prirodnih izvora u režiji korporativne elite i s njom povezanih državnih struktura meksičke države, a nauštrb načina života i opstanka lokalnog stanovništva uopće. Zapatistička vojska smatra se nasljednicom ideja meksičkoga revolucionara E. Zapate te je ljevičarski nastrojena. Glavni glasnogovornik zapatističke vojske bio je tzv. Subcomandante Marcos. Bez ulaženja u čitavu povijest borbe protiv suvremene geopolitičke prakse od strane zapatista, ovdje ćemo se ograničiti na ključne poruke koje je zapatistička vojska upućivala i osnovne načine borbe koje su primjenjivali u ostvarenju svojih ciljeva. Poruke koje su

13 Više u: Burbach, R., „Roots of Postmodern Rebellion in Chiapas“, *New Left Review*, 1994. 205 (3), 113-124

14 Iako se zapatiste može smatrati društvenim pokretom, kritički orijentiranim prema vladajućoj političkoj praksi u Chiapasu, ali i Meksiku te općenito u svijetu, zbog njihove borbe izrazito lokalnoga karaktera ovdje ćemo ih smatrati primjerom otpora lokalnih zajednica suvremenoj geopolitičkoj praksi. Međutim ono što je zanimljivo jest to da u razdoblju globalne informatičke povezanosti borba zapatista i poruke koje su upućivali dobivaju izrazitu poveznicu lokalizma i globalizma. Borba za očuvanje lokalnih zajednica protiv nasilja države postala je poznata u čitavom svijetu, a poruke koje su upućivali zapatisti mogle su se preslikati i poistovjetiti s nebrojenim drugim lokalnim zajednicama u mnogim dijelovima svijeta.

15 U javnost su zapatisti sa svojim političkim manifestom prvi put izašli na samu Novu godinu 1994., kada su objavljeni Proglas iz Lacandonske prašume i Revolucionarni zakoni. Datum je odabran zato što se na taj dan počeo primjenjivati Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini (NAFTA) kao najočitiji primjer institucionalne neoliberalne prakse u Sjevernoj Americi, koji je, prema zapatistima, domorodačkim narodima Meksika mogao donijeti samo štetu, pa su ga nazvali „smrtnom presudom“.

zapatisti upućivali bile su prvenstveno protuglobalizacijskog i protuneoliberalnoga karaktera, ali su odbacivali političke klasifikacije svojih ideja kao marksističke i ljevičarske, već su pokušavali održati autentičnost majanskih tradicionalnih zamisli u idejama E. Zapate, čijim se sljedbenicima smatraju. Oružjem su se koristili samo u obrambene svrhe, kako bi teritorij koji smatraju svojim (tj. životnim prostorom lokalnog stanovništva) zaštitili od prekomjernog iskorištavanja prirodnih resursa i uništavanja okoliša od strane korporacija u vlasništvu domaće elite i u inozemnom vlasništvu, a kojima je meksička vlada dodjeljivala koncesije bez mogućnosti sudjelovanja lokalnih zajednica u odlučivanju o dodjeli istih tih koncesija. Pozivali su i na punu primjenu Ustava Meksika iz 1917. godine, u kojem je predviđena zemljišna reforma i raspodjela zemlje najvećem dijelu stanovništva koje zemlju ne posjeduje. Zapatisti su tvrdili da je u tadašnjih 65 godina vladavine Institucionalne revolucionarne stranke (PRI) ta odredba Ustava Meksika bila gotovo potpuno zanemarena.¹⁶

Ključna je za uspjeh zapatista i skretanje pozornosti domaće i, što je još važnije, inozemne javnosti, čak i na globalnoj razini, bila promjena taktike proširivanjem načina borbe (otpora). Javni proglasi s ključnim porukama i jasna politička platforma praćeni su internetskim kampanjama u kojima je gotovo čitav svijet (ako je želio, dakako) postao upoznat s razlozima, ciljevima i načinima borbe zapatista protiv ugrožavanja životnog prostora i uništavanja okoliša domorodačkih naroda na jugu Meksika. Njihova borba postala je platforma za alternativan razvoj, kao jedna od mnogih primjera borbe i jedna od mogućih platformi za alternativan razvoj država koje su pogođene svim negativnim učincima neoliberalne globalizacije.

Chiapas je potrebno istraživati kao zaseban politički prostor, koji se trudi biti izuzet od dominantnih predstavljanja političkog prostora što ga čine suverene države, shvaćene kao ekskluzivistički homogeni prostori omeđeni granicama. Chiapas je tijekom pobune zapatista predstavljao prostor izuzet od neoliberalne globalizacije kao geopolitičke prakse dominantne u većini svijeta. Chiapas je predstavljao zaseban mikrop prostor na granici meksičke države i društva, a zapatisti aktere koji su čuvali njegov identitet. Zapatisti su ujedno započeli sa stvaranjem alternativne povijesti prostora na kojem su djelovali i naroda koji na tom prostoru oduvijek žive.¹⁷ Ta je borba u svemu predstavljala otpor protiv dominantne geopolitičke prakse – koja je u srži same suvremene geopolitike. Otporom su stvorili novi politički prostor kao stvarnost materijalnog svijeta i nove načine predstavljanja otpora, tj. novu, suvremenu

¹⁶ Subcomandante Marcos, *ibid.*

¹⁷ Watson, I., "Rethinking strategy and geopolitics: critical responses to globalisation", *Geopolitics*, 2001. 6 (3), 88-89

geopolitičkoj imaginaciji izrazito suprotstavljenju, antigeopolitičku reprezentaciju. Zapatisti su svojim djelovanjem pokušali ukazati na neodrživost monopola provedbe geopolitičke prakse i stvaranja geopolitičkih vizija od strane države, a ujedno su uputili ozbiljan izazov ideji apsolutnog državnog suvereniteta i institucija globalne kapitalističke ekonomije.

Poziv zapatista bio je poziv na uspostavu nove vrste političkog djelovanja, tj. politike u čijem bi stvaranju sudjelovali svi i koja bi služila svima. Takva politika omogućila bi da se čuju glasovi i pri donošenju odluka uvažavaju stavovi svih Meksikanaca, neovisno o njihovoj boji kože, religiji, jeziku, kulturi, društvenom statusu, spolnoj orijentaciji i političkim uvjerenjima.¹⁸ Zapatisti su stvorili jedinstvene, zajedno i usporedno postavljene prikaze povijesti (alternativne povijesti, op. a.) u vlastitoj želji za stvaranjem multikulturalnog Meksika koji bi uključivao „mnoge svjetove“¹⁹ (a ne samo jedan, „službeni“, nametnut od strane države).

Zahtjevi zapatista prvenstveno su se odnosili na prestanak uništavanja životnog prostora lokalnih zajednica domorodačkih naroda u Chiapasu, ali i na drugačiju raspodjelu prihoda od iskorištavanja prirodnih resursa, koji bi se zatim koristili za osiguravanje boljih uvjeta života stanovništva koje živi na tim prostorima, poput osiguravanja boljeg stambenog prostora, školovanja, zdravstvene i socijalne zaštite. Tu su dakako i zahtjevi za zemljišnu reformu i pravedniju raspodjelu prihoda od poljoprivrede. Ne treba zaboraviti i zahtjeve za veće političke slobode općenito i posebno za autonomiju domorodačkih naroda.²⁰

Ne treba smetnuti s uma konkretne učinke neoliberalne politike u Meksiku, koja je zapatistima pružila uzrok artikulacije njihova otpora. Primjerice 1990-ih godina uvoz jeftinog kukuruza iz SAD-a, praćen postupnim uklanjanjem carinske zaštite, uzrokovao je pad cijene kukuruza uzgojenog na tradicionalan i prirodan način, a ne agrobi-znisom. Poljoprivredne površine namijenjene uzgoju žitarica počele su se prenamjenjivati u površine za uzgoj komercijalnih kultura. Stanovništvo je bilo sve više prisiljeno

18 Watson, *ibid.*, str. 90

19 Više u: Hilbert, S., „For Whom the Nation Internationalisation Zapatismo and the Struggle over Mexican Modernity“, *Antipode*, 1997. 29 (2), 115-148

20 Možda najbolji izvor za proučavanje novih reprezentacija predstavljaju proglasi koje je upućivao vođa zapatista, Subcomandante Marcos, a koje su bile jasna, argumentirana kritika neoliberalizma koji provodi meksička država i štetnih učinaka koje provođenje takve politike ima na milijune građana Meksika. No kako nas ovdje zanimaju konkretni primjeri otpora suvremenoj geopolitičkoj praksi, a ne analiza pojedinih antigeopolitičkih reprezentacija, zadržat ćemo se na istraživanju artikulacije otpora koji su pružali zapatisti.

emigrirati u gradove, koji su postajali sve više getoizirani, a njihova infrastruktura nije mogla podnositi toliki priljev stanovništva iz ruralnih prostora.²¹ Najbolji je primjer takvog grada glavni grad Meksika, Ciudad de Mexico, jedan od najvećih gradova svijeta, ujedno među najzagađenijima i s visokom stopom kriminaliteta.

Oružani otpor koji su pružali zapatisti uvijek je bio praćen i političkim djelovanjem, ali ne u okviru institucionalnih okvira kakve poznaju moderne države, nego alternativnih političkih tijela i načina odlučivanja. Zapatisti su uveli izravnu demokraciju. Zahtjevi lokalnih zajednica počeli su se uvažavati. Zapatisti su omogućavali da se čuju stavovi i mišljenja koji prije nikako nisu mogli biti uvaženi jer je reprezentativna demokracija u Meksiku uvijek bila deformirana stranačkim borbama i pojedinačnim, uskim interesima.

Povezivanje borbe za očuvanje lokalnih zajednica protiv neoliberalne globalizacije, tj. lokalizma nasuprot globalizmu, dobilo je novu dimenziju izlaskom zapatista na globalnu pozornicu. U ljeto 1996. u Chiapasu je organizirana konferencija, nazvana susretom za „Čovječanstvo protiv neoliberalizma“, na kojoj je oko dvije tisuće delegata, predstavnika nevladinih organizacija iz 43 države, zabrinutih zbog tijeka neoliberalne globalizacije, raspravljalo o štetnim učincima neoliberalizma. Ukupno je tijekom susreta oko pet tisuća ljudi raspravljao o politici, ekonomiji, kulturi, civilnom društvu, medijima te uspostavilo mrežu koja je povezivala lokalna iskustva.²²

Jasnoća i snaga poruke, tj. poziv na borbu protiv neoliberalizma, uz upotrebu novih medija i tehnologija, dali su zapatistima daleko veću snagu i utjecaj nego što bi im to ikada mogla dati oružana borba i/ili tradicionalno političko djelovanje.²³ Otvorenost za komunikaciju i povezivanje različitih skupina iz različitih dijelova svijeta s jasnim ciljem – borbom protiv neoliberalizma i njegovih pogubnih učinaka – učinili su zapatiste gotovo globalnim fenomenom, a njihove ciljeve i borbu učinili poznatom intelektualnim krugovima, ali i javnosti država s dugom demokratskom tradicijom, u kojima je moguće kritičko preispitivanje vladajuće geopolitičke prakse i vizija. Zapatisti

21 Više u: Gonzalez, M., „The Zapatistas: the challenges of revolution in a new millennium“, *International Socialism Journal*, 2000. 89 (4), <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj89/gonzalez.htm> (pristupljeno 2. studenog 2011.).

22 Ruggiero, G., *The Zapatistas: Zapatista Encuentro: Documents from the 1996 Encounter for Humanity and Against Neo-liberalism*, Seven Stories Press, New York, 1996., str. 20-23

23 Ono što je počelo kao nasilna oružana borba u izoliranoj regiji pretvorilo se u nenasilan, iako ne manje remetilački „rat putem mreža“, koji je postao usmjeren na uključivanje aktivista neovisno o njihovoj udaljenosti i lokaciji te je imao unutarne i vanjskopoličke posljedice za Meksiko. Više u: Ronfeldt, D.; Arquilla, J., *Emergence and Influence of The Zapatista Social Netwar in Mexico*, RAND Organisation study, New York, 2001., str. 180-181

su postali objekt proučavanja kritičke perspektive u geopolitici, ali i objekt proučavanja u društvenim znanostima općenito.

Zapatisti kao pokret i njihova borba ocijenjeni su prvim postkomunističkim i postmodernim ustaničkim pokretom (Fuentes, 1994:56; Burbach, 1994:115).²⁴ Veze zapatista s transnacionalnim i lokalnim nevladinim organizacijama koje su tvrdile da predstavljaju civilno društvo pomaknule su žarište čitavog pokreta s ustanka prema okvirima tzv. „mrežnog ratovanja“. Upravo je taj pomak u načinu djelovanja i komunikacije promijenio čitavu prirodu samog djelovanja zapatista kao pokreta otpora suvremenoj praksi neoliberalne globalizacije, ali i idejama neoliberalnoga kapitalizma. Toga pomaka u načinu djelovanja zapatista ne bi bilo da nije postojao tzv. treći sloj u djelovanju pokreta,²⁵ koji je činila široka, raznorodna mreža meksičkih i inozemnih, transnacionalnih (najviše američkih i kanadskih) nevladinih organizacija koje su podržavale ciljeve i borbu zapatista. Taj treći sloj bio je ključan za upoznavanje javnosti u Meksiku i, još važnije, u razvijenim i moćnim državama svijeta o zapatistima, uzrocima njihova otpora i ciljevima njihove borbe.²⁶

Zapatistički je pokret djelovanjem tog tzv. trećeg sloja dobio pozornost meksičkog i transnacionalnog civilnog društva koje je kritiziralo načine na koji je meksička vlada oružanom silom odgovarala na pobunu u Chiapasu. Poruke koje su putem interneta upućivali zapatisti nailazile su na pozitivan odjek u javnosti mnogih država u svijetu i, što je još važnije, utjecale su na civilna društva drugih država da razvijaju ideje koje su sami zastupali. Odjek pokreta bio je daleko veći problem za meksičke državne strukture i elitu nego sama snaga zapatista, izražena u broju vojnika ili količini oružja koje su posjedovali, koja je u odnosu na ukupne meksičke oružane snage bila gotovo zanemarljiva. Zato je bilo iznimno važno da otpor zapatista dobije oblik pozivanja na promjene društvenih odnosa i da „potakne savjest“ domaće i inozemne javnosti.

24 Prvi put od svršetka Hladnog rata i otklanjanja tzv. „globalne komunističke prijetnje“ bio je moguć jedan ljevičarski pokret koji nije odmah bio ocijenjen komunističkim od strane vladajuće elite u nekoj od država Latinske Amerike i kao takav bio je pogodan da ga se uguši najbrutalnijom silom. Međutim, odgovor države u Meksiku bio je upravo odgovor oružanom silom, a neuspjeh gušenja pokreta otpora leži u postmodernim geopolitičkim uvjetima i prihvaćanju novih, a ne prakticiranju tradicionalnih načina borbe protiv hegemonске geopolitičke prakse.

25 Prvi sloj zapatističkog pokreta bio je daleko najbrojniji i činili su ga pripadnici plemena Maja iz nekoliko jezičnih i etničkih skupina, koji su bili najviše pogođeni djelovanjem države i korporacija u Chiapasu. Drugi sloj činilo je najviše vodstvo pokreta zapatista iz obrazovanih obitelji srednje klase koji uglavnom nisu bili indijanskoga podrijetla i koji su se infiltrirali u Chiapas kako bi činili gerilsku vojsku te su uspostavili hijerarhiju zapovijedanja njome.

26 Više u: Ronfeldt, D.; Arquilla, J., *ibid.*, str. 173-174

Nakon zapatista u Latinskoj Americi pojavljuju se mnogi drugi postmoderni, postkomunistički pokreti koji počinju na različite načine pružati otpor suvremenoj geopolitičkoj praksi u državama u kojima djeluju. No za razliku od zapatista neki od tih širokih narodnih pokreta orijentirali su se na osvajanje političke vlasti i institucionalni put djelovanja kako bi mijenjali hegemonsku praksu i društvene odnose. Najbolje primjere nalazimo u suvremenoj Venezueli, Boliviji i Ekvadoru.

Primjer otpora društvenih pokreta postmodernoj geopolitičkoj praksi: borba protiv neoliberalne politike na Filipinima

Na Filipinima se neoliberalizam, prema nekim shvaćanjima (Bello, 2009.), prvi put pojavio u obliku programa strukturnih prilagodbi koji je nametnula Svjetska banka ranih 1980-ih godina u pokušaju da ojača sposobnost gospodarstva da servisira golem vanjski dug. Strukturno prilagođavanje pridonijelo je ekonomskoj krizi ranih 1980-ih, a njegovi proturječni učinci uvećali su se početkom globalne recesije.²⁷ Prema drugom ovdje konzultiranom objašnjenju (Scipes, 1999.), prapočeci onoga što je kasnije nazvano neoliberalizmom sežu u 1960-e godine i vrijeme početka implementacije tzv. izvozno orijentirane strategije razvoja, a zapravo rušenja zaštitnih mehanizama koji su čuvali pojedine sektore filipinske ekonomije od mnogo jače konkurencije, za koju ista nije bila spremna. U svakom slučaju, neoliberalna politika na Filipinima predstavlja kontinuitet dug više desetljeća, a provode je vlade uz pomoć i potporu međunarodnih financijskih institucija.

Najveći utjecaj na kasniji potpuni trijumf neoliberalne ideologije na Filipinima imali su kombinacija domaćih i inozemnih čimbenika: kriza kejnesijanizma i predodžba ideologije „developmentalizma“ i državnoga kapitalizma s Marcosovom vlasti, domaći utjecajni ekonomski savjetnici u prvoj vladi poslije završetka Marcosove vladavine, koji su promovirali neoliberalnu ideologiju, te nedostatak vjerodostojne alternative neoliberalizmu i na međunarodnom planu (pad centraliziranog socijalizma u Istočnoj Europi, kriza švedskog socijaldemokratskog modela, uspjeh Reaganove i Thatcheričine revolucije u oživljavanju američkog i britanskoga gospodarstva, uspon istočnoazijskih novih industrijaliziranih zemalja). Neoliberalna ideologija trijumfirala je automatizmom (Bello, 2009:2).

Međunarodni monetarni fond u krizi na Filipinima, kao i u mnogim drugim azijskim te afričkim i latinoameričkim državama koje su se našle u krizi, opravdao je glas

27 Više u: Lindsay, C., „The Political Economy of Economic Policy Reform in the Philippines: Continuity and Restoration”, u: McIntyre, A., Jayasuriya, K. (ur.), *The Dynamics of Economic Policy Reform in the Philippines*, Oxford University Press, Singapore, 1992.

koji ga je i dotad pratio. U svakom slučaju u koji je bio uključen MMF-ov recept za izlazak iz krize bio je sljedeći: smanjenje ili potpuno ukidanje ograničenja globalnim tokovima kapitala, odustajanje od obrane domaće valute i dopuštanje da doživi slobodan pad dok se tržište ne stabilizira, podizanje kamatnih stopa do razine koja je potrebna za ostanak kapitala u zemlji ili privlačenje inozemnoga kapitala u investicije. Sve to praćeno je potpunom nebrigom za posljedice koje će prihvaćanje takvog ekonomskog programa ostaviti na društvo. Rezultat je u svakoj državi bio jednak, tj. svaka je ekonomija doživjela veliku dislokaciju. Izgubljeno je stotine tisuća radnih mjesta, a životni standard doživio je velik pad, čak i u slučajevima onih koji su zadržali radno mjesto. Roba i usluge iz uvoza, čija je cijena bila izražena u američkim dolarima, poskupjele su zbog devalvacije domaće valute u odnosu na dolar.²⁸ Ovdje dakako treba ukazati i na činjenicu da se naftom, kao glavnim energentom i primarnim uvoznim proizvodom velikog broja država svijeta, trguje u dolarima, što nakon devalvacije domaće valute u odnosu na dolar dovodi do porasta cijena nafte, čiji su učinci na pojedine ekonomije i životni standard stanovništva dobro poznati.

Za razliku od nekih drugih država Jugoistočne Azije, poput Malezije i Indonezije, na Filipinima su neoliberalni ekonomisti, koji su imali presudan utjecaj na oblikovanje ekonomske politike za vrijeme vlade C. Aquino, znatno smanjili udio investicija države u ukupnim investicijama. Budući da je država (vlada) najveći investitor u svakoj ekonomiji, radikalna redukcija kapitalnih izdataka nije mogla a da se ne odrazi na stanje ekonomije. Dok su Filipini stagnerali s godišnjom stopom rasta od jedan do dva posto, države Jugoistočne Azije u kojima je udio države u ukupnim investicijama znatno povećan imale su stopu rasta od šest do deset posto! Neoliberalni tehnokrati s Filipina bili su zavidni zbog rezultata susjednih država, ali su tvrdili da je razlog tome tržište, dok je pravi razlog bio u samoj državi.

Filipinska je država bila i ostala izravno uključena u implementaciju neoliberalnih politika, ali su istodobno Filipini kao politička zajednica uključeni u otpor prema istim politikama budući da se otpor događa u okviru iste političke zajednice u kojoj se politike i vrše. U provedbi neoliberalnih politika država igra ulogu instrumenta, a u otporu istim tim politikama država predstavlja objekt koji se želi i treba preobraziti. Ujedno se državu poziva da napravi zaokret i, umjesto da bude na strani onih koji dodatno profitiraju od neoliberalnih politika, stane na stranu onih kojima takve politike nanose štetu. Položaju najvećeg dijela stanovnika Filipina, a posebice žena kao ionako podčinjene

28 Scipes, K., "Global Economic Crisis, Neoliberal Solutions and the Philippines", *Monthly Review – An Independent Socialist Magazine*, 1999. 51 (7), <http://monthlyreview.org/1999/12/01/global-economic-crisis-neoliberal-solutions-and-the-philippines> (pristupljeno 18.,19.,20. listopada 2011.)

skupine u društvu, dodatno su naštetile neoliberalne politike, tj. politika ekonomske liberalizacije (ukidanje zaštite od uvoza jeftine robe učinilo je mnoge sektore filipinske industrije i poljoprivrede nekonkurentnima, ali nije srušilo cijenu hrane iako se uvozila jeftina hrana iz inozemstva), zatim privatizacija (provedena u sektorima dotad pod kontrolom države, primjerice u zdravstvu, učinila je mnoge zdravstvene usluge nedostupnima, što se opet više odrazilo na zdravlje žena nego muškaraca iako je učinak općenito bio izrazito negativan), deregulacija (tržišni mehanizam počeo je određivati cijene prijevoza i energije, što je najviše naštetilo siromašnima, fleksibilizacija tržišta rada učinila je radna mjesta nesigurnima za veliku većinu Filipinaca, a pogotovo za žene, stopa nezaposlenosti porasla je) i izvoz radne snage (najveći dio radne snage koja s Filipina odlazi na rad u inozemstvo upravo su žene u svojstvu kućnih pomoćnica, koje su izolirane od svojih sunarodnjakinja, teže se prilagođavaju nepoznatim kulturama, trpe i rodnu i rasnu diskriminaciju te su odvojene od obitelji i djece koje ostavljaju u matičnoj zemlji).²⁹

Ubrzana integracija Filipina u globalno tržište i globalne proizvodne tokove putem radikalne trgovine i liberalizacije investicija značila je neoliberalizam u svojoj najizrazitije dogmatskoj i najutjecajnijoj fazi, što se događalo za vrijeme vladavine predsjednika Ramosa, kada je ekonomija u prosjeku rasla po stopi od približno četiri posto godišnje (najviše kao posljedica stagnacije u prethodnom razdoblju), ali je velika financijska kriza s kraja 1990-ih godina razbila iluzije o rastu te donijela velik odljev kapitala te recesiju i stagnaciju od 1998. do 2000. godine. Tada se počinju pojavljivati i prve kritike srednje klase, pa čak i elite, neoliberalne ekonomske politike i ekonomske dogme.³⁰

Zbog milijardi dolara koje su u Filipine uložili Vlada SAD-a (tijekom Hladnog rata Filipini su bili glavni saveznik SAD-a u Jugoistočnoj Aziji i ondje su bile smještene važne vojne baze SAD-a), MMF i Svjetska banka ekonomski sustav zasnovan prvenstveno na poljoprivredi i politički sustav koji ga je pratio uspjeli su preživjeti. Zauzvrat je filipinska industrija uključena u globalne političko-ekonomske tokove tržišnoga kapitalizma. Neoliberalni program može se okarakterizirati samo kao neuspjeh, čak i prije izbijanja svjetske ekonomske krize.³¹

Rezultati neoliberalne politike na Filipinima takvi su da su u težak položaj, prvenstveno zbog otvaranja dotad zaštićenih djelatnosti mnogo jačoj inozemnoj konkurenciji, dovedeni mnogi sektori filipinske ekonomije, a neki su gotovo prestali postojati.

29 Više u: Lindio-McGovern, *ibid.*, str. 3-16

30 Bello, *ibid.*, str. 3-4

31 Scipes, K., *ibid.*

Istodobno, zbog uvođenja tržišne regulacije u javni sektor i rušenja zaštita od nekontroliranog rasta cijena stopa siromašnog stanovništva povećana je na više od 30 posto.³²

Neoliberalna politika koja se provodi na Filipinima pojačala je siromaštvo među već ionako marginaliziranim zajednicama, a posebice među ženama, što borbi protiv neoliberalizma daje izrazit rodni karakter. Istodobno, ta je politika donijela iznimne profite multinacionalnim korporacijama i elitama u bogatijim državama.³³

Upravo u svim opisanim učincima neoliberalne politike, provođene tijekom nekoliko desetljeća, čiji su rezultati osiromašenje najvećeg dijela filipinskog stanovništva, kriju se uzroci otpora toj politici, koju se može smatrati dominantnom geopolitičkom praksom ne samo na Filipinima nego i u suvremenom svijetu općenito. Otpor koji je proizvela doveo je do mobilizacije širokih društvenih slojeva i različitih društvenih skupina koje su se oblikovale kao društveni pokreti i bile primorane na akciju.

Takav razvoj filipinskog društva, oblikovan dominantnom neoliberalnom ideologijom i politikom, feministička perspektiva smatra opasnošću po čitavo društvo, koja se najbolje očitava u svakodnevnoj praksi i njezinim učincima. Filipinski nacionalizam i zaštita nacije od neoliberalizma koji se provode u sprezi inozemnih čimbenika i domaće političke elite postali su povezani s feminizmom.

Feminizam i nacionalizam mogu se zajednički pojaviti i djelovati kao najmanje tri vrste okolnosti u društvu: kao povijesno utemeljeni nacionalni oslobodilački društveni pokreti, kao pokreti za jačanje i zaštitu identiteta koji vode borbe unutar svojih društava te kao suvremeni dekolonizacijski pokreti protiv neokolonijalizma³⁴ (neoliberalna politička praksa na Filipinima upravo predstavlja neokolonijalnu politiku). I upravo na Filipinima postoje stvarni i relevantni primjeri povezivanja i miješanja feminizma i nacionalizma i njihova zajedničkog djelovanja.

32 Neoliberalizam je na Filipinima proizveo takvu situaciju u društvu u kojoj je početkom 1990-ih godina otprilike tri četvrtine stanovništva živjelo ispod granice siromaštva. Taj je postotak otad doduše nešto smanjen. Radnici iz urbanih sredina od 1962. do 1986. godine izgubili su 75 posto vrijednosti svojih plaća, a stanje je otad dodatno pogoršano. Životni uvjeti ruralnog stanovništva i seljaka također su se pogoršali te je nastala i revolucionarna gerilska vojska koja je do 1990-ih godina bila vrlo snažna. Takav način razvoja za većinu stanovništva Filipina bio je štetan. Prema: Scipes, K., *ibid.*

33 Neoliberalnu globalizaciju na Filipinima karakteriziraju javne politike koje promiču: ekonomsku liberalizaciju, privatizaciju, deregulaciju, investicije u financijski sektor, fleksibilizaciju tržišta rada te izvoz radne snage. Svaka od tih značajki koje promiče politička elita šteti položaju filipinskih žena u društvu. Prema: Lindio-McGovern, *ibid.*, str. 2

34 Više u: West, L. A., "Feminist nationalist social movements: Beyond universalism and towards a gendered cultural relativism", *Women's Studies International Forum*, 1992. 15 (5-6) 563-579

Otpor koji je proizvela politika neoliberalne globalizacije na Filipinima dobio je izraz u društvenom pokretu, nacionalnoj koaliciji ženskih organizacija – GABRIELA, u kojem su feminizam i nacionalizam povezani kao idejne pretpostavke artikulacije otpora. Jedan je od najvećih uspjeha pokreta nacionalna kampanja protiv trgovine ženama koje su korištene kao seksualno roblje te donošenje zakona kojim je takva trgovina na Filipinima zabranjena. Pokret GABRIELA također surađuje s drugim organizacijama civilnog društva na podizanju svijesti u javnosti za borbu protiv privatizacije vodnih resursa na Filipinima.³⁵ U svom djelovanju pokret GABRIELA usmjeren je na kritiku države, koju poziva da zaštiti svoje stanovništvo i suprotstavi se neoliberalnoj globalizaciji, a ne da je provodi. Političko djelovanje također je prisutno, kao osnivanje Ženske stranke, čije su predstavnice izabrane i u najviše predstavničko tijelo, Kongres Filipina.

Koalicija organizacija filipinskih migranata u inozemstvu, pod nazivom Migrante International, drugi je primjer borbe protiv neoliberalne globalizacije na Filipinima. Njihovo djelovanje i pozivi na otpor usmjereni su i prema matičnoj državi i prema državama koje uvoze radnu snagu s Filipina. U svojim nastojanjima protive se smanjivanju uloge države Filipina (posljedica deregulacije kao dijela neoliberalne politike) kao zaštitnika radnika na privremenom radu u inozemstvu i njihovom prepuštanju tržišnim silama.

Zaključak

Povijest otpora (borbe) protiv suvremene, postmoderne geopolitičke prakse kao načina ostvarivanja dominacije pokazuje da postoji širok spektar ciljeva, poruka i načina toga otpora. Ciljevi, poruke i načini pojedinih pokreta otpora suvremenoj geopolitičkoj praksi razlikuju se prema društvenim okolnostima, strukturi i samoj geografskoj pripadnosti pojedinih pokreta otpora. Nedavna povijest različitih oblika otpora pokazala je da veće izgleda za uspjeh imaju lokalne zajednice i društveni pokreti koji u svojoj borbi manje koriste ili uopće ne koriste nasilje (osim možebitno u obrambene svrhe, za vlastiti opstanak), a više se koriste stjecanjem političke potpore i osvajanjem političke vlasti, ujedno se, gdje god je to moguće, koristeći suvremenim informacijskim tehnologijama i medijima. Senzibilizacija domaće i, što je još važnije, globalne, transnacionalne kritički orijentirane javnosti sadržane u organizacijama civilnog društva, predstavlja

35 Glavna načela te borbe nalažu da je pristup pitkoj i sanitarnoj vodi pravo svih građana, da je voda nacionalni resurs i resurs naroda, da treba biti javno dobro pod odgovornosti države te da jednakost pristupa vodi treba uključivati preferencijski tretman za siromašne i marginalne skupine u društvu (nezaposlene stanovnici lošijeg imovnog stanja, žene, djeca). Prema: Lindio-McGovern, *ibid.*, str. 17-18

moćno oružje u rukama pokreta otpora protiv hegemonске geopolitičke prakse neoliberalnoga kapitalizma, kontinuirano nametanog neoliberalno intoniranom i vođenom globalizacijom. Zapatisti u Meksiku i organizacije civilnog društva na Filipinima, koji se bore protiv neoliberalne politike i tako se odupiru hegemonskoj, postmodernoj geopolitičkoj praksi, samo su dva među brojnim primjerima otpora, koji svaki za sebe predstavljaju specifičnosti u otporu protiv suvremene hegemonije. Otpor je neminovna reakcija jer je u srži geopolitike tendencija (koja zbog prirode geopolitike predstavlja nužnost) za nametanje vlastitih ideja i djelovanja. Svaka takva tendencija rađa otpor na materijalnom i intelektualnom polju. Istraživanje povijesti i suvremenih značajki otpora hegemonskoj geopolitičkoj praksi i vizijama jedan je od najizazovnijih i najzanimljivijih zadataka pa i obveza kritičkih geopolitičara, a posebice geopolitičara koji u svom intelektualnom djelovanju i razvitku žele ostati objektivni, a ne u službi političko-ekonomskih elita vlastitih država.

Literatura:

Agnew, J.; Corbridge, S., *Mastering Space. Hegemony, Territory and International Political Economy*,

Routledge, London, 1995.

Bello, W., "Neoliberalism as Hegemonic Ideology in the Philippines",

<http://www.tni.org/article/neoliberalism-hegemonic-ideology-philippines> (pristupljeno 17. listopada 2011.)

Burbach, R., "Roots of Postmodern Rebellion in Chiapas", *New Left Review*, 1994. 205 (3), 113-124

Dijkink, G., *National Identity and Geopolitical Visions: Maps of pride and pain*, Routledge, London, 1996.

Escobar, A., "Culture sits in places: reflections on globalism and subaltern strategies of localization",

Political Geography, 2001. 20 (2), 139-174

Fuentes, C., "Chiapas: Latin America's First Post-Communist Rebellion", *New Perspectives Quarterly*, 1994. 11 (2), 54-58

Gonzalez, M., "The Zapatistas: the challenges of revolution in a new millennium", *International Socialism Journal*, 2000. 89 (4), <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj89/gonzalez.htm> (pristupljeno 2. listopada 2011.)

Hilbert, S., "For Whom the Nation Internationalisation Zapatismo and the Struggle over Mexican

Modernity”, *Antipode*, 1997. 29 (2), 115-148

Lindio-McGovern, L., “Neo-liberal globalization in The Philippines: its impact on Filipino women and

their forms of resistance”, *Electronic Proceedings of Annual Meeting “Globalization and Neoliberal*

Crises: Social Problems and Social Struggles”, Society for the Study of Social Problems, 2006. <http://www.sssp1.org/> (pristupljeno 6. listopada 2011.)

Lindsay, C., “The Political Economy of Economic Policy Reform in the Philippines: Continuity and

Restoration“, u: McIntyre, A.; Jayasuriya, K. (ur.), *The Dynamics of Economic Policy Reform in the Philippines*, Oxford University Press, Singapore, 1992.

O’Tuathail, G., „The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security into the Twenty First Century“, *Annals of the Association of American Geographers*, 2000. 90 (1), 166-178

O’Tuathail, G., “Geopolitical Structures and Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics“, u: Tchantouridze, L. (ur.), *Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns*, Bison

Paper 4, Centre for Defence and Security Studies, Winnipeg, 2004., str. 75-102

Popke, J. E., “Recasting geopolitics: the discursive scripting of the International Monetary Fund“, *Political*

Geography, 1994. (13) 3: 255-269

Ronfeldt, D., Arquilla, J., *Emergence and Influence of The Zapatista Social Netwar in Mexico*, RAND

Organisation study, New York, 2001.

Routledge, P., “Critical geopolitics and terrains of resistance“, *Political Geography*, 1996. 15 (6-7), 509-531

Ruggiero, G., *The Zapatistas: Zapatista Encuentro: Documents from the 1996 Encounter for Humanity*

and Against Neo-liberalism, Seven Stories Press, New York, 1996.

Scipes, K., “Global Economic Crisis, Neoliberal Solutions and the Philippines“, *Monthly Review – An*

Independent Socialist Magazine, 1999. 51 (7) <http://monthlyreview.org/1999/12/01/global-economic-crisis-neoliberal-solutions-and-the-philippines> (pristupljeno 19. listopada 2011.)

- Sharp, J., A subaltern critical geopolitics of the war on terror: postcolonial security in Tanzania,
 Geoforum, 2011. 42 (3), 297-305
- Sparke, M., "Geopolitical Fear, Geoeconomic Hope and the Responsibilities of Geography", Annals
 of the Association of American Geographers, 2007. 97 (2), 338-349
- Subcomandante Marcos, "Tomorrow Begins Today: An Invitation to an Insurrection",
 u: Notes from
- Nowhere Editorial (ur.), We Are Everywhere: The Irresistible Rise of Global Anti-Capitalism, 2003., str. 34-37
- Taylor, V., "Gender and Social Movements: Gender Processes in Women's Self-Help Movements",
 Gender and Society, 1999. 13 (1), 8-33
- Watson, I., "Rethinking strategy and geopolitics: critical responses to globalisation",
 Geopolitics, 2001. 6 (3), 87-116
- West, L. A., "Feminist nationalist social movements: Beyond universalism and towards a gendered
 cultural relativism", *Women's Studies International Forum*, 1992. 15 (5-6), 563-579

Summary

The focus of this research is mainly on the resistance to material aspects of the contemporary geopolitics, i.e. the contemporary hegemonic geopolitical practice, usually referred to as Post-modern. The resistance in the “real”, material world represents a resistance to the post-modern spatial, geopolitical practice. The resistance on the intellectual field is mainly connected with the production of diametrically opposite visions or theoretical perspectives that reject the post-modern geopolitical imagination, expressed through the geopolitical visions and discourses of political-economic elites. The best example of this resistance in the intellectual field is anti-geopolitics as the most serious challenge to the hegemonic spatial representations of the geopolitical world. The primary subjects of the contemporary resistance to the hegemonic geopolitical practice are social movements and networks that are opposed to neoliberal globalization and geoeconomic logic, as the main causes of this resistance. Globalization and geoeconomic logic are strongly supported and implemented by the elites of the nation-states, multinational corporations and international financial institutions. The resistance to the post-modern geopolitical practice takes various forms, from the non-violent to extremely violent, such as terrorism. As a contribution to the research of various forms of struggle against the postmodern geopolitical practice, the most important characteristics of a struggle against the neoliberal globalization of the Zapatista movement in the Mexican state of Chiapas were studied, as well as the struggle of social movements against the neoliberal globalization in the Philippines.

Key words: geopolitical practice, the Post-modern, local communities, social movements, Chiapas, the Philippines.

Pregledni znanstveni rad

UDK:321.7 (569.4)

Primljeno: 25.ožujak.2013.

Izrael - židovska i demokratska država

*Stjepan Vukas**

Sažetak

Članak problematizira demokratski karakter Države Izrael i uspoređuje ga sa stvarnim stanjem stvari. Proturječnost određenja Izraela kao „židovske i demokratske“ države već je u samom začetku stvaranja prouzročila određene karakteristike koje su teško usporedive sa zapadnim liberalnim demokracijama. Izrael se takvim pokušava prikazati usprkos očiglednom nepovoljnom položaju arapske manjine koja danas čini približno 20 posto stanovništva. Taj se položaj izraelskih Arapa odražava ne samo na status manjine u Izraelu već i na geopolitičku situaciju na prostoru Izraela i Zapadne Obale. Status Palestinaca može se iščitati iz svakodnevne političke prakse, ali i iz temeljnih dokumenata i zakonodavstva Države Izrael. Segregacija stanovništva prema vjerskom određenju čini nevidljivi zid unutar samog izraelskog društva.

Ključne riječi: Država Izrael, demokracija, arapska manjina, stanovništvo, zakonodavstvo

Uvod

Izrael sebe definira kao „demokratsku i židovsku državu“. Iako se te temeljne odrednice ne pojavljuju u *Deklaraciji o neovisnosti* iz 1948. godine kojom je osnovana Država Izrael, njegovo se određenje kao židovske i demokratske države pojavljuje u brojnim drugim dokumentima, a napose u temeljnim zakonima Izraela. Ova sintagma prije svega nameće sljedeće pitanje: što znači da je država demokratska, a u isto vrijeme židovska? Država je demokratska kada se u njoj politički procesi odvijaju prema određenim političkim standardima; to su višestranački sustav, slobodno i univerzalno pravo glasa, jednakost građana, odnosno politički procesi koji se odvijaju prema političkim tradicijama zapadnih demokracija.

Mnogo veću nedoumicu izaziva odrednica „židovski“. U takvom određenju države ne bi bilo ništa sporno kada u njoj ne bi živjelo približno 20 posto građana ne-Židova. Ta se populacija službeno naziva izraelskim Arapima (engl. *IsraeliArabs*). Već i sama *Deklaracija o neovisnosti* spominje samo povijest i kulturu židovskoga naroda. Ona ne govori u ime građana, već u ime predstavnika židovskog naroda, cionističkog pokreta i židovskih organizacija (primjerice Židovska agencija i Židovski nacionalni fond).

* Stjepan Vukas, savjetnik za Vanjsku politiku u Uredu predsjednika Hrvatskog sabora, stjepan.vukas@sabor.hr

Usprkos obvezi unesenoj u *Deklaraciju o neovisnosti* o donošenju ustava Izraela u roku od 6 mjeseci, to se do danas nije dogodilo.¹ Problem je očito u tome kako definirati etničke i religijske vrijednosti židovske države, a da se pritom ne pribjegne diskriminatornom rječniku u odnosu na Palestince. Umjesto ustava Izrael ima 11 temeljnih zakona od kojih nijedan ne jamči građansku jednakost. *Temeljni zakon o ljudskom dostojanstvu i slobodi* (engl. *Basic Law on Human Dignity and Liberty*) također ne uključuje jednakost prava koja štiti. Umjesto toga on propisuje zaštitu vrijednosti „židovske i demokratske države“:

*Cilj je ovog temeljnog zakona zaštita ljudskog dostojanstva i slobode kako bi se u temeljnim zakonima uspostavile vrijednosti Države Izrael kao židovske i demokratske.*²

Etničko određenje države nespojivo je s principima liberalne demokracije. Uskraćivanje prava određenom broju stanovnika zemlje zbog nepripadanja „pravoj“ etničkoj skupini nije u suglasju s principima modernih zapadnih demokratskih poredaka, čime je demokratski legitimitet Izraela doveden u pitanje. Kao što ćemo kasnije vidjeti, Izrael s druge strane arapskom stanovništvu jamči neka druga kolektivna prava koja čak ni neke europske zemlje ne priznaju.

Iako se na prvi pogled čini da se izraelskom demokratskom poretku nema što prigovoriti i da Arapi uživaju sva prava koja im jedna moderna demokratska država može omogućiti, u svakodnevnom životu to je daleko od istine. Uzroke takvog stanja stvari možemo pratiti od temeljnih dokumenata kojima je stvarana Država Izrael pa sve do najnovijega zakonodavstva.

Već iz ovog kratkog uvoda razabire se svojstvena konfliktnost kovanice o „židovskoj i demokratskoj“ državi te se nazire problematičnost identiteta samog Izraela s obzirom na to da jedna petina stanovništva nema udio u prvoj od dvije odrednice države. Ova definicija Izraela do danas nije mijenjana niti prilagođavana novim okolnostima usprkos činjenici da je od utemeljenja Države Izrael prošlo više od 60 godina te da se demografska, politička, kulturna, socijalna i gospodarska situacija u Izraelu i na Bliskom istoku uvelike izmijenila.

1 Država Izrael trebala je donijeti ustav nekoliko mjeseci nakon usvajanja Deklaracije o neovisnosti. To se međutim nije dogodilo ni do danas. Izvor ustavnoga prava čine takozvani temeljni zakoni. Ti zakoni reguliraju oblikovanje i ulogu glavnih državnih institucija i odnos između njih. Neki od tih zakona bave se ljudskim pravima. U početku su bili zamišljeni kao poglavlja budućeg ustava, a danas ih izraelski sudovi koriste kao formalni ustav. Oni međutim ne pokrivaju svu ustavnu problematiku. Ne postoji rok do kojeg bi ustavne zakone trebalo spojiti u jedinstven ustavni tekst. Isto tako, ne postoji ni jasno pravilo koje bi određivalo prednost temeljnih zakona pred drugim zakonodavstvom.

2 Zakon dostupan na: www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic3_eng.htm

Koja vrsta političkog sustava?

Razmatrajući demokratski atribut Izraela, postavlja se pitanje o klasifikaciji njegove vrste demokracije. Radi li se o zapadnoj liberalnoj demokraciji, o etničkoj demokraciji ili se uopće ne radi o demokratskom sustavu? Od demokratskih preduvjeta Izrael u svakom slučaju ima višestranačke pluralističke izbore, ali istovremeno nedostaju neki drugi elementi kao što su primjerice ekskluzivnost parlamentarnih zakona, jednako tako i inkluzivno državljanstvo te građanska prava.

Uspoređujući Izrael s drugim državama poput primjerice Francuske, može se pak ustvrditi da ne postoji jednakost građanskih prava, ali da s druge strane postoje kolektivna prava manjina, što se za Francusku ne može reći. U svakom slučaju, za Izrael bi se teško moglo reći da je u pravom smislu liberalna demokracija zapadnoga tipa kakva postoji u državama Europe. Njegov sustav mogao bi se podvesti pod pojam „etničke demokracije“. I to stoga što je Državi Izrael prva briga židovski narod, a ne svi građani.

Uzme li se u razmatranje cjelina Izraela, Zapadne Obale i Pojasa Gaze, onda se ne može govoriti o liberalnoj demokraciji. Takav zaključak nameće jedinstvenost tih prostora nastalih izraelskom okupacijom Zapadne Obale i Pojasa Gaze 1967. godine. Izrael je neodvojiv od okupiranih palestinskih područja koja su i danas pod okupacijom. Uzme li se u obzir činjenica postojanja „Velikog Izraela“, odnosno jedne politički, ekonomski i socijalno integrirane cjeline, karakterizacija bi vodila u smjeru takozvane demokracije *Herrenvolk* južnoafričkoga tipa („demokracija za vladajuću rasu“). Ne može se govoriti o karakteru države i pritom zanemariti činjenica da Izrael pod okupacijom drži područje na kojem živi većinsko stanovništvo kojem etnički pripada te manjina unutar međunarodno priznatih granica Države Izrael.

Oren Yiftachel, profesor političke geografije na sveučilištu Ben Gurion, Izraelu pripisuje pojam „etnokracije“, to jest nedemokratskog režima koji pokušava očuvati disproporcionalnu etničku kontrolu nad multietničkim prostorom. On navodi da je jedini način nadilaženja i izlječenja dubokih podjela i rana koje su Palestini zadali etnički sukobi prelazak iz *etnokracije* u *demokraciju* i ponovno vrednovanje koncepta *demosa*.³ Postcionistički intelektualci u Izraelu zazivaju liberalnu demokraciju, ali je ipak većina židovskog stanovništva još uvijek sklonija strukturi Izraela kao „židovske i demokratske države“. Zahtjevi arapske manjine za pretvaranje Izraela u državu jednakih građanskih prava i oduzimanje Izraelu pridjeva „židovske“ državi također neće u dogledno vrijeme ugroziti navedene stavove.

3 Oren Yiftachel, *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel*, University of Pennsylvania Press, 2006., str. 275

Uzevši u obzir povijesne okolnosti iz 1948. godine, samo tri godine nakon holokausta, nije neočekivano da se težina stavlja na Izrael kao židovsku državu, a manje na demokratski element.⁴ Međutim neki autori propituju općenitu sposobnost cionizma i cionista da uspostave pravu demokratsku državu.⁵

Deklaracija o neovisnosti Izraela navodi cionistički mit o Državi, razrađuje neprekinuto jedinstvo židovskog naroda kroz tri tisućljeća. Mit počinje rođenjem židovskog naroda u zemlji Izrael, nastavlja se stvaranjem neovisne države, nacionalnog identiteta i kulture, zatim slijede egzil u dijasporu, gotovo potpuno istrebljenje u holokaustu i povratak u Izrael te naposljetku trijumfalno osnivanje države. U trenutku povratka međutim Židovi useljenici nisu imali iskovan zajednički nacionalni identitet, većinom zbog toga što su dolazili iz raznih zemalja s raznim kulturnim i socijalnim identitetima koje su ponijeli sa sobom. Stoga se projekt stvaranja židovskog nacionalnog identiteta provodio kroz pojam državljanstva. Izrael u projektu stvaranja svoje države ima ugrađeno stvaranje i oblikovanje Židova kao nacije kroz izraelsko državljanstvo. U tom projektu javni događaji i proslava obljetnica igraju važnu ulogu.

U stvaranju Izraela postojala su različita razdoblja u kojima se oblikovala židovska nacija s obzirom na to da su imigranti s raznih strana svijeta bili obilježeni etničkim karakteristikama zemalja u kojima su živjeli. Prva dva desetljeća postojanja Izraela obilježena su ideologijom *melting pot* zapadnoga tipa i to kako bi se provelo ujedinjavanje mnogih židovskih etničkih razlika teradi stvaranja „novog Izraelca“. Sljedeća tri desetljeća obilježena su „etničkim pluralizmom“ među Židovima. U pozadini tih nastojanja stajao je mit o početnoj jedinstvenosti (socijalnoj, kulturnoj, političkoj, vjerskoj) Izraelaca koji su se tek u dijaspori podijelili u subkulture: poljske, marokanske, njemačke, jemenske Židove itd.⁶

U početku stvaranja Države Izrael većina je Židova bila sa „Zapada“. Zapadnjački Židovi činili su četiri petine stanovništva i bili su gospodarski napredniji od onih s „Istoka“. Kasnije je namjera zapadnjaka bila izjednačiti hijerarhiju različitih etniciteta.

4 Sama definicija države kao židovske države inherentno je antiegalitaran, otuđujući čimbenik. Dvojbeno je da može podržati pravu funkcionalnu liberalnu demokraciju. Zasiurno, u povijesnim okolnostima koje su prevladavale 1948. godine, tri godine nakon holokausta, razumljivo je zašto je Deklaracija o neovisnosti bila oblikovana kao deklaracija židovskog naroda. Ipak, moramo priznati da je 52 godine kasnije rigidni židovski identitet države postao anakronistički, trajna i opasna anomalija. Prema toj definiciji, država više pripada nekom anticionističkom rabinu u New Yorku, puno više nego nekomarapskom članu Knesseta i puno više nego vojniku Druzu koji je poginuo u borbi kod Josipova groba. S. Zand, "To whom does the state belong?" Haaretz, 10. listopada 2000., citirano iz: Democratic Norms, Diasporas and Israel's Law of Return, Alexander Jacobson, Amnon Rubinstein, str. 2, <http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/YakobsonRubinstein2005.pdf>

5 Bernard Avishai, *The Tragedy of Zionism*, Helios Press, NY, 2002.

6 Vidjeti: Don Handelman, *Nationalism and the Israeli State*, Berg, Oxford-New York, 2004., str. 49

Nacionalna razlika između Židova i ne-Židova isto je što i razlika između „židovske većine“ i raznih manjina u Izraelu.

Državno administrativno odvajanje Židova i Arapa, a posljedično i diskriminacija Arapa, provedeno je odlukom osnivača Izraela da država nema ingerencije u pitanjima osobnog statusnog prava. Svaka vjerska zajednica sama određuje pitanja rođenja, smrti i braka za svoje pripadnike. Za ta pitanja građani se ne mogu obratiti civilnim institucijama. Također nije moguće registrirati se kao ateist ili agnostik niti odgajati djecu kao sekularne građane. To primjerice znači da nije moguće sklopiti brak ili razvesti se u civilnoj instituciji. Svaka vjerska zajednica – židovska, muslimanska, kršćanska ili zajednica Druza – brine o tim pitanjima odvojeno. Religioznska kontrola reguliranja statusnih pitanja građana nametnula je neprobojne prepreke između Arapa i Židova u svakodnevnom životu zemlje.

Te su metode usmjerene prvenstveno na stvaranje podjele među etničkim i vjerskim zajednicama i održavanje tih podjela kako se ne bi stvorio zajednički identitet građana i otvorio put prema liberalizaciji i jednakosti građana. Takva bi politika liberalizacije, prema razmišljanjima izraelskih stratega, dugoročno značila da se židovski identitet države ne bi mogao održati na dosadašnji način, što bi pak dovelo u pitanje i sam opstanak Države Izrael.

Mnogi se i u samom Izraelu pitaju je li multikulturalnost u zemlji koja sebe definira kao „židovsku“ uopće moguća (judaizam je i nacionalnost i religija, a država nije definirana kao država svih svojih građana). Židovska je povijest definirana dubokom vezom između religije i nacionalnosti. Država međutim ne mora zbog toga prenijeti službeni status na institucije židovske vjere. To je inače jedna od najžešćih rasprava u izraelskom javnom životu. Proizraelski komentatori reći će da principi liberalne demokracije zapadnog tipa nisu ugroženi sve dok su vjerske slobode osigurane za sve vjerske zajednice te da većina država zapadne hemisfere nije definirana kao „država svih svojih građana“. Temeljni zakoni definiraju Izrael kao „židovsku i demokratsku“, pa je prema tome, s obzirom na to da je demokratski element uvršten u temeljnu definiciju, onda i „država svih svojih građana“.

Noam Chomsky, opisujući unutarnje proturječnosti Izraela, govori o tome da je on ustvari više država Židova koji žive u dijaspori nego onih Arapa koji žive Izraelu.⁷ Mno-

⁷ Tu je naravno još i dublji unutarnji sukob. Izrael je bio i jest živa demokracija prema zapadnom modelu za svoje židovske građane, ali je oduvijek utjelovljavao temeljno proturječje. Izrael je židovska država s manjinom ne-židovskih građana. Nije država svojih građana, nego židovskog naroda, onog u Izraelu i onog u dijaspori. Ne postoji izraelska nacionalnost. Dok se općenito tvrdi da je Izrael židovski u smislu u kojem je Engleska engleska, tako da oni koji ustraju na činjenicama jedinstveno odbacuju prava židovskog nacionalizma, to je čista netočnost. Građanin Engleske jest Englez, ali građanin Izraela ne mora biti Židov. To nije beznačajna činjenica, uvelike zatamnjena u varljivoj retorici. Noam Chomsky, *The Fateful Triangle*, Pluto Press, London, 1999., str. 156

ge su države stvorile vezu s pripadnicima svojih naroda koji ne žive u matičnim zemljama, već tvore „dijasporu“, a brojne zemlje, osobito nove demokracije Središnje i Istočne Europe, imaju takvo zakonodavstvo kojim štite pripadnike svojih dijaspore, potičući ih da se vrate u matične zemlje iz različitih razloga. Kao primjer navodimo Estoniju, Sloveniju, Slovačku, Hrvatsku.

Vratimo se zakonodavstvu Države Izrael kako bismo utvrdili zakonske osnove za nejednako postupanje prema građanima. Židovska država utjelovila je tri načela: a) pravo povratka, to jest pravo svakog Židova da imigrira u Izrael, b) održavanje židovske većine u Izraelu i c) vezu između dijaspore i Države Izrael.

Stjecanje državljanstva

Državljanstvo je ozakonjeno članstvo države te je u modernoj državi između državljana u principu stavljen znak jednakosti. Svaki je državljanin jednak drugome. Jedno od temeljnih odrednica svake države jest i pitanje državljanstva i načina na koje se ono stječe. U slučaju Izraela to je pitanje usko povezano s događajima iz 1948. godine. Temeljno je zakonodavstvo o tom pitanju *Zakon o državljanstvu* i *Zakon o povratku* koji reguliraju pitanje dobivanja državljanstva i načine na koje se ono može steći.

Zakon o povratku

Ovaj zakon, donesen još 1950., određuje da pravo na državljanstvo ima svaki Židov koji se odluči useliti u Izrael. Time on automatski stječe status državljanina i postaje *oleh*. Taj je zakon prema tome namijenjen isključivo Židovima s obzirom na to da se odnosi samo na njihov povratak iz dijaspore te se za dobivanje državljanstva na taj način ne predviđaju nikakvi drugi uvjeti. Taj zakon čini ujedno i jedan od temelja Izraela budući da se slijedom tih odredbi stotine tisuća Židova iz dijaspore doselilo u Izrael tijekom posljednjih šest desetljeća.

Na temelju toga zakona izraelsko državljanstvo dobili su svi oni Židovi koji su emigrirali u Palestinu ili su ondje bili i prije stvaranja Države Izrael. Istovremeno, palestinski izbjeglice koji su istjerani u operacijama koje su započele još prije intervencije arapskih država 1948. i proglašenja neovisnosti Izraela nemaju pravo na povratak, a kamo li na stjecanje državljanstva. Oni nemaju pravo ni na stjecanje prava prebivališta. Mnogima su članovi obitelji ostali na području Izraela.⁸

8 Jasno, to je isto tako točno i u palestinskom slučaju: svatko tko pristane na stvaranje neovisne države za palestinski narod, pristaje i na „pravo povratka“—tj. pravo pripadnika palestinskog naroda da imigriraju u tu državu. Princip da svaki Palestinac, bilo gdje da se on ili ona nalazili, ima pravo na palestinsko državljanstvo (čak i bez obiteljskih veza s područjem na kojem će nastati palestinska država) pohranjen je u nacrtu ustava buduće palestinske države, sastavljenom od odbora Palestinskog parlamenta. Jacobson, A.; Runbinstein, A., *Democratic Norms, Diasporas and Israel's Law of Return*, str. 14., dostupno na: <http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/YakobsonRubinstein2005.pdf>

Profesor sociologije na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu Baruch Kimmerling jedan je od onih koji *Zakon o povratku* opisuju kao izravan udarac principu građanske jednakosti, ali i kao središnju prepreku transformaciji Izraela u urednu i funkcionalnu demokraciju: *Supstancijalni korak prema normalizaciji i demokratizaciji države te prema davanju jednakih građanskih sloboda svima bit će reforma zakona koji reguliraju imigraciju. Nije moguće preuveličati važnost takvoga koraka: skrivena politička i socijalna nejednakost čine sadržaj ispod Zakona o povratku.*⁹

Zakon o državljanstvu

Drugi je temeljni zakon o ovome pitanju *Zakon o državljanstvu* (engl. *Nationality Law*) iz 1952. godine. On regulira, osim putem povratka (*oleh*), i druge načine stjecanja izraelskog državljanstva.

Prema tom zakonu, državljanstvo se može steći na nekoliko načina: sklapanjem braka, naturalizacijom, rođenjem ili prebivalištem. Stjecanje državljanstva naturalizacijom iznimno je složeno zbog uvjeta koje treba zadovoljiti te je podložno diskrecijskom pravu institucije i osoba zaduženih za davanje ocjene o njihovu zadovoljavanju. Ipak, taj je zakon bračnim drugovima izraelskih državljana omogućio zaobilazni put za stjecanje državljanstva, tako da oni mogu steći državljanstvo čak i ako nisu zadovoljeni svi propisani uvjeti. Nekoliko temeljnih zakona Izraela daje određene državne povlastice samo onome tko državljanstvo stekne kao *oleh*, dok to pravo nemaju oni koji državljanstvo steknu naturalizacijom, rođenjem ili prebivalištem. Istovremeno taj status nema utjecaja na prava kao što su pravo glasanja ili zapošljavanja u državnoj službi.

Donošenje Zakona o državljanstvu i ulasku u Izrael

U srpnju 2003. Izrael je usvojio *Zakon o državljanstvu i ulasku u Izrael* (engl. *Citizenship and Entry into Israel Law*) koji je izmijenio *Zakon o državljanstvu* (engl. *Nationality Law*). Njime su ozbiljno ograničena prava Palestinaca na stjecanje državljanstva ili prava prebivališta u Izraelu. Odrednice *Zakona o državljanstvu* tada su izmijenjene tako da je onemogućeno stjecanje državljanstva osobama koje sklope brak s izraelskim državljaninom. To u praksi znači da Palestinci koji sklope brak s izraelskim državljanima ne mogu steći izraelsko državljanstvo. Zakon je namijenjen, u prvom redu, spre-

⁹ Jacobson, A.; Runbinstein, A., Baruch Kimmerling, *The End of the Rule of the Elite*, citirano iz *Democratic Norms, Diasporas and Israel's Law of Return*, str. 4., dostupno na: <http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/YakobsonRubinstein2005.pdf>

čavanju većeg doseljavanja Palestinaca s okupiranih područja Zapadne Obale i Pojasa Gaze. Opravdanje se traži u navodnoj bojazni da Palestinci ne počnu u većem broju sklapati fiktivne brakove s izraelskim državljanima, potom se razvoditi te nakon toga dovoditi nove supružnike sa Zapadne Obale. Zbog mogućeg narušavanja demografske slike Izrael je odlučio onemogućiti spajanje obitelji s područja Izraela i Zapadne Obale.

Donošenje *Zakona o državljanstvu i ulasku u Izrael* 2003. godine bio je pokušaj uravnoteženja židovskoga karaktera Države Izrael s demokratskim principima na kojima je utemeljena, i baš je na tom primjeru vidljivo proturječenje dvaju temeljnih principa.

Amandmani na *Zakon o državljanstvu* u obliku novog zakona izazvali su ogorčenje međunarodnih i izraelskih organizacija za ljudska prava koje su takve mjere nazvale rasističkim. Zakon se u teoriji primjenjivao i na Židove koji su sklapali brakove s Palestincima, ali su u praksi oštećeni samo arapski građani. Zakon se, naravno, nije primjenjivao na židovske naseljenike na okupiranim područjima Zapadne Obale. B'Tselem, organizacija za zaštitu ljudskih prava, ocijenila je da novo zakonodavstvo krši izraelski *Temeljni zakon o ljudskom dostojanstvu i slobodi*, kao i *Deklaraciju o neovisnosti* u kojoj se navodi da će Država „osigurati potpunu jednakost političkih i socijalnih prava svim svojim stanovnicima bez obzira na religiju, rasu ili etnicitet“.¹⁰

Amnesty International i Human Rights Watch zajedno su podnijeli protestno pismo Knesetu malo prije glasanja o novom zakonu gdje se od izraelskih parlamentaraca traži da odbace zakon jer se protivi međunarodnom pravu.

Već i dotad Izrael je imao vrlo tešku, zamršenu i dugotrajnu proceduru naturalizacije. Tražitelj je trebao imati petogodišnje prebivalište u Izraelu i odreći se svog dosadašnjeg državljanstva. To međutim nije bilo jamstvo za dobivanje državljanstva na kraju postupka. Zahtjev je mogao biti odbijen na temelju neobjavljenih diskrecijskih kriterija koje postavlja Registar stanovništva. Postoji nekoliko opravdanja u vezi s izmjenama spomenutog zakona, i to iz nekoliko kutova gledanja.

Demografski aspekt – prilikom ocjenjivanja zakonodavne politike o državljanstvu ne smije se smetnuti s uma njezina najuža povezanost s demografijom, odnosno strateško promišljanje Izraela o načinima održavanja židovske većine. U te strategije spada i politika jednostranog povlačenja koju je definirao Ariel Sharon i koja je provedena u djelo povlačenjem iz Gaze 2005. godine. Stoga su politika jednostranog povlačenja i zabrana davanja državljanstva pojedinim kategorijama osoba međusobno povezane.¹¹

10 Deklaracija o neovisnosti dostupna na: <http://www.mfa.gov.il/MFA/Peace%20Process/Guide%20to%20the%20Peace%20Process/Declaration%20of%20Establishment%20of%20State%20of%20Israel>

11 Iako nitko nije napravio tu vezu, jednostrano povlačenje i djelatna zabrana izraelskim Arapima da sklapaju brakove s Palestincima te prijedlog da se Izraelce spriječi da sklapaju brakove sa Židovima proizvodi su novog vala židovskog šovinizma koji je preplavio Izrael, pridobivajući preobraćenike kroz cijeli politički spektar na najvišim razinama. Jonathan Cook, *Blood and Religion*, Pluto Press, London, 2006., str. 104

Ehud Olmert, bivši izraelski premijer, sastavio je jednostavnu devizu kojom se treba rukovoditi prilikom vođenja nacionalne demografske politike i davanja državljanstva; *maksimalan broj Židova, minimalan broj Palestinaca*.¹²

Izmjenama *Zakona o državljanstvu* iz 2002. u obliku donošenja novog *Zakona o državljanstvu i ulasku u Izrael* Izrael je zamrznuo sva spajanja obitelji u koje su bili uključeni Palestinci. Kao rezultat toga, molbe koje trenutačno postoje također su zamrznute, ali njihovi podnositelji nisu prisiljeni napustiti Izrael. U objašnjenju navedenih mjera Izrael je naveo i to da je približno 100 000 Palestinaca prijevarno dobilo izraelsko državljanstvo, a desetine tisuća drugih to su isto pokušale.

Rastuća strepnja da bi za dvadesetak godina Židovi mogli postati manjina u Izraelu sigurno je bitno pridonijela takvim odlukama. Ta je bojazan pojačana i predstojećima mirovnim rješenjem, do kojeg će kad-tad morati doći, a koje će na određeni način morati uključiti i pitanje rješenja „prava na povratak“ arapskih izbjeglica iz ratova iz 1948. i 1967. godine. Izrael je dosad neprestano odbacivao takve zahtjeve, smatrajući da bi udovoljavanje takvim zahtjevima bio „samoubilački“ potez za opstojnost Izraela. Postoji i strepnja izraelske strane da bi Palestinci „pravo na povratak“ mogli pokušati ostvariti „spajanjem obitelji“ i tako na mala vrata ostvariti promjenu demografske strukture Države Izrael.

Kad bi takva prijetnja bila pravno definirana, Izrael bi imao veću fleksibilnost u okviru svojih međunarodnih obveza, u ograničavanju ljudskih prava radi očuvanja nacionalne sigurnosti. Ne treba niti reći da bi se opravdavanje takvih radnji nacionalnom sigurnošću, koja se temelji isključivo na demografskim razlozima, protivilo principima nediskriminacije.

Sigurnosni aspekt – Izrael se uvijek pozivao na nacionalnu sigurnost kad je morao potražiti opravdanje za svoje pravno dvojbene politike. Nema sumnje da Izrael, kao i svaka druga država, ima pravo na legitimnu brigu za sigurnost svojih stanovnika, kao i za samu opstojnost države. Ipak, jasno je da sve restriktivne mjere protiv stanovništva na Zapadnoj Obali i u Pojasu Gaze moraju biti u skladu s odredbama međunarodnog humanitarnog prava.

Ekonomski aspekt – palestinske obitelji koje prebivaju u Izraelu imaju pravo na određene financijske i socijalne privilegije. S tim u vezi tvrdi se da ta plaćanja predstavljaju pritisak na izraelsko gospodarstvo.

Nejednakost postupanja prema svojim arapskim građanima Država Izrael primjenjuje i mimo zakona, vežući razne strateške odluke i praktične poteze. Navest ćemo

¹² Vidjeti: <http://www.haaretz.com/general/maximum-jews-minimum-palestinians-1.105562>

nekoliko elemenata na kojima je nejednako postupanje prema građanima očigledno. Izraelski premijer Netanyahu najavio je dodatne izmjene *Zakona o državljanstvu* amandmanom kojim bi se tražila prisega „od svih onih koji će zatražiti izraelsko državljanstvo“, bili oni Židovi ili ne. Tim se nacrtom dodaje članak: „Prisežem da ću poštivati zakone Države Izrael kao židovske i demokratske države.“ Nacrt se našao na udaru žestoke kritike ne samo ljevice, već i svjetske javnosti. Očigledno je da bi se te izmjene primjenjivale samo na ne-Židove budući da Židovi stječu državljanstvo na temelju *Zakona o povratku*, a ne *Zakona o državljanstvu*.

Vojna služba

Vlada Izraela upotrebljava vojnu službu kao uvjet za dobivanje raznih državnih povlastica. Uzevši u obzir činjenicu da Arapi, odnosno Palestinci, ne služe vojni rok, ova odredba jedan je od načina da se pod krinkom sigurnosti provede diskriminatorna politika prema vlastitim građanima. Nesluženje vojnoga roka Palestine primjerice ograničava u dobivanju kredita za stanovanje ili stipendija za sveučilišne studije. Istovremeno Židovi koji su na bilo koji način oslobođeni služenja vojnog roka dobivaju te iste povlastice.

Jedna je od zanimljivosti u sustavu vojne obveze i odvajanje Druza, kojih u Izraelu živi približno 100000, i njihovo uključivanja u opću vojnu službu Izraela. To je također jedan od važnih elemenata razdvajanja arapskog nacionalnoga korpusa u Izraelu.¹³

Imovina

Godine 1950. donesen je *Zakon o imovini odsutnih* (engl. *Absentee Property Law*) koji je sve osobe koje su protjerane ili koje su napustile zemlju od početka rata 1948. godine označio kao „odsutne“, a njihovu imovinu kao „imovinu odsutnih“. Time je imovina „odsutnih“ konfiscirana i prenesena na *ad hoc* tijela koja su se o toj imovini trebala brinuti, a naposljetku je upotrijebljena u svrhu židovskog naseljavanja. Oni koji su ostali u Izraelu klasificirani su kao „prisutni-odsutni“ te su također spriječeni u vraćanju svoje imovine.

Šezdesetih godina ta su dva zakona bila donesena na zahtjev Vlade Izraela s namjerom da zemlja koju je kontrolirao Židovski nacionalni fond (engl. Jewish National Fund

¹³ Druzi su vjerska zajednica koja živi u Siriji, Libanonu, Izraelu i Jordanu, za čija se vjerovanja smatra da predstavljaju izdanak islama. Njihova je religija ustvari jedinstvena kombinacija i uključuje gnosticizam, neoplatonizam i druge filozofije.

– JNF) bude pod kontrolom Izraelske uprave za zemlju. Ipak, određeno je da će se tom zemljom upravljati prema principima koje je postavio JNF, što znači da Židovi mogu dobiti zemlju kojom upravlja Izraelska uprava za zemlju, a ne-Židovi to ne mogu.

Status židovskih organizacija

Prema zakonu o Svjetskoj židovskoj organizaciji – Židovskoj agenciji iz 1952. godine velike židovske organizacije dobile su poseban status kao kvazivladina tijela. Te organizacije upravljaju zemljom, stanovanjem i pružanjem usluga, isključivo služeći židovskom stanovništvu. S obzirom na to da nijedna ne-židovska organizacija nije dobila takav status, to također proizvodi nižu kvalitetu života za palestinsku arapsku zajednicu.

Politička uključenost

Izbori za Knesset regulirani su uz pomoć dvaju zakona koji od stranaka traže da prihvate „postojanje Države Izrael kao države židovskog naroda“. U praksi ti zakoni nalažu da se politička stranka koja poziva na jednakost palestinsko-arapske zajednice isključi iz političkoga procesa.

Glasanje za arapske stranke ne rezultira nikakvim udjelom u državnoj vlasti s obzirom na to da nikada nijedna arapska stranka nije činila dio neke vladajuće koalicije Izraela. Postoji mala židovsko-arapska stranka Hadash koja u posljednje vrijeme sve više gubi na popularnosti. Na posljednjim parlamentarnim izborima za izraelski Knesset Hadash je dobio 112 tisuća glasova ili približno 3,3posto. Zbog demografske premoći židovskog elektorata arapski je glas u potpunosti marginaliziran iako postoji formalna jednakost svakog danoga glasa.

Stoga se otvara pitanje sudjelovanja arapskih stranaka na izborima za Knesset budući da glas za te stranke nema odgovarajuću težinu. To se postiže tako da se zastupnici, izabrani na listi tih stranaka, u radu izraelskog parlamenta i njegovih radnih tijela zanemaruju. Često se događa da upravo u skladu sa spomenutim zakonodavstvom njihov stav bude proglašen „nezakonitim“. Stoga je, iako postoji formalna jednakost svijju u izbornom procesu, glas za arapske stranke ustvari izgubljen glas.¹⁴

Zahtjev za „državu svih građana“ odmah se povezuje s borbom protiv Izraela i okarakteriziran je kao unutarnja prijetnja židovskoj državi. Zahtjev za „državu svih građana“ počeo se intenzivirati nakon izbivanja Druge intifade, a usporedno su išle i optužbe

14 Jonathan Cook, *Blood and Religion*, Pluto Press, London, 2006., str. 21

za suradnju arapskih zastupnika s Jaserom Arafatom, odnosno optužbe da nataj način predstavljaju „petukolonu“ i da teže demografskom ugrožavanju opstanka Izraela. Ehud Barak svojedobno je kao premijer razvio teoriju o „drugoj fronti“ u vrijeme izbijanja Druge intifade. Istovremeno priznavanje zahtjeva za državu svih građana značilo bi vjerojatno i otvaranje preispitivanja događaja iz 1948. godine kada je većina (oko 750 000) Palestinaca protjerana ili izbjegla u druge zemlje ili na Zapadnu Obalu.

Nep priznata arapska sela

Približno 100 000 Palestinaca (10 posto stanovništva) živi u naseljima koje je država označila kao „nezakonita“ i koja zbog toga ne postoje ni na jednom zemljovidu, nemaju lokalna vijeća ni predstavništvo na državnoj razini te nemaju komunalne usluge. To znači da najčešće nemaju pravo na zdravstvene ustanove, tekuću vodu, kanalizaciju ili priključak na električnu mrežu, pristup glavnim prometnicama, poštanske usluge ni priključak na telefonsku mrežu, primjerene obrazovne institucije i sigurnost. Ta su sela poznata kao „nep priznata sela“ i ima ih 45 u dolini Negev i devet u Galileji. Mnoga od tih sela postojala su i prije osnivanja Izraela.

Godine 1965. godine Knesset je donio *Zakon o planiranju i izgradnji* kojim je postavio odrednice budućeg razvoja zemlje, što je rezultiralo desetinama palestinskih sela, koja nisu službeno priznata te su time ustvari isključena iz budućih razvojnih planova. Sve su građevine u tim selima također bile retroaktivno proglašene nezakonitima pa su time postale predmetom odluka o rušenju. Vlasti zadužene za izgradnju ujedno su dobile ovlasti za planiranje novih, židovskih naselja na tim područjima.

Ne treba niti spominjati da javne demonstracije židovskog i arapskog stanovništva izraelska policija potpuno različito tretira. Izraelska politika djelovanja prema „arapskom terorizmu“ i bilo kojem obliku arapskog otpora ili neposluha uopće pokazuje u svojim metodama nastavak britanske politike u Palestini iz tridesetih godina 20. stoljeća. Inače, zanimljivo je spomenuti da je Izrael vjerojatno jedina država na svijetu u kojoj su fizičko mučenje, uništavanje kuća i uzimanje talaca zakonite radnje.

Godine 1976. izraelski povjerenik za Galileju Israel Koenig sastavio je poznati izvještaj, tzv. *Koenig Report*, u kojem premijeru Rabinu predlaže mjere za različito postupanje prema arapskom stanovništvom i prema Židovima u Galileji.¹⁵ U njemu navodi da su se dotadašnje procjene o tome da se arapsko stanovništvo pomirilo s činjenicom postojanja židovske države pokazale netočnima, spominje se neprijateljstvo Arapa, osobito mlađih generacija, prema Izraelu te se posebno naglašava arapska demografska opasnost.

15 The Koenig Report dostupna na: http://issuu.com/joeexample1/docs/koenig_report

Budućnost Izraela kao židovske i demokratske države

Analitičari naklonjeni Izraelu reći će da su u posljednjih 60 godina učinjeni značajni pomaci u razvoju demokratskog sustava, kao i u odnosu na postupanje prema izrael-skim Arapima. Isto tako, iz jednopartijskog sustava prešlo se na izmjenični sustav s dva velika politička bloka. Mediji su se multiplicirali i diverzificirali, a ojačala je i kontrola javnosti nad sigurnosnom službama. Vrhovni sud dobio je jaču i aktivniju ulogu u zaštiti građanskih prava. Globalizacija je također izvršila određene utjecaje na Izrael. Kao posljedica svega toga Izraelci i Židovi danas su tolerantniji prema Arapima i spremniji na ustupanje većih prava i njihovo uključivanje u javne institucije. Vrhovni je sud međutim posve jasan u svojoj presudama: „Postojanje Države Izrael kao židovske države ne negira njezin demokratski karakter.“¹⁶

Umjereni proizraelski analitičari razmišljaju o tome kako održati židovsko-demokratski karakter Izraela i u budućnosti. Izrael može ostati židovska i demokratska država još određeno vrijeme bude li zadovoljeno nekoliko uvjeta; *prvi* je da Židovi budu stalna većina u Izraelu. Židovi mogu ostati većina samo ako se nastavi val useljavanja, a ne-Židovima ne bude dopušteno naseljavanje u Izraelu, odnosno ako strani radnici i ne-Židovi ne budu primljeni kao imigranti. Isto tako, uvjet je da se Izrael povuče sa Zapadne Obale (iz Gaze se povukao 2005.) i da nastavi poricati pravo arapskog stanovništva (protjeranog 1948.) na povratak.

Drugi je uvjet nastavak i održavanje osjećaja prijetnje opstanku židovske nacije u Izraelu, ali i u dijaspori. Bez kontinuirane percipirane nesigurnosti Židovi neće više ustrajati na održavanju Izraela kao židovske države i kao obrambeni sustav protiv arapskih napada, antisemitizma i asimilacije.

Treći uvjet čini trajna nesposobnost arapskog svijeta i palestinskog naroda da zastupa arapsku manjinu u Izraelu. Ukoliko ti tutori budu sposobni mobilizirati se i učinkovito destabilizirati Izrael, židovska država mora Arapima uskratiti demokraciju kako bi spriječila stranu intervenciju. Takav se scenarij neće ostvariti sve dok je Izrael vojno i gospodarski nadmoćan. Takav razvoj događaja nije vjerojatan ni za palestinsko vodstvo zato što je njihov interes imati snažnu palestinsku manjinu u Izraelu koja može lobirati za palestinske ciljeve.

Četvrti je uvjet da međunarodna zajednica ne intervenira u korist arapske manjine i za mijenjanje karaktera Izraela. Taj je uvjet također zadovoljen. Pravo Izraela bude židovska i demokratska država ozakonjeno je u rezoluciji UN-a o podjeli Palestine iz 1947. godine. Nijedna rezolucija nekog međunarodnog tijela dosad nije propitivala „židovstvo“ Izraela.

16 Sammy Smooha, The Model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic State, str. 494, [dostupnonahttp://www.ecmi.de/download/working_paper_13.pdf](http://www.ecmi.de/download/working_paper_13.pdf)

U demografskom smislu, postoje određeni znakovi nagrizanja modela židovske većine u državi, dok je broj ne-Židova u porastu. On uključuje i 200 000 Palestinaca s trajnim prebivalištem u Izraelu, 100 000 neregistriranih radnika i stanovnika iz Palestinske Samouprave i susjednih arapskih zemalja. Tu je i 225 000 ne-židovskih emigranata iz bivšeg SSSR-a. Ono što očekuje Izrael moguće je primanje tisuća palestinskih prognanika (prognanih u ratovima od 1949. do danas). Osim emigranata iz bivšeg SSSR-a, i ostale će populacije utjecati na židovski karakter Izraela.

Drugačiji razvoj događaja koji bi mogao potkopati etničku demokraciju u Izraelu rastuće je uključivanje međunarodne zajednice u izraelsku manjinsku politiku. Izraelske arapske organizacije bile su predvodnice nevladinih organizacija koje su na Konferenciji protiv rasizma u Durbanu 2001. godine Izraelu i cionizmu dodijelile rasistički karakter.

Veliko nazadovanje arapsko-židovskih odnosa dogodio se u studenom 1995. godine kada je ubijen Yitzhak Rabin i zaustavljen mirovni proces. To je zaustavilo i Vladino reduciranje diskriminacije u financiranju projekata arapske manjine u Izraelu. Godine 1996. arapska stranka Balad ušla je na političku scenu, jednim dijelom promijenivši arapski politički diskurs.

Izraelske elite donijele su 2001. godine nacionalni pakt poznat kao *Kinneret deklaracija*, koji utvrđuje da ne postoji „nikakvo proturječje između Izraela kao židovske i demokratske države“. U *Deklaraciji* se kaže:

Snagom povijesnog prava židovskog naroda i u skladu s rezolucijama Ujedinjenih naroda, Država Izrael židovska je država. U skladu s temeljnim načelima na kojima je uspostavljena, Država Izrael je demokracija. Nema kontradikcije između izraelskoga karaktera kao židovske države i njezina karaktera kao demokracije. Postojanje židovske države ne protivi se demokratskim vrijednostima niti na bilo koji način krši princip slobode ili princip građanske jednakosti.

Nakon poricanja postojanja oprečnosti između principa židovstva države i principa demokracije, što bi trebalo jamčiti jednakost svih građana, a manjinama i dodatno zajamčiti njihova kolektivna prava, *Deklaracija* nadalje navodi središnju misao o tome što zapravo znači židovska država:

*Kako bi se zajamčio kontinuitet židovsko-demokratskog Izraela, imperativ je da se održi značajna židovska većina unutar države. Ta će većina biti održana samo moralnim sredstvima. Na Državi je Izrael da izrazi osjećaj bliskosti koji osjećaju Židovi prema pripadnicima svake druge nacionalne ili vjerske skupine koja sebe vidi kao punog partnera u izgradnji države i u njezinoj obrani.*¹⁷

17 Deklaracija dostupna na : <http://www.jewishagency.org/JewishAgency/English/Jewish+Education/Educational+Resources/More+Educational+Resources/Azure/13/13-edit.html.htm>

Ideja Izraela kao židovske i demokratske države još uvijek u svijetu, u očima međunarodne zajednice, uživa dovoljan politički legitimitet da ne bude dovedena u pitanje. Proizraelski analitičari i komentatori smatraju čak da će ta karakterizacija i određenje Izraela dobiti još i veći legitimitet s osnutkom palestinske države.

Pitanje legitimiteta i određenog „kredita“ vjerojatno je tema za jednu posebnu raspravu jer uključuje cjelokupno izraelsko djelovanje na međunarodnoj sceni. Ipak, smatra se da bi popuštanje prema arapskoj manjini Izraelu donijelo političke bodove i uzrokovalo određene pomake u izraelsko-arapskom sukobu općenito. Takvi bi pomaci morali uključivati državne programe koji bi smanjivali razlike, ekonomske i socijalne, između Židova i Arapa, uvrštavanje zaštite manjina među odredbe koje bi imale ustavnu snagu, jačanje civilnog društva, otvaranje vrata arapskim strankama za ulazak u koaliciju na vlasti i arapsku kulturnu autonomiju.

Mnogi se pitaju je li u Izraelu, državi koja sebe definira kao „židovsku“ i gdje je judaizam i religija i nacionalnost, a država nije definirana kao država svih svojih građana, multikulturalizam uopće moguć. Ta se teza temelji na pretpostavci da postoji proturječje između židovske države i liberalne demokracije. Međutim to ne znači da moderna država-nacija židovskog naroda mora mijenjati prava na institucije židovske vjere. Priznavanje vjerskih institucija ne protivi se samim time principima zapadne liberalne demokracije. Indija, koja je sekularna liberalna demokracija zapadnoga tipa, također svoje zakone o statusnim pitanjima (brak, razvod) oblikuje prema vjerskim zajednicama kojima pripada većina njezinih građana. U Izraelu i druge vjerske zajednice imaju pravo reguliranja osobnog statusa pripadnika svojih vjerskih zajednica.

Pritisak na izraelske Arape

Početkom 21. stoljeća pojačao se pritisak na populaciju izraelskih Arapa, osobito nakon izbivanja Druge intifade 2000. godine, otkad su izraelski Arapi češće nego prije nazivani „petom kolonom“. Time započinje polagan proces njihovog isključivanja iz izraelskog društva, koji je najuže povezan s izvjesnim stvaranjem neovisne palestinske države.

Politika jednostranog povlačenja, oblikovana u vrijeme Sharonove vlade i jednostranog povlačenja granice, a koju je nastavio Olmert, u svojoj osnovi ima odustanje od izravnih pregovora s Palestincima te jednostrano „ograđivanje“ od palestinskih područja Zapadne Obale uz istovremeno očuvanje čvrste židovske većine u samom Izraelu.

Suočavanje s demografskim statistikama navelo je izraelsko vodstvo da spremnije prihvati planove o rješenju sukoba na temelju principa „dviju država“ (engl. *two-state-solution*). Međutim usporedno s politikom jednostranih poteza Izraela raste i nespremnost Palestinaca za rješenje s „dvije države“.¹⁸

Strah od davanja punih građanskih prava i izjednačavanja Židova i Arapa doveo bi, prema mišljenju izraelskog establišmenta, u opasnost samu opstojnost Države Izrael. On bi iznutra ugrozio „židovski“ karakter države koji je njegova temeljna odrednica. Uklanjanje „židovstva“ Države Izrael dovelo bi u pitanje i razloge njezina osnivanja te bi se on pretvorio u još jednu arapsku državu na Bliskom istoku uz uvjet da se nastavi sadašnji trend rasta stope nataliteta Arapa. Prema anketi koju je u studenom 2010. godine proveo Institut za demokraciju Izraela, 53 posto Židova Izraelaca reklo je da bi Vlada trebala potaknuti Arape da emigriraju iz Izraela, a samo ih je 51 posto izrazilo uvjerenje da Židovi i Arapi trebaju imati ista prava.¹⁹

Neki autori upozoravaju da će Izrael ustvari poduzeti drastične korake u ograđivanju i odvajanju od palestinske populacije, kako na okupiranim područjima, tako i u samom Izraelu. Jedno je od mogućih „rješenja“ da Izrael prenese državljanstvo palestinskog stanovništva u Izraelu na buduću neovisnu palestinsku državu.

Taj „prijenos državljanstva“ trebao bi Izrael osloboditi odgovornosti za političku sudbinu arapskog stanovništva te je i formalno prenijeti na drugu državu. U tom bi slučaju otpale sve optužbe da Izrael nije država jednakopravnih građana. Palestinska država tako bi preuzela sva suverena prava za arapsko stanovništvo na cijelom području Palestine.

Ono što bi se zaključno moglo ustvrditi jest to da se u Izraelu diskriminacija provodi institucionalno. Institucije imaju zadaću, a u skladu sa zakonodavstvom, provoditi različito postupanje prema raznim vjerskim i etničkim skupinama. To je osnovna razlika u odnosu na zapadne zemlje gdje, provodeći diskriminaciju, državne ili druge institucije krše zakon.

Međutim, koje god rješenje odabralo, izraelsko vodstvo samo odgađa konačno rješenje izraelsko-palestinskog pitanja. Time odgađa i neumitnu liberalizaciju i moderni-

18 „Nemamo neograničeno mnogo vremena. Sve više i više Palestinaca nezainteresirano je za rješenje s dvije države putem pregovora. Zato što žele promijeniti suštinu sukoba iz alžirske paradigme u onu Južne Afrike; iz borbe protiv „okupacije“, njihovim rječnikom rečeno, u borbu za princip jedan čovjek – jedan glas. To je, dakako, puno čišća borba, puno popularnija i konačno puno snažnija. Za nas bi to značilo kraj židovske države. Naravno, ja bih više volio sporazum kao rezultat pregovora (s dvije države). Ali osobno sumnjam da takav sporazum može biti postignut unutar vremenskog okvira kojim je na raspolaganju.“ Ehud Olmert u studenom 2003., citirano iz Jamil Hilal, *Palestine: the Last Colonial Issue, Where Now For Palestine?*, Zed Books, New York, 2007., str. 12

19 Vidjeti: <http://www.jpost.com/NationalNews/Article.aspx?id=197353>

zaciju Države Izrael. Nepomirljivost principa cionizma i vojnog rješenja s principima moderne demokratske države nalaže nov način razmišljanja. Mnogi umjereni izraelski komentatori predlažu upravo to: Izrael mora krenuti u modernizaciju i liberalizaciju države jer bi baš u suprotnom njegovi temelji mogli biti ugroženi.

Literatura:

Knjige

Cook, Jonathan, *Blood and Religion – the Unmasking of the Jewish and Democratic State*, Pluto Press, London, 2006.

Avishai, Bernard, *The Tragedy of Zionism*, Helios Press, NY, 2002.

Handelman, Don, *Nationalism and the Israeli State*, Berg, Oxford-New York, 2004.

Chomsky, Noam, *The Fateful Triangle*, Pluto Press, London, 1999.

Dershowitz, Alan, *The Case for Peace – How the Arab-Israeli Conflict Can Be Resolved*, Wiley, New Jersey, 2005.

Finkelstein, Norman G., *Image and Reality of the Israel-Palestinian Conflict*, Verso, London-NY, 2003.

Freisleben, Wolfgang, *Das Tor zur Hölle – Israels Gewaltpolitik im Kolonialkrieg um Palästina*, Ibero Verlag, Berlin, 2005.

Gilbert, Martin, *Israel – a History*, Key Porter Books, Toronto, 2008.

Kimmerling, Baruch, *Politicide*, Verso, New York, 2003.

Herzl, Theodor, *The Jewish State*, Filiquarian Publishing, 2006.

Kovel, Joel, *Overcoming Zionism-Creating a Single Democratic State in Israel/Palestine*, Pluto Press, London, 2007.

Morris, Benny, *One State-Two States*, Bloomsbury, London, 2009.

Reinhart, Tanya, *The Road Map to Nowhere, Israel/Palestine Since 2003*, Verso, London-New York, 2006.

Shahak, Israel, *Židovskapovijest, židovskareligija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.

Yiftachel, Oren, *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel*, University of Pennsylvania Press, 2006.

Zbirka eseja

Where Now for Palestine – The Demise of the Two-State Solution, ur. Jamil Hilal, Zed Books, London-New York, 2007.

Članci

Democratic Norms, Diasporas and Israel's Law of Return, Alexander Yacobson, Amnon Rubinstein, dostupno na: <http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/YakobsonRubinstein2005.pdf>

The Model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic State, Sammy Smooha, dostupno na http://www.ecmi.de/download/working_paper_13.pdf

Israel's Conflicted Existence as a Jewish and democratic State: Striking the proper Balance under the Citizenship and Entry into Israel Law, Albert Wan, dostupno na: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?collection=journals&handle=hein.journals/bjil29&div=39&id=&page=>

Redrawing the Boundaries of Citizenship: Israel's New Hegemony, Nadim N. Rouhana; Nimer Sultany, *Journal of Palestine Studies*, svezak 33, br. 1 (jesen 2003.), str. 5-22, dostupno na: <http://www.law.harvard.edu/academics/degrees/gradprogram/sjd/sjd-current-students/nimer-sultany-redrawing-the-boundaries.pdf>

Summary

The article deals with the declared democratic character of the State of Israel and compares it with the real state of affairs. The contradiction present in the definition of Israel as "Jewish and democratic" has from its very beginning created certain characteristics of the State that are hardly comparable with western liberal democracy. Israel is striving to present itself as such despite the obvious adverse position of the Arab minority, comprising around 20 per cent of the population. This position of the Israeli Arabs reflects itself not only on the status of the minority, but also on the entire geopolitical situation in Israel and the West Bank as well. The status of the Palestinians in Israel can be deduced from the everyday political practice as well as from the fundamental documents and legislation of the State of Israel. The segregation of population according to religion makes for an invisible wall within the Israeli society.

Key words: State of Israel, democracy, Arab minority, population, legislation

Pregledni znanstveni rad

UDK:327.33(4-12)

Primljeno: 10.svibnja.2012.

Gradnja povjerenja kao uvjet stabilnosti europskog jugoistoka

*Vesna Ivanović**

Sažetak

U radu se objašnjava značaj povjerenja i razmatra značaj izgradnje povjerenja kao uvjeta stabilnosti europskog jugoistoka. Izdvojen je pojam povjerenja, a za teorijsku metodu koristila se Fukuyamina metoda povjerenja. Naglasak je stavljen na potrebu izgradnje demokratske kulture. U zatvorenom društvu ne može se biti spontan, kao što se ne može otvoriti a da se nema povjerenje u najbližoj životnoj i radnoj okolini. Jedan od zaključaka je da se termini otvorenost, spontanost i povjerenje ne mogu suprotstavljati. Oni su komplementarni i značajni za održavanje prijateljstva, sloge i sklada.

Ključne riječi: povjerenje, spontanost, otvorenost, demokratska kultura

Stabilnost europskog jugoistoka razmatra se u znatnom broju radova. Ipak, dvadeset godina nakon rata još uvijek nije jasno prepoznat značaj izgradnje povjerenja kao uvjeta stabilnosti ovoga područja. Ne samo da radova na ovu temu nedostaje već se nedovoljno koriste iskustvene metode i unatoč jednostavnoj činjenici da znanost traži istinu, kao što se pravednost smatra osnovom dobrog društva. Predmetna tema odnosi se na našu konkretnu stvarnost koju uočavamo i sagledavamo kroz iskustva, mišljenja i osjećaje, te se stoga na sebi svojstven način gradnja povjerenja izdvaja važnošću za stabilnost europskoga jugoistoka. Ona svakako jest jedan od uvjeta kojim se omogućuju kako razvojne perspektive, tako i sloboda, društvena jednakost i ljudska solidarnost.

Na koji se način razmatraju stvarni odnosi između pojedinaca, naroda i država na ovome području? Odgovor na to pitanje može biti posve običan i uzvraćen na način nerazumijevanja, kao što se nezanimljivim drži većina događaja kojima smo okruženi. Ukoliko većina u prvi mah doista i pomisli tako, treba se zamisliti nad sadržajem znanja koje imamo i metoda koje primjenjujemo kako bismo poboljšali život samima sebi i jedni drugima. Ne treba pritom držati nebitnim nepokazivanje volje da se istraživački ispituju odnosi uvjetovanja ove i sličnih tema. Osobito iz razloga što je većina nas

* Dr. sc. Vesna Ivanović, viši predavač na kolegiju "Menadžment, kriza i katastrofa u EU" na Specijalističkom diplomskom stručnom studiju kriznog menadžmenta Veleučilišta Velike Gorice

svjesna da izbjegavanjem rada na ovoj i sličnim temama ostaje otvorena mogućnost za neke nove sukobe, za koje neće biti teško pronaći razloge.

Razmatranju odnosa pojedinaca pridaje se pozornost kada se nastoji prikazati su-parništvo, odnosilo se to primjerice na radnu sredinu, na zbivanja pri svakodnevnoj trgovini ili na izjave predsjednika stranaka, predsjednika država, sasvim je svejedno. Ipak, nije jednako kada se nadmetanjem želi postići bolji rezultat i kada se nadmeta-njem žele izoštriti suprotnosti. Primjeri su posvuda oko nas. Ono što znatna većina ljudi u Hrvatskoj prati putem sredstava informiranja jesu primjerice aktualni istupi premijera Milanovića u vezi s odlaskom guvernera Narodne banke Hrvatske, kao i istu-pi predsjednika Srbije Nikolića i predsjednika Hrvatske Josipovića o odlasku, odno-sno neodlasku na inauguraciju u Beograd. No izrazi koji se koriste pred javnošću nisu jednaki stvarnom životu, pojedincima u uvjetima u kojima žive, njihovim idejama, slobodnim inicijativama u radnim procesima, kao ni elementarnim egzistencijalnim borbama. Vezano za temu odlaska predstavnika Hrvatske na Nikolićevu inauguraciju, izostavljam spominjanje procjena uspješnosti prevladavanja nacionalne infekcije deve-desetih, a izdvajam dugotrajne ovacije kojima su praćeni sasvim aktualni ciklusi regio-nalnih koncerata beogradske, ljubljanske i zagrebačke filharmonije.

Izdvojeni aktualni primjeri pokazuju jednu običnu razinu opažanja prema izdvoje-nom istraživačkom pitanju, dok su metodološko iskustvo i saznanja o društvenim po-javama i procesima dobivena metodološkim putem druga razina sagledavanja. Uspo-redba ovih dviju razina, odnosno usporedba običnog i znanstvenog iskustva i saznavan-ja, pruža znatno jasniju sliku o društvenoj stvarnosti. Otvara se prostor za izdvajanje važnosti uspostave mira, primjenjivanja jasnih demokratskih metoda koje će zaživjeti u društvu, smanjenja stupnja socijalne isključenosti brojnih članova društva, odnosno primjene kvalitetnog i dostojanstvenog života svih članova društva.

Za razliku od kritike koja nije pokretačka povijesna snaga i kojom nije moguće ot-krivati nove mogućnosti i tako mijenjati lokalne prilike, odnosno svijet u kome živimo, ovu temu pokušat ću prikazati sa znanstvenog stajališta s ciljem iznalaženja pozitivnog rješenja. Sagledavanje istraživačkog pitanja neću dovoditi u vezu s rutinskim postup-kom iz razloga što želim doći do saznanja kako poboljšati društvenu stvarnost na način da se povjerenje iz mogućeg pretvoriti u stvarno.

Naravno da ovakav pristup uključuje različita sagledavanja, koja se mogu grupira-ti prema: principima vođenja, pasivnom ili aktivnom promatranju događaja, jasnim društvenim opservacijama, otvorenim ili zatvorenim pristupima, definiranjima proble-ma, korištenim procedurama, svođenjem društvenih proturječnosti na manju mjeru ili njihovim kulminiranjem, primjenama tehnika, usklađenosti ili prepuštanjem općoj

improvizaciji, dosljednosti, općim ili parcijalnim interesima, i konačno istinitosti. Ovo je samo dio mogućih sagledavanja istraživačkog pitanja. Smisao je da se putem slobodne istraživačke inicijative do rješenja dođe na osnovi vlastitoga rada. Tako će se ujedno omogućiti i kriterij provjerljivosti.

Primjenom istraživačkih metoda i postupaka objasniti ću značaj povjerenja i razmotriti značaj izgradnje povjerenja kao uvjeta stabilnosti europskog jugoistoka. Za osnovu razmatranja uzimam desetu tezu o Feuerbachu: stanovište je starog materijalizma „građansko društvo“; stanovište je novoga *ljudsko* društvo ili društveno čovječanstvo (Marx, 1989:339, 343).¹ Kako su se posljednjih dvadeset godina istraživanja na osnovi kulturalnog pristupa razvijala velikom brzinom, izdvojiti ću *društvo povjerenja*, jednu od teorija koja je proizašla iz ovog pristupa (Vujčić, 2008:11).²

Spomenut ću Bruterove (M. Bruter, 2005., *Citizens of Europe?...*) stavove o razvoju europskog političkog identiteta, odnosno politiku identiteta koja kao komponenta difuzne potpore predstavlja ono što H. Eckstein naziva „rezervom političke legitimacije“.³ Vujčić navodi da taj element političke kulture omogućuje određenu stabilnost sustava i preživljavanje u uvjetima njegova stresa.

U početku ću, u cilju shvaćanja bitnih aspekata predmetnog istraživanja, kategorijalnim aparatom objasniti pojam povjerenja, izostavljajući osnovne odrednice europskog jugoistoka iz razloga što sam ih raščlanjivala u proteklim radovima. Za misaonu djelatnost u poimanju objektivne stvarnosti koristiti ću iskustvenu i teorijsku metodu (Putnam, Fukuyama).

Pojam povjerenja

Prema *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* riječ *povjereće* označava spremnost povjeriti kome što,⁴ a za riječ *povjerovati* navodi se da označava vjeru, držanje čega isti-

1 Marx, Karl, Teze o Feuerbachu, u Marx, Karl, Engels, Friedrich, Rani radovi, deveto izdanje, preveo Stanko Bošnjak, Naprijed, Zagreb, 1989.

2 Vujčić, Vladimir, Kultura i politika, Politička kultura, Zagreb, 2008., str. 11

3 Vujčić, Vladimir, 2008:158

4 U objašnjenju se navodi između rječnika samo u Šulekovom njemačko-hrvatskom (njem. das Vertrauen, Zutrauen) i u Popovićevom (povjereće; das Vertrauen, Zutraren); oni u narodu ne mogu imati pravo-ga povjereća. Vuk odgovara na 1. 8. Povjereće das Vertrauen. Jur. pol. term. 590. Kod néga će dobiti povjereće. Petrović - Neg. Ščep. 179. Dubrovnik je ... imao svuda povjereće radi bogatstva i neovisnosti i radi tvrde svojih ugovora. Daničić, isto, 249. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, obradio T. Maretić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1935., dio XI, str. 270

nitim, od *po-vjerovati*. Najstarije potvrde one su u Ančića i u Kavačina, što se navodi primjerima,⁵ *povjеровати kome ili čemu*,⁶ *povjеровати što*,⁷ *povjеровати u koga ili u što*.

Prema *Hrvatskom enciklopedijskom rječniku* riječ *povjerenje* označava odnos u kojem se vjeruje, u kojem jedna strana ili dvije ili više strana međusobno prihvaćaju kao istinu ono što se tvrdi, prihvaćaju kao ispravan postupak drugoga bez provjeravanja unaprijed (*imati povjerenja, gajiti povjerenje, izraziti povjerenje, ukazati povjerenje /kome/ = dati priliku kome da se iskaže, da pokaže što zna, da se pokaže u dobrim svojstvima; iskazati /komu/ povjerenje, dati priliku da se iskaže, da pokaže što zna; /reći/ u povjerenju*, ono što je rečeno mora ostati u tajnosti, između govornika).⁸ Pridjev *povjerljiv* prema ovom *Rječniku* označava: 1. koji nije za javnost, tajan (*povjerljiva vijest*), 2. u kojeg se ima povjerenja (*pouzdan prijatelj*), 3. koji prilazi s povjerenjem (*povjerljiv pas*).

The Oxford English Dictionary navodi da riječ *povjerenje* (engl. *trust*) označava posjedovanje, uživanje vjere, odnosno znači imati povjerenja, imati pouzdanja; oslonac, oslanjanje.⁹ Ovom riječju pokazuje se postojanje vjere ili osjećaja povjerenja u vezi s nečim ili nekime. Bit je riječi *povjerenje* oslanjanje na istinitost ili dokaz (osoba i sl.) s očekivanjem sigurnosti i bez straha od posljedica; povjeravanje na skrb, odnosno ulaganje, poklanjanje kredita za određenu robu, držanje ili korištenje za dobrobit drugoga. Iako se koristi u frazama poput „dati na povjerenje“, kvalitete kojima se označava nešto ili netko dostojan povjerenja; vjernost, ljubaznost, odanost, vjernost, danas su rijetkost.

5 Mnogi hoće navistovat ... al' nemojte povirovat. Kavačin 558 b. Više on učini, negoli mi ikada smismo poželiti, više negoli povirovat mogasmo. Kanižlić uzr. 53. Tako se dogodi, da je s velikom žalostju starešina povirovao (t.j. klevetniku). Rapić 33. Ova (t.j. žena) razumivši odma povirova i otide drugim ženam i kaza im svaka. Palikuća 19. Oni se ne ktiše ni malo braniti, nego odmah povirovaše. M. A. Reljković sabr.33.

6 Ako t' kažu, možeš nima povirovat. Kavačin 469 a. Povirova Abraham ričma Božjima. Pavić ogi. 25. Više povirovasmo niemu (t.j. đavolu) ... negoli Bogu. Lastrić svet. 176 b. Povirova čovik govorenu, koga mu reče Isus. Leaković gov. 237. I ti, bane, povjerova mene (t.j. meni). Nar. pjes. Vuk 2, 275. Ali im ne povjerova Godolija. Daničić Jerem. 40, 14. Ninevlani povjerovaše Bogu. jon. 3, 5. I Povjeruje mu (t.j. lažljivcu) kralj. Nar. prip. mik. 70.

7 Ovo bi ti od ovako velikoga grešnika povirovati mogao (tj. da on može takvo čudo učiniti)? Kanižlić fran. 185. Ovo nitko ne može povirovati. kam. 46. Što nije ni pomislit slobodno, a još manje povirovati. M. A. Reljković sat 18...

8 Hrvatski enciklopedijski rječnik, ur. Matasović, Ranko; Jojić, Ljiljana, Zagreb, 2003., str. 1008. Također: Hrvatski enciklopedijski rječnik, autori Anić et. al., EPH d.o.o., Novi Liber d.o.o., Zagreb, 2004., knjiga VIII, str. 186

9 The Oxford English Dictionary, Oxford at the Clarendon Press, 1933., svezak XI, str. 432-433

a) 1225. Aner. R. 274. me haueð truste to Godes helpe bet euer is neih bute zif bileaue trukie.
b) 1485. Caxton Fables of Auian: He is wel a fobe that setteth his hope and truste in a woman.
c) 1860. Tyndall Glac. 1. xix. 134 We had... to get round overhanging ledges, where our mam trust was in our feet...

U najširem značenju riječju povjerenje označava se vjera u nekoga, sigurnost da se na nekoga može osloniti. Iskazivanjem povjerenja dajemo priliku nekome da se iskaže, pokazujemo da imamo povjerenje u nekoga ili nešto, a kada navodimo da govorimo u povjerenju, pokazujemo da ono što je rečeno ostaje u tajnosti između govornika. Ako se pouzdamo, uzdamo u koga ili nešto, smatramo i pokazujemo da netko ili nešto ne izaziva sumnje, odnosno da zaslužuje povjerenje.

Fukuyamina metoda povjerenja

Moralna pravila i navike ono su što članovima zajednice daje osnovu za međusobno povjerenje. Odluke da se pomogne članovima zajednice nisu zasnovane na uskim sebičnim interesima. Motiviranost nekim višim ciljevima nadilazi egoistične interese pojedinaca, tako da međusobno povjerenje unutar svake zajednice postaje samo sebi ciljem. Tako počinje objašnjenje značaja povjerenja u primjerima u knjizi jednostavnog naslova *Povjerenje* poznatog sociologa, profesora ekonomije Francisa Fukuyame. Posebno se izdvaja da su u svim uspješnim ekonomskim društvima zajednice povezane povjerenjem.

Nedostatno oslanjanje na zajednicu, nedostatak „društvenoga kapitala“, odnosno nesposobnost međusobne suradnje, prema Fukuyami, osnovni su problemi koji otežavaju ostvarivanje povjerenja. Prema sociologu Jamesu Colemanu, nedostatak „društvenoga kapitala“, odnosno sposobnost ljudi da zajednički rade na postizanju zajedničkog cilja u skupinama i organizacijama, jedan je od problema (Fukuyama, 2000:21-22). Pojam ljudskoga kapitala, koji su ekonomisti shvatili i naveliko primjenjuju, kako se izdvaja, počiva na pretpostavci da se kapital danas sve manje izražava u zemljištu, tvornicama, alatima i strojevima, a sve više u znanju i vještinama ljudskoga faktora. Takvo je sagledavanje bitno jer u tom smislu treba promatrati Fukuyamina razmatranja o društvenom kapitalu, odnosno povjerenju, koje će, kako je izdvojeno, postati važnije od fizičkoga kapitala. Iznesena teza prošla je gotovo nezapaženo, što je samo jedna u nizu potvrda o izbjegavanju napora jednostavnog razmišljanja. Moralna inferiornost, raznorazne nedoumice, postupanja po navici i duhovno siromaštvo šire se kao pošast u društvu. Povremene akcije koje se poduzimaju u takvoj nezdravoj klimi odlikuje slaba izražajnost, dok se znatnom dijelu njih mogu pripisati paradna obilježja.

Coleman tvrdi da se osim znanja i sposobnosti značajan dio ljudskoga kapitala odnosi na sposobnost čovjeka da surađuje s drugim ljudima, što nije važno samo za ekonomski život, već i za svaki drugi oblik društvene egzistencije. Sposobnost suradnje ovisi s druge strane o stupnju spremnosti svake pojedine zajednice da sudjeluje u

određivanju pravila i vrijednosti te da interese pojedinca podredi interesima šire društvene zajednice. Iz tako određenih i prihvaćenih vrijednosti proizlazi povjerenje, koje u konačnici ima izrazitu i, kako se još navodi, mjerljivu ekonomsku vrijednost. Kako bi se izbjeglo podvrgavanje pritisku bilo koje vrste, zanimljivo je da se drži da pasivnost i monotonost neizravno postaju korisnima, a njihov izraženi oblik poprima odlike postupaka birokratske centralizacije s gubljenjem životnosti i kreativnosti. Uz takva shvaćanja, zbog gubitka poštovanja i izraženih samovolja, svakodnevni odnosi među ljudima ostali su bez osnovnih putokaza društvene političke prakse.

Fukuyama spominje moć neoklasične teorije, koja se zasniva na činjenici da ljude češće motivira vlastiti interes nego opći cilj ili dobro. U postavkama J. Benthama vezano za definiciju koristi, u osnovi stvaranja zadovoljstva i izbjegavanje bola, objašnjava se da u brojnim slučajevima ljudi nastoje ostvariti i neke druge ciljeve, a ne samo ostvariti korist za sebe. Najveću ekonomsku učinkovitost ne ostvaruju nužno racionalni egoistični pojedinci, već skupine pojedinaca koji zbog osjećaja zajedničke pripadnosti nekoj zajednici mogu uspješno zajedno raditi. Kako ljudska bića učestalo ne podređuju sve izravnoj zaradi u novcu, već naprotiv, nastoje prvo zadovoljiti zajedničke interese, autor navodi da neoklasični model ne pruža potpunu sliku o ljudskoj prirodi (2000:31, 35).

Zanimljiv je način na koji Fukuyama izdvaja sposobnost suradnje. Ljudi koji jedni drugima ne vjeruju radit će kooperativno samo u čvrstoj strukturi formalnih pravila i propisa o kojima prethodno treba pregovarati, usuglašavati ih, a ne tako rijetko nametati ih prinudnim sredstvima.¹⁰ U suvremenom svijetu brojni su primjeri ugovornih obveza, od tvrtki do saveza država. Istodobno je jasno i kako niska razina udruživanja

10 Fukuyama je izdvojio jedan od primjera u kojem nedostatak povjerenja dovodi do loših ekonomskih rezultata, a samim tim i socijalnih posljedica: U nekom malom gradiću južne Italije, u vrijeme pedesetih godina, Edward Banifield primijetio je da bogati i utjecajni građani nisu voljni zajedničkim naporima izgraditi školu ili bolnicu, bez obzira na to što je za to postojala prijeka potreba. Isto tako, bez obzira na obilje slobodnoga kapitala i radne snage, nisu smatrali svojom obvezom da u mjestu izgrade tvornicu jer su smatrali da je poduzimanje svih takvih aktivnosti bila obveza države (2000:21). U odnosu na ovaj primjer, ne bi bilo korektno previdjeti jedan sasvim zanimljiv primjer s područja dalmatinskog zaleđa. Izgradnja škole u Golubiću Obrovačkom (gdje se održavaju tradicionalni skupovi CHDR-a) primjer je gradnje povjerenja. Naime do 1945. godine djeca iz Golubića išla su na redovno školovanje u manastir Krupa. Najpoznatiji prosvjetitelj koji je opismenjavao narod toga kraja bio je književnik i filozof Dositej Obradović. Od 1945. godine više od 700 učenika pohađalo je školu u Golubiću, koja je prestala s radom 1995. godine. Uslijed stalnog propadanja škole koja nema učenika, sami mještani početkom 2007. godine krenuli su u akciju prikupljanja novca za obnovu škole jer izdvojena novčana sredstva grada i županije nisu bila dovoljna. To je jedan od rijetkih primjera koji ne pokazuje samo povjerenje, nego obraća pozornost na važnost obrazovanja, a više od svega izašla je na vidjelo vjera u bolju budućnost. J. Veselinović (2010:64, 69-71), Golubić (Obrovački) kroz vjekove i danas, drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, J. Veselinović, Golubić, Novi Sad

izaziva izrazito čvrstu povezanost skupina kriminalaca. Ukoliko među ljudima koji zajedno rade vlada povjerenje, jer se svi vladaju prema zajedničkim etičkim normama, samo poslovanje odvija se uz znatno niže troškove. Takvo društvo, navodi autor, bit će spremnije za organizacijske promjene jer će viši stupanj povjerenja spriječiti nastanak velikog niza društvenih odnosa. Opet, široko rasprostranjeno nepovjerenje u društvu traži plaćanje poreza na sve vrste ekonomskih aktivnosti, poreza koje društvo s visokim stupnjem povjerenja ne poznaje (2000:42).

Spontano društvo nastat će jedino ukoliko društvo bude oslobođeno velikih i glomaznih organizacija, počevši od saveznih vlada pa do velikih korporacija. S komunikacijom koju pokreće suvremena tehnologija, dobre informacije potisnut će loše, poštteni i kreativni pojedinci izbjegavat će prevarante i parazite, a ljudi će se udruživati na dobrovoljnoj osnovi kako bi zajednički ostvarili sve korisne ciljeve. Propast hijerarhije i autoriteta neće biti od pomoći ukoliko ne bude povjerenja i zajedničkih etičkih normi. Isto tako, određeni stupanj hijerarhije jest potreban, kako zbog asocijalnosti manjeg broja ljudi, tako i zbog prijevara ili izazivanja nevolja pokušajima podrivanja ili iskorištavanja određenih skupina. Fukuyama kaže da zajednice ovise o uzajamnom povjerenju i bez njega neće doći do spontanog rasta zajednice (2000:38-39). U objašnjavanju spontane društvenosti navodi se da društvo s visokim stupnjem povjerenja može na znatno prilagodljiviji način organizirati radno mjesto koje će biti orijentirano na skupinu i na kojem će se odgovornost prenijeti na niže razine upravljanja. Društvo s niskim stupnjem povjerenja mora izgraditi cijeli niz birokratskih pravila kako bi svoje zaposlenike odvojilo od svih oblika upravljanja.

Postavlja se pitanje je li Fukuyamino *spontano društvo* naslijeđe *otvorenog društva* jer autor nije dovoljno jasno odredio razliku između ta dva pojma. Naime ukoliko su ovi i slični izrazi uobičajeni postupci za svaku predvidljivu priliku koja rezultira aktivnim vodstvom i pasivnim masama, u tom slučaju daleko smo od spontanosti kao sinonima stvaralaštva inventivnih pojedinaca za bolji ljudski svijet. Fukuyama je posve u pravu kada kaže da zajednice ovise o uzajamnom povjerenju, no ipak nije dovoljno davanje važnosti oslobađanja društva od velikih i glomaznih organizacija. Naime velike i glomazne organizacije mogu se u razmjerno kratkom vremenu reorganizirati u brojne manje i znatno operativnije radne jedinice, a da pritom sadržaj ostane isti. Iako utjecajne, kvantitativne promjene nemaju presudan utjecaj na kvalitetu. Bez obzira na pojedinačne izraze naše volje za isticanjem humanog smisla življenja, plodovi humanizacije ljudskih odnosa bit će plodonosni tek u povijesno pogodnom trenutku. Zasad je dovoljno upitati se ulazi li u prirodno ponašanje i proizvodnja oružja koja dovodi do propasti drugih ljudi? Kada se svim snagama potisne ta vrsta pošasti, bit će otvorena

mogućnost, kako je to H. Spencer nazvao, za jedno više društveno stanje.¹¹ Skidanje koprane s onoga što se tvrdi u odnosu na ono što je stvarno, neovisno o autoritetu, važno je za shvaćanje nečijih pobuda i njihove opravdanosti. Kada ljudi dugo gledaju u nešto bez razumijevanja, tada bi oni koji održavaju ništavnost takvih prilika i okolnosti trebali barem dati odgovor na pitanje koliko su učinili na prosvjećenju naroda. Na taj se način pokazuje razlika između stvarnih nastojanja i prakticiranja samog obrazovanja u civiliziranom društvu, kao i iluzija o njima. Ujedno je u pisanju povijesnih prikaza važno izdvojiti takve primjere jer je lako skrenuti na stranputicu na kojoj je itekako otežano prilagođavati se zahtjevima i potrebama vremena. Recimo, odlikama vremena u kojem živimo. Govori se o slobodnim pojedincima i narodima, a istodobno se suvremenim metodama porobljavaju drugi pojedinci i narodi. Govori se o globalizaciji, a na malim područjima primjenjuje se politika upravljena protiv svakog međusobnog zbližavanja i uspješnog unutarnjeg razvoja. Govori se o važnosti razvoja, a provodi se prikrivanje prisutnosti tako da u plastičnom opisu nastaje situacija u kojoj jedna strana vara i obmanjuje drugu. Takva igra skrivača nije dječja igra, nego način života određenih interesnih skupina. Naravno da je ogorčenje koje se javlja i proizlazi uslijed takvih okolnosti, u kojima znatna većina ljudi dopijeva u stanje gladi, potpune materijalne bijede i nezaposlenosti, izazvano posljedicama marginalizacije, siromaštva i socijalne degradiranosti. U tom slučaju treba vjerovati u čudo kako ne bi došlo do korjenitih promjena u političkim, društvenim i ekonomskim odnosima izvedenih nasilnim putem. Ne zbog opravdane pobune masa, nego zbog nedostatka odgovora na rješenje proturječnosti uslijed kojih čovjek postaje „poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće“. Naime u zatvorenom društvu ne možete biti spontani, kao što se ne možete otvoriti, a da nemate povjerenja u najbližu životnu i radnu okolinu. Zato se pojmovi otvorenosti, spontanosti i povjerenja ne mogu suprotstavljati, oni su komplementarni i značajni za odražavanje prijateljstva, sloge i sklada.

U objašnjavanju važnosti povjerenja Fukuyama se ne zadržava na izdvajanju birokratskog mentaliteta¹² i njegova utjecaja na povjerenje. Nekoliko bitnih odrednica ipak je neophodno spomenuti kako bismo mogli bolje sagledati međusobnu suradnju ljudi i proces povjerenja. Poželjna odlika birokratskog mentaliteta jest poslušnost.¹³ Kao

11 *Principles of Sociology*, New York, 1910., II, str. 663, cit.: Durant, Will, *Um caruje: životi i mišljenja velikih filozofa*, s engleskog preveo Miloš Đurić, Dereta, Beograd, 1990.

12 Pojmovi birokrat, birokratski i birokracija uglavnom su pogrdni. Oni podrazumijevaju omalovažavajuće kritiziranje osoba, ustanova ili postupaka. L. Mises, 2005:13

13 Poslušnost se obavlja u odnosu na pravila, ne na osobe. Weber ističe da svugdje gdje se u povijesti pojavila, birokracija nikada nije više propala, sugerirajući time njezin pobjedonosni hod. (Weber, 1999:64)

instrument imperativne koordinacije, kako birokraciju naziva Weber, birokratski aparat s vremenom je izrastao u samostalnu autoritarnu konzerviranu mašineriju koja je sebi dala važnije mjesto u odnosu prema stvarnim nositeljima društvene proizvodnje. Zahtjevi za izvršenje poslova izvršavaju se bezuvjetno prema pismenim ili usmenim zahtjevima nadređenih. U tom procesu usvojena su i određena zakonska pravila, no nepromišljenost i podložnost izvršitelja propisanim pravilima bez propitivanja valorizacije zahtjeva također nisu rijetkost. S jedne strane takav proces rada ističe točnost, jasnoću, pokazuje postojanost i pouzdanost. Kao prednosti birokratskog načina upravljanja nad nebirokratskim Weber izdvaja: točnost, brzinu, jednoobraznost poslovanja, poznavanje dokumenata, trajnost, predvidljivost, strogu podčinjenost, uštedu na materijalnim i osobnim rashodima.¹⁴ S druge strane suviše revna primjena pravila ne ostavlja prostora za slobodan protok informacija, što za posljedicu ima karakterističnu vrstu prilagođavanja koja na dulji rok ugrožava kreativnost, odnosno onesposobljava stvaralaštvo dovodeći proces rada u „slijepu ulicu“, odnosno vraća radni proces u lošije stanje. Objašnjenje takvih i sličnih postupka i ponašanja može se tražiti u „doradi“ i usvajanju „potrebnih“ navika koje su jamac uživanja sigurnog financiranja. Uslijed poniznog izvršavanja naloga nastaju za ovu vrstu organizacije karakteristični ljudski odnosi, u rasponu od jasno uočene arogancije ljudi koji su na višim položajima u hijerarhiji, odnosno ljudi bez skrupula koji visok položaj koji zauzimaju u birokratskoj strukturu koriste za podčinjavanje i podcjenjivanje podređenih, do popustljivosti i ponižavanja skučenih ljudi. To dakako nije pravilo stoga što osornost nije odlika rezervirana samo za visoke hijerarhijske položaje. Takva specifična vrsta nemilosrdnih odnosa unutar birokratske mašinerije i sasvim solidna podrška koju imaju često je neodredivog podrijetla. Razlozi se mogu tražiti u obilju loših svojstava, stvaranja intriga, napada, potkazivanja i razdora. Ujedno, prema nepisanim pravilima takve vrste međuljudskih odnosa, ljudi koji izvršavaju naloge izvršavaju ih na način pokoravanja zakonskim propisima i pravilima, pa i sluganstva prema nadređenim. Zanimljivo je da i vrh i osnovica birokratske strukture za plaću obavljaju administrativne poslove (s tom razlikom što „vrh“

14 Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, str. 660-661, navedeno u: Đurić, Mihailo, *Sociologija Maksa Vebera*, 1997., str. 162-163 Pod birokracijom Weber podrazumijeva najracionalniji oblik društvene organizacije ili točnije, takav državni mehanizam koji sistemski uskladuje rad velikog broja pojedinaca i s najvećim mogućim uspjehom ostvaruje postavljene zadatke, bilo u okviru državne uprave, vojske, privrede ili neke druge grane državne djelatnosti. Iz razloga što je Weber imao na umu idealno tipski model birokrate, a ne prosječna svojstva konkretne birokratske strukture, M. Đurić navodi da je Weberovo shvaćanje nepotpuno i nedovoljno iskustveno zasnovano. Ono stvara pogrešan dojam da je birokratska organizacija znatno čvršća nego što stvarno jest te da svi elementi i organizacije podjednako unapređuju njezinu učinkovitost.

određuje ciljeve i raspoređuje proračunski novac).¹⁵ Zbog toga što u središtu zbivanja stoji odanost pravilima i postupak pokazivanja strogoće, njegovanje suradnje, rad na svakodnevним međuljudskim odnosima, kao i pomoć ljudima koji se obraćaju s određenim molbama i zahtjevima završavaju u drugom planu.

Promatranje birokratske mašinerije važno je ne samo zbog sagledavanja važnosti povjerenja nego i zbog pristupa koji će uravnotežiti međusobne ljudske odnose kako unutar birokratske strukture, tako i izvan nje. Šuvar napominje da su birokraciju u tranziciji zamijenili tajkuni i menadžerska elita.¹⁶ Napomene radi, birokracija stručno znanje pretpostavlja humanističkom obrazovanju. Ideal je birokracije stručnjak za određenu vrstu posla, a ne svestrano razvijena osoba. Birokratska organizacija usporuje se sa stvaranjem željeznoga kaveza koji zatvara i ograničava ljude. Ujedno, izdvaja se da je u Weberovim očima birokracija bila i jest instrument moći prvog reda za onoga tko kontrolira birokratski aparat.¹⁷ Ukazujući na progresivne kritike birokracije, Mises navodi da su one usmjerene prije svega na birokratizaciju velikih tvrtki. Voditelji velikih tvrtki koji nisu nikome odgovorni postat će nasljedna aristokracija, a vlade će postati samo obične marionete svemoćne poslovne klike. Zastupnici progresivnog stajališta i *New Deala* ukazuju na to da birokracija nije ograničena samo na državu. Ona je opća pojava u gospodarstvu i u državi. Njezin je najopćenitiji uzrok „golema veličina organizacije“.¹⁸

Važno je upotrijebiti metode uzajamnog povjerenja kojima birokratski aparat neće postati sam sebi svrhom. Taj put važan je napokon i zbog samog razvoja društva. Dovođenje u vezu pouzdanosti sa slobodnim stvaralačkim osobama svoju svrhu pokazuje i u razvoju demokratske kulture. S tim je u vezi i pitanje teži li društvo licemjerstvu,

15 Mises navodi da u većini zemalja svako ministarstvo slijedi svoj smjer, radeći tako suprotno nastojanjima drugog ministarstva. Cilj je ministarstva rada postizanje viših plaća uz manje životne troškove, ministarstvo poljoprivrede iste vlade ima cilj ostvariti više cijene hrane, ministarstvo trgovine nastoji carinama povisiti cijene domaćih proizvoda. Zanimljivo je što se svako ministarstvo za monopolna ograničenja poziva na mjerodavna mišljenja stručnjaka na određenim područjima (2005:105). Zanimljiv je primjer izjava hrvatskog resornog ministra da bi država mogla smanjiti poreze na hranu kako bi hrana pojeftinila: „Država spašava građane od gladi smanjenjem poreza na hranu?“, Večernji list, 14. kolovoza 2012. Samo dan kasnije navedeno je da su dane izjave o brzom smanjenju PDV-a na hranu bile pogrešno protumačene. Objašnjeno je da su želje jedno, a stvarnost drugo, te da će zbog suše rast inflacije potaknuti cijene hrane. Sve u svemu, razlog za (ne)spretno dane izjave nije bilo teško naći. Poanta je ove priče da prema jednostavnom birokratskom modelu ministarstvo poljoprivrede ima za cilj ostvariti više cijene hrane.

16 Šuvar, Stipe, 2004:123

17 Haralambos, M.; Holborn, M., 2002:1054OPŠ

18 Mises, 2005:124

apatičnosti, isticanju pokornosti,¹⁹ gubitku poštovanja i samovolje pojedinaca ili zbiljski sadržajnoj čovječnosti, međusobnom poštovanju i osobnim dostojanstvima.

Zanimljivo je kako za „civilno društvo“ Fukuyama tvrdi da je ono potpuna zbrka posredničkih institucija, uključujući poslovna, volonterska udruženja, obrazovne institucije, klubove, udruge, medije, dobrotvorne ustanove i crkvena udruženja, koja se zasniva na obitelji koja predstavlja temelj društvenosti. Posredstvom obitelji ljudi su uključeni u vlastitu kulturu, dobivaju određene vještine, vrijednosti i znanja te iste zajednice prenose na nove generacije. Uspješno civilno društvo ovisno je o ljudskim navikama, običajima i etici – atributima koji se mogu oblikovati jedino posredno, putem svjesnog političkog djelovanja i jačati na druge načine, povećanom sviješću i uvažavanjem kulture. Prema Fukuyami, u obiteljskim društvima, kao što su Kina ili Italija, državna intervencija obično je jedini način na koji nacija može izgraditi industriju širokog razmjera i značajna je ako zemlja želi zauzeti makar malo značajniju ulogu u svjetskoj ekonomiji. S druge strane društva s visokim stupnjem povjerenja i društvenoga kapitala, kao što su Japan i Njemačka, mogu stvarati velike organizacije bez državne intervencije. Autor dovodi u vezu društva s visokim stupnjem povjerenja, odnosno obiljem društvenog kapitala – Njemačku, SAD i Japan – i sposobnost stvaranja velikih privatnih poslovnih organizacija. Navedeno je da su ta tri društva bila prva koja su uspjela razviti velike, suvremene, profesionalno vođene, hijerarhijski postavljene tvrtke. Ekonomije zemalja s razmjerno niskim stupnjem društvenog povjerenja, poput Tajvana, Hong Konga, Francuske i Italije, preplavljene su velikim brojem obiteljskih tvrtki. U tim zemljama, kaže Fukuyama, nedostatak povjerenja među ljudima odgodio je, a ponegdje i spriječio, nastajanje suvremenih, profesionalno vođenih korporacija (2000:29, 45, 386).

Sve u svemu, Fukuyama smatra kako društveni kapital kao iskušenje za povjerenje i kritična točka za zdravlje neke ekonomije počiva na kulturnom naslijeđu. Definicija kulture koju autor koristi navodi kako je kultura naslijeđe etičkih običaja. Izdvojen je i Weberov stav da povjerenje, koje je ključno za ekonomski život, proizlazi iz religijskih navika, a ne iz racionalne kalkulacije (2000:52). Za stvaranje demokracije, kao i za stvaranje kapitalističkih odnosa, prema Fukuyami (2000:57), potrebne su društvene navike. Naveden je primjer Istočne Europe i Sovjetskog Saveza s početka devedesetih godina 20. stoljeća, a autor smatra da su ljudi u tim zemljama intelektualno prihvatili demokraciju i kapitalizam umjesto komunizma, glasajući za demokratske reforme, no oni nemaju društvene navike koje su potrebne za stvaranje demokracije.

19 Razmatrajući višestran pristup balkanskom fenomenu, Milica Bakić-Hayden (2006:86) navodi da je riječ pokornost, vrlo nepopularna u modernim vremenima, shvaćana kao stvar discipline, kao mjera duhovne izdržljivosti, prihvaćanje (vanjskih) okolnosti nametnutih putem volje providenja.

Suvremene gospodarske tokove nemoguće je zamisliti bez minimalne razine neformalnog povjerenja. Minimalnu količinu povjerenja i poštenja u svakom odnosu uzimamo zdravo za gotovo i pritom, kaže autor, zaboravljamo kako ona prožima svakodnevni život nekoga gospodarstva i neophodna je za njegovo glatko funkcioniranje. Samo po ugovorenim poslovima svijet lišen povjerenja među ljudima izgledao bi bitno drugačije.²⁰ Opće je pravilo da povjerenje nastaje kada zajednica sudjeluje u skupu moralnih vrijednosti na način da stvara očekivanja ispravnog i poštenog ponašanja. Vrijedi i sljedeće pravilo: što su kriteriji vrijednosti etičkog sustava neke zajednice viši, to je teže postati članom te zajednice, ali je i stupanj uzajamnog povjerenja i solidarnosti koji unutar te zajednice vlada veći (2000:185). Nobelovac Kenneth Arrow za povjerenje kaže (2000:182):

Ako ništa drugo, povjerenje ima vrlo pragmatičnu vrijednost. Povjerenje je značajno mazivo društvenog sustava. Vrlo je djelotvorno i spašava vas od dosta nepritika ako ste u mogućnosti osloniti se na riječ drugih ljudi. Nažalost, to nije roba koju možete tako lako kupiti. Čak i ako ga morate kupiti, uvijek postoji sumnja oko toga što ste zapravo kupili. Povjerenje i slične vrijednosti, kao što su odanost ili govorenje istine, primjeri su onoga što bismo mi ekonomisti nazvali „predmetnošću“. To su robe, artikli; oni imaju stvarnu praktičnu, ekonomsku vrijednost, one povećavaju djelotvornost sustava, omogućuju stvaranje više roba i inih vrijednosti. No one same po sebi nisu artikli kojima je tehnički moguće ili čak smisljeno trgovati na otvorenom tržištu.

Za Fukuyamu povjerenje predstavlja proizvod otprije postojećih zajednica nastao na temelju zajedničkih moralnih normi ili vrijednosti. Te zajednice nisu proizvod racionalnog izbora u gospodarskom smislu. Stoga tvrdnje o važnosti društvenoga kapitala imaju smisla, osobito kada se promatraju u umijeću udruživanja s novim skupinama i zajednicama koje se iznova javljaju. No interesne skupine, kao ni virtual-

20 Kada bismo svakom ugovorenom poslu pristupali s mišlju da će nas druga strana nastojati prevariti samo ako uspije, tada bismo dosta vremena proveli ugovorno osiguravajući posao od svake i najmanje mogućnosti pronalazačenja zakonskih rupa, koje bi naš poslovni partner mogao zloupotrijebiti. U tom slučaju ugovori bi bili beskrajno dugi i detaljni, navodeći sve moguće nepredviđene troškove i definirajući sve obveze koje se uopće mogu zamisliti. S druge strane mi nikada ne bismo ponudili ništa više od onoga što smo zakonski dužni osigurati u poslovima zajedničkih ulaganja zbog straha da ne budemo bezočno iskorišteni i svaki pokušaj druge strane za preinakama vjerojatno bismo shvaćali kao prljavi trik kojim od nas žele dobiti više od onoga što im ugovorno pripada. Može se očekivati da će nas suprotna strana ipak uspjeti prevariti ili ne izvršiti svoje obveze. Arbitraži također ne bismo vjerovali, te bi sve bilo upućeno na razrješenje putem suda, sa svim nezgrapnim popratnim pravilima i metodama, a vrlo često poslovi bi završavali kaznenim tužbama. Kako su opisi ovakvih slučajeva sve uvreženiji u američkom poslovnom okruženju, pokazuje se da u američkom društvu raste razina nepovjerenja (Fukuyama, 2000:183-184).

ne zajednice, kaže Fukuyama, vjerojatno neće moći zamijeniti stare moralne zajednice utemeljene na zajedničkim vrijednostima pri njihovom utjecaju na etičke navike. Slučajevi društava s niskom razinom povjerenja pokazuju da, kada je društveni kapital izgubljen, mogu proći stotine godine prije no što se on obnovi, ako ga je uopće moguće obnoviti (2000:384, 369).

Izgradnja demokratske kulture

Osnovni alat civiliziranog i obrazovanog društva jest demokracija. Pojam demokracije prema grčkim riječima *demos* (narod) i *kratein* (vladati) određuje se i doslovno shvaća kao *vladavina naroda*. U demokraciji vladavina proizlazi iz naroda, provodi je narod u interesu naroda (*Politološki rječnik*, 2001:15). Od grčke antike demokracija je podrazumijevala ustavni oblik i oblik državne organizacije vlasti, a kao proces i ideja o društvenoj jednakosti posebno dolazi do izražaja nakon Francuske revolucije. Danas taj pojam podrazumijeva vladavinu većine izraženu kroz odgovarajući politički sustav. Kao njezina osnovna obilježja prihvaćaju se: zasnovanost na pluralizmu mišljenja, odnosno na slobodno izraženoj volji većine građana putem općeg prava glasa i uz zaštitu prava manjina jamčenjem osnovnih ljudskih prava i sloboda; na stvarnoj podjeli vlasti na zakonodavnu, sudsku i izvršnu; ostvarenju vladavine zakona donesenih u poštovanoj proceduri na osnovi slobodnog sudjelovanja svih građana i slobodno izražene volje većine; zatim javno upravljanje društvom putem zakonitih institucija koje predstavljaju izabrani predstavnici naroda odgovorni biračima i smjenjivi od strane birača; postojanje drugih mehanizama kontrole vlasti od strane naroda čija je suverenost neotuđiva i najviša; te njegovanje političke kulture (*Sociološki rečnik*, 2007:75-76).

Naglašava se da je problem u tome što je ove općepoznate i općeprihvaćene principe znatno lakše teorijski oblikovati nego praktično ostvariti te u tome što se daju vrlo lako formalizirati i ideologizirati. Sve u svemu, demokracija je proces, način mišljenja i djelovanja, odnosno način života. Izgradnja demokratske kulture nije jednostavan proces. Još od vremena prosvjetitelja zabilježeno je da je odgajanje naroda za demokraciju značajnije od stvaranja demokracije za narod. Ova premisa aktualna je danas, kao i potreba za savladavanjem proturječnosti. U vremenu u kome živimo nije teško uočiti kako su društva opterećena raznim neriješenim problemima. Ne samo zbog toga, značajno je propitivati i istraživati određena razvojna razdoblja i kroz njih sagledavati primjenu stvarne demokracije kao oblika praktične politike u uvjetima neujednačenog razvoja i socijalnih nejednakosti, različitih kulturnih razvoja, brige o očuvanju tradicije i nacionalnih identiteta. Društva koja u prvi plan ističu predrasude i diskriminaciju

uništavaju i stvaralačku snagu pojedinca i ujedno svoju emancipaciju. Naime, dvolično je zalagati se za ravnopravnost svih država i naroda a istodobno na unutarnjem planu diskriminirati neku nacionalnu zajednicu ili manjinu, osuđivati pritiske drugih zemalja a u svojoj zemlji vršiti pritiske, izdvajati podčinjavanje nečijoj volji jedne od strana u bilo kojoj vrsti sukoba a istodobno treće pokoravati svojoj volji, osuđivati eksploataciju multinacionalnih kompanija a ujedno ne uzeti u obzir iskorištavanje bogatstava u svojoj zemlji od istih. Kao što je važno uočavati i savladavati navedena proturječja važno je na osobnoj razini prevladavati egoistične interese s jedne strane i poniznost s druge strane. To je put oslobođanja od ovisnosti i nejednakosti. Zato formula pravednosti „svakom čovjeku je slobodno da radi što hoće, s pretpostavkom da ne vrijeđa slobodu ni jednog drugog čovjeka“, itekako ima smisla.

P. Matvejević i S. Šuvar satiričnom ilustracijom nazvali su aktualnu političku demokraciju – *demokraturom*.²¹ Vizualna sličnost kombinacije riječi koja u svojoj osnovi ima riječ *demos* dopunjena je karikaturom vladanja. „Demokratura“ kao karikatura demokracije puna je značenja. Njome se u apatičnim sredinama označava varljivost, plašt za prikrivanje zbilje samog društvenog sadržaja.²² One vladaju u velikoj većini zemalja u svijetu bez obzira na ustave, parlamente, izbore i prava svih punoljetnih građana da biraju i budu birani. Šuvar navodi da će politička demokracija vjerojatno završiti u globaliziranom i izvanjski uniformiranom društvu u kojem je velika manjina vlasnik sredstava za proizvodnju, a velika većina vlasnik jedino vlastite radne snage koju unajmljuje; u kojem su svi slobodni da kupuju ili prodaju, ali velika većina ipak živi u razmjernom siromaštvu; u kojem svi ili gotovo svi mogu uživati slobodu misli i govora, ali velika većina ne može baš ništa promijeniti u svom materijalno i duhovno oskudnom životu; u kojem su svi pravno jednaki, ali je velika većina ugnjetavana i manipulirana te ni o čemu bitnom ne odlučuje. Šuvar zaključuje da će drugačije uređenje svijeta doći po logici dubljih, tektonskih kretanja u biću samog suvremenoga kapitalizma koji nastoji naći rješenja za poteškoće svoje reprodukcije, i u središtu i na periferiji.

Pitanje je kako se građani služe svojim građanskim pravima te shvaćaju li svoje građanske obveze i dužnosti. Odgovor na to pitanje svatko za sebe može sagledati u sredini u kojoj radi i živi, kao što se služenje građanskim pravima nedvojbeno može uspoređivati prema stupnju upotrebe građanskih prava u različitim sredinama. Da su građanska prava ušla u širu primjenu, pokazuje se prepoznatljivim oznakama: inicijativom, jasnoćom i argumentiranim pristupom pitanju koje se razmatra, sposobnošću razumnog

²¹ Šuvar, 2004:122-124

²² Hardt i Negri navode da demokracija, zajedno s aristokracijom, nije ništa drugo nego fasada jer je moć de facto monarhijska (2009:310).

kritičkog rasuđivanja, kao i društvenim sustavom koji potiče otvorenost, kreativnost, marljivost, pokretljivost i životvornost. Za primjer se može uzeti odnos prema jednakosti u vrijednosnom smislu i sagledati postoji li jednakost zaista u odnosima među ljudima ili je svoje postojanje rezervirala samo za papire na kojima je zabilježena kao jedna od osnovnih vrijednosti, a koja se u stvari nevješto oponaša u odnosu prema istinskoj ljudskosti.

U razmatranju suvremene filozofije društva mlada beogradska filozofkinja B. Koljević (2010:17-18) istraživanjem je nastojala artikulirati kako *demokracija može biti pravi naziv koji tražimo za buduću novu politiku*, i što je još važnije, da je političko u suštini demokratsko. Ideja koju Koljević zastupa sadržana je u tome da *suverenitet* i *demokracija* moraju biti ponovno zajedno promišljeni. Razlog traganja za *demokracijom* ili *principima* demokracije, kao nečim najkonstruktivnijim, *stvaralačkim potencijalom za političko*, između ostaloga leži u tome što je demokracija *par excellence* pojam političke prakse, oblik praktične politike. Uspostavljanjem globalne strukture moći *demokracija* je zamijenjena *demokratskom upotrebom sile* i *demokratskim ratovima*, *sloboda* je zamijenjena *našim vrijednostima slobode*, *nasilje borbom za pravednu stvar*, *pravda stabilnim funkcioniranjem sustava*, a *zakon izuzecima* (2010:23). Izdvojeno je da put u totalitarizam nastaje kada se određena alternativa vrednuje kao „jedna i jedina“ i kao ekskluzivan izbor „za humanizam ili protiv njega“; otvara se diskurs *prijatelj – neprijatelj*.

Prema tezama M. Hardta i A. Negrija, autora knjiga *Imperija* i *Mnoštvo*, ostvarivanje demokracije na globalnoj razini proizaći će iz mnoštva. *Mnoštvo* se sagledava kao politički subjekt koji ima mogućnost organizirati otpor prema globalizaciji putem mreža koje hijerarhijski autoritet zamjenjuju *odnosima suradnje*, u kretanju spontanosti anarhije i moći masovnog otpora, koji nije u potpunosti anarhičan, već teži stvaranju *zajedničkog* i *općeg*. B. Koljević izdvaja da se najupečatljiviji primjer koji pokazuje da autori uopće ne razrješavaju pitanje i odnos između „demokracije“ i „suvereniteta“ nalazi u *Mnoštvu*, u tvrdnji da „pojam suvereniteta iziskuje da jedan uvek vlada i odlučuje“, pa iz tog razloga mnoštvo ne može biti suvereno (2010:110).

Hardt i Negri navode da je kriza demokracije povezana i s korupcijom i s nedostatnosti njezinih institucija i praksi, ali i sa samim tim pojmom. Dio krize, smatraju autori, danas leži u tome da nije jasno što bi demokracija trebala značiti u globaliziranom društvu (2009:223). Još je Lenjin teorijski obnovio koncept dokidanja države jer je država bila postavljena iznad društva, izvan njegova osjetilnog opažaja, blokirajući demokratski izraz. Danas mnoštvo treba dokinuti suverenost na globalnoj razini. To je za Hardta i Negrija značenje slogana *drugačiji je svijet moguć* (2009:332).

Umjesto zaključka

Teza da se kapital danas sve manje izražava u zemljištu, tvornicama, alatima i strojevima, a sve više u znanju i vještinama ljudskoga faktora zaslužuje pomno razmatranje. Društveni kapital, kako Fukuyama naziva povjerenje, postat će važniji od fizičkoga kapitala. Pitanje je zadovoljava li se cilj istraživanja samim opisom pojave u smislu istraživačkog rutinskog postupka ili se određena pojava pokušava razmotriti u vremenskom ili povijesnom kontekstu. U tom smislu, u prostorno-vremenskom obuhvatu promatrano prema društveno-povijesnim situacijama i društvenim odnosima i njihovim oblicima, u prethodna dva stoljeća područje europskog jugoistoka sadrži obilje podataka (Otomansko carstvo, Austro-Ugarska Monarhija, Država SHS, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, FRJ, FNRJ, SFRJ, novoosnovane države). Istraživačima je otvoreno područje analize različitih društveno-povijesnih situacija, usporedbi s postojećim društvenim odnosima i oblicima, sagledavanja postojanja oblika nejednakosti između ljudi, postojanja suprotnih interesa po pitanju materijalnog bogatstva, društvenog ugleda i društvene moći. No sasvim je sigurno da se pitanju povjerenja, korištenju znanja i vještina ljudi za uspostavljanje mira na ovom području nije pridavala potrebna pozornost. Možda se uz ovu tvrdnju stekne dojam da se pretjeruje u dokazivanju, no radovi na ovu temu ne mogu biti zanemareni. Dovoljno je prisjetiti se primjera iz ne tako davne prošlosti kada se uz rat bez ikakvih problema odvijao proces privatizacije. Kako razlike u interesu izazivaju oštre sukobe između suprotnih strana, problem društvene nejednakosti u tom razdoblju počeo se vrtjeti oko nacionalne pripadnosti. Mašinerija popratnih ideoloških refleksa drobila je i istodobno klesala granice duha i načina mišljenja, s povratnim učinkom produbljivanja predrasuda, siromaštva i bijede za veliku većinu ljudi. Ovisno o prostorno-vremenskom i populacijskom obuhvatu bitno je izdvajanje pojedinaca i društvenih skupina koji su zagovarali, ali i prakticirali povjerenje. Svakako manjka istraživanja o znanjima i vještinama koji su se koristili ili se koriste za interese šire društvene zajednice; da ljudi zajedno rade, proizvode i razmjenjuju iskustva, a ne da u vladajućoj duhovnoj i političkoj klimi grabe neku vrstu dnevne koristi ili da s vremena na vrijeme međusobno ratuju.

Jedna od uzrečica koja se na ovim prostorima koristi za nejasne situacije glasi: *Ako ne može drugačije, onda idemo pošteno, pa tko koga prevari!* Lekcija koju ljudi na ovom području trebaju naučiti, odnosno lekcija koju bismo svi mi koji živimo na ovom području trebali naučiti, jest ulazak u praktičnu upotrebu obrazovanja. Naoružavanje obrazovanjem, a ne puškama, tenkovima i topovima put je prema istinskoj demokraciji. Jednakost koja će se na taj način primjenjivati bit će istinski prijatelj istine i slobode jer neće biti uobrazilja, neće biti lažna jednakost primjenjivana na papiru, a ne u stvar-

nosti. Kada istinski zaživi, ona će u sebi sadržavati požrtvovanost i moralnu snagu svih naroda na ovom području, jednakih po pravima. Ona je jedna od varijabli prema kojoj ćemo vidjeti jesmo li dorašli novom svijetu ljudskoga društva

Literatura:

Bakić-Hayden, Milica, *Varijacije na temu 'Balkan'*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. „Filip Višnjić“, Beograd, 2006.

Durant, Will, *Um caruje: životi i mišljenja velikih filozofa*, s engleskog preveo Miloš Đurić, Dereta, Beograd, 1990.

Đurić, Mihailo, *Sociologija Maksa Vebera; Iz istorije moderne filozofije*, Službeni list SRJ, Tersit, Beograd, 1997.

Haralambos, Michael; Holborn Martin, *Sociologija: teme i perspektive*, s engleskog prevela Mirjana Pačić Jurinić, Golden Marketing, Zagreb, 2002.

Hardt, Michael; Negri, Antonio, *Mnoštvo: rat i demokracija u doba Imperija*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2009.

Koljević, Bogdana, *Biopolitika i politički subjektivitet*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

Fukuyama, Francis, *Povjerenje: društvene vrline i stvaranje blagostanja*, prevela Sonja Vučković, Izvori, Zagreb, 2000.

Hrvatski enciklopedijski rječnik, ur. Matasović, Ranko; Jojić, Ljiljana, Novi Liber, Zagreb, 2003.

Hrvatski enciklopedijski rječnik, autori Anić, et. al., knjiga VIII, EPH d.o.o., Novi Liber d.o.o., Zagreb, 2004.

Marx, Karl; Engels, Friedrich, *Rani radovi*, deveto izdanje, preveo Stanko Bošnjak, Naprijed, Zagreb, 1989.

Mises, Ludwig von, *Birokracija*, preveli Ilica Urban, Predrag Bejaković, Nevenka Čučković, Institut za javne financije, Zagreb, 2005.

Politološki rječnik: država i politika, Dieter Nohlen (ur.), s njemačkog preveli Marinko Krajnović, et. al., Pan Liber, Osijek, Zagreb, Split, 2001.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, obradio T. Maretić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, dio XI, Zagreb, 1935.

Sociološki rečnik, priredili Mimica, Aljoša; Bogdanović, Marija, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.

Šuvar, Stipe, *Hrvatski karusel: prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva*, drugo prošireno izdanje, Razlog d.o.o., Zagreb, 2004.

Veselinović, Janko, *Golubić (Obrovački) kroz vjekove i danas*, drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, J. Veselinović, Golubić, Novi Sad, 2010.

Vujčić, Vladimir, *Kultura i politika*, Politička kultura, Zagreb, 2008.

Weber, Max, *Vlast i politika*, ur. Katunarić, Vjeran, prijevod Senka i Ivan Burić, Naklada J e - senski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.

Summary

This paper explains the importance of trust and discusses the importance of building trust as the stability conditions in Southeast Europe. Set aside the notion of trust, and the theoretical methods used to Fukuyama's method of confidence. Emphasis is placed on the need to build a democratic culture. In a closed society can not be spontaneous, as it can not be opened and that there is no confidence in the nearest environmental and working conditions. One conclusion is that the terms openness, spontaneity and confidence can not resist. They are complementary and important for the maintenance of friendship, unity and harmony.

Key words: trust, spontaneity, openness, democratic culture

Pregledni znanstveni članak

UDK: 327 (4-76EU):321.7

Priljeno:13.svibnja.2012.

Promidžba demokracije kao vanjskopolitički cilj Europske Unije

*Nataša Beširević**

Sažetak

Promidžba demokracije temeljni je cilj vanjske politike EU-a, a ujedno i međunarodna dimenzija demokratizacije kao temeljnog i ključnog političkog ishoda proširenja unija na države Istočne, Srednje i Jugoistočne Europe. U svjetlu relevantnosti te tematike ovaj rad nastoji definirati pojam, doseg i primjenu promidžbe demokracije u međunarodnim odnosima, posebice prema postkomunističkim državama u posthladnoratovskom razdoblju, instrumente, ciljeve, strategije, ograničenja, evolutivni okvir promidžbe demokracije, kao i njezinu primjenu na primjeru Europske Unije, posebice u odnosu na bivše komunističke države, gdje je zamijećeno da vanjski akteri ne mogu potaknuti demokratizaciju i dovesti do stabilnih političkih poredaka ukoliko snažni unutarnji politički akteri ne budu „upravljali“ elementima državnosti i modernizacije.

Ključne riječi: promidžba demokracije, vanjska politika EU-a, politika Proširenja

Promidžba slobode, demokracije, poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te vladavine prava temeljna su načela Europske Unije prisutna u njezinim osnivačkim ugovorima, ali i u sporazumima s trećim zemljama, gdje Unija koristi svoje diplomatske, humanitarne, vojne, razvojne i trgovinske strategije kako bi ispunila, najšire govoreći, temeljne sigurnosno-vanjskopolitičke ciljeve u međunarodnim odnosima. To je srž vanjske politike Europske Unije, koju sačinjavaju trgovinski pregovori, diplomacija, ekonomsko-vojna pomoć, pitanje obrane, humanitarna i razvojna pomoć sagledana prvenstveno kroz okvir Vanjskih odnosa, Zajedničke vanjske i sigurnosne politike (izuzevši segment razvoja zajedničke obrane) i politike Proširenja.¹ Promidžba demokracije posebice je relevantna tematika u Istočnoj, Srednjoj i Jugoistočnoj Europi budući da je upravo promidžba demokracije kao međunarodna dimenzija demokratizacije izričito istaknuta kao neodvojiv

* dr. sc. Nataša Beširević, viša asistentica na Fakultetu političkih znanosti. E-pošta: nbesirevic@fpzg.hr

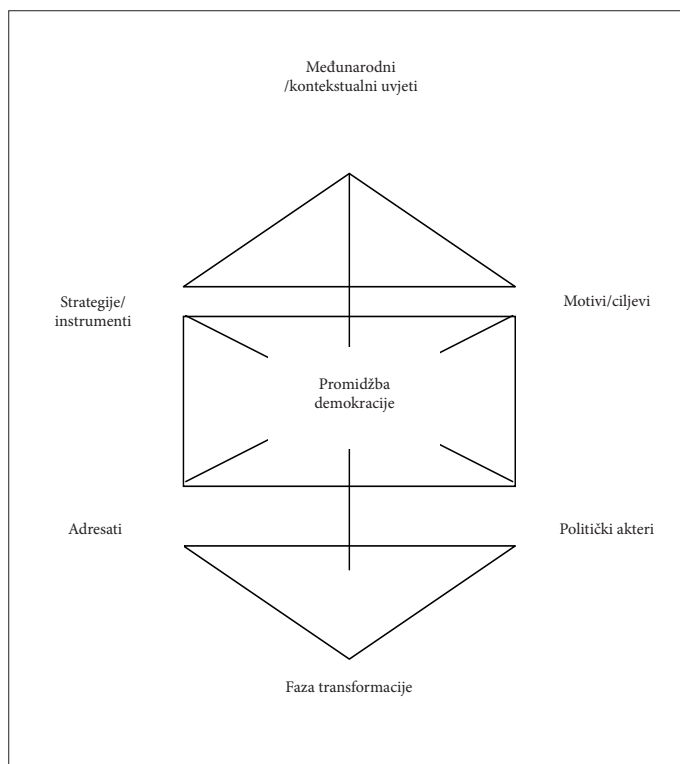
¹ Pojmovi ovih politika EZ-a/EU-a istaknuti su velikim početnim slovima jer pojmovno označavaju specifične javne politike kako ih kvalificira sama Europska Unija.

dio strategije proširenja EU-a. Ukoliko vanjski akteri nameću promidžbu demokracije, odnosno vanjski uvjetovanu demokratizaciju, nužno dolazi do protektorata koji ograničava suverenost nacionalne države i koji najčešće dugoročno predstavlja nestabilan režim. Preobrazba sustava u demokraciju može se pokrenuti, poduprijeti, promicati izvana. Najbolji uvjeti za uspješnu promidžbu demokracije postoje u državama s tzv. hibridnom demokracijom (demokratski izborni režim čiji je jedan dio trodiobe vlasti poremećen u toj mjeri da razara pravnu državu) koja se nalazi u tranzicijskoj dinamici. U takvoj vrsti režima najlakše se identificiraju potencijalni partneri za jačanje demokracije jer politički režim nije učvršćen mada je autokracija još uvijek prisutna; stoga promidžba demokracije od strane vanjskih aktera može pomaknuti ravnotežu moći prema demokraciji uz veću vjerojatnost održive konsolidacije.

1. Pojam, doseg i primjena promidžbe demokracije u međunarodnim odnosima

U dogledno vrijeme ne može se predložiti opća teorija promidžbe demokracije jer bi u tom slučaju, uzevši u obzir sve zamislive varijable, teorija izgubila opći karakter koji nije vezan za kontekst i postala čisto deskriptivna, kao što navodi Merkel (2011:420-421). S druge strane, kada bi teorija apstrahirala od konkretnog konteksta djelovanja, postala bi preopćenita i neodređena kao analitički okvir. No mogu se predložiti definicije kako bi se objasnilo i približilo samo pojmovlje i sadržaj djelovanja. Europsko vijeće (2006.) tako promidžbu demokracije u kontekstu Vanjskih odnosa definira u sveobuhvatnom smislu, pri čemu promidžba demokracije obuhvaća puni raspon vanjskopolitičkih aktivnosti i razvojne suradnje koji pridonose razvoju i konsolidaciji demokracije u trećim zemljama uz sve mjere koje su projektirane tako da olakšavaju demokratski razvoj. Schmitter i Brouwer (1999:12) promidžbom demokracije definiraju sve javne aktivnosti koje usvajaju, podupiru te izravno ili neizravno implementiraju privatni ili javni vanjskopolitički akteri, a koje pridonose liberalizaciji ili demokratizaciji autokratskih režima te konsolidaciji demokracije u tzv. državama primateljicama. Ova definicija isključuje tzv. „tihu“ ili tajnu diplomaciju, kao i aktivnosti koje potiču i implementiraju isključivo nacionalni akteri, te bi se mogla, pojednostavljeno, definirati kao međunarodna dimenzija ili međunarodni kontekst demokratizacije. Merkel (2011.) ističe kako je Sandschneider pomoću „šesterokuta promidžbe demokracije“ (shema 1) skicirao interakcijsku vezu između parametara istraživanja koji su relevantni za promidžbu demokracije.

Shema 1. Strateška pitanja promicanja demokracije prema Sandschneideru



Izvor: prilagođeno prema Merkel (2011.)

Na temelju dijagrama, kako ističe Merkel (ibid.), moguće je postaviti sljedećih nekoliko pitanja: tko (koji se akteri angažiraju u promidžbi demokracije), koga (koje države i režime treba promicati), kada (u kojim ih fazama režima i transformacija treba promicati), kako (koje strategije i instrumente koristiti), s kojim učinkom (politički učinci promidžbe demokracije) promiče. Pitanje „tko“ tiče se aktera vanjske promidžbe demokracije, problema koordinacije i legitimacije njihova djelovanja, pri čemu su važni i motivi, odnosno ciljevi promicatelja demokracije. Svi akteri promidžbe suočeni su s ograničenjima resursa, vremena i mnogobrojnosti potencijalnih adresata, a kako bi se riješio problem odabira, potrebna je analiza kontekstualnih uvjeta potencijalnih država na koje će se promidžbe odnositi. U sklopu izbora značajnu ulogu igra i odabir najučinkovitijeg vremena potpore; hoće li to biti autokratski sustav ili će države već početi (završavati) s liberalizacijom demokratizacije; treba li i dokad treba poticati konsolidaciju demokracije. S odabirom faze demokratizacije vezan je i izbor strategije, odnosno izbor

odgovarajućih instrumenata promidžbe. Kako tvrdi Merkel, promidžba demokracije postići će svoj namjeravani učinak ukoliko implementira kontekstualno primjereno rješenje, i to unutar jasne strategije u pravom trenutku. Pri promidžbi demokracije moguće je dakle razlikovati pet temeljnih elemenata: promicatelje demokracije, adresate, fazu transformacije, strategiju/instrumente i evaluaciju.

Napori stabilnih demokracija u promidžbi „željenog“ oblika demokratskog poretka u državama s upitnom demokracijom i očuvanju uspostavljenih institucija nisu novijeg datuma. Smatra se da su promidžba i očuvanje demokracije instrument vanjske politike još od *14 točaka* američkoga predsjednika Wilsona, što se nastavilo i nakon Drugog svjetskog rata, kada su Saveznici ne samo vojno porazili svoje autokratske neprijatelje i prisilili ih na bezuvjetnu predaju već su tijekom dugotrajne okupacije imali središnju ulogu u uspostavi novih političkih institucija. No promidžba demokracije prije vala demokratizacije 1970-ih godina i transfera demokratskih institucija iz europskih, odnosno zapadnjačkih demokracija, nije bila posebice uspješna, a ni ohrabrujuća, imajući u vidu da su se države Latinske Amerike te bivše europske kolonije u Africi i Aziji nakon određenog demokratskog interludija uglavnom vraćale jednostranačkom ili vojnom režimu (uz iznimku Republike Indije). S druge strane promidžba demokracije zahtijevala je dugotrajnu, skupu i izravnu strategiju koja je jednostavno mogla biti „pregažena“ nekim drugim vanjskopolitičkim ciljem. Desetljećima su Hladni rat i bipolarna struktura svijeta zapadne demokracije usmjeravali prema podršci „korisnih“ autokratskih vođa, prvenstveno zbog međunarodne sigurnosti, a vodeći se postavkom, kako tvrde Schmitter i Brouwer (1999.), da nedemokratskim državama nedostaju neki temeljni preduvjeti kako bi postale demokratske; određeni prosječni prihodi, neovisna srednja klasa ili građanska buržoazija, određeni stupanj pismenosti i obrazovanja, protestantsko ili britansko kulturno, odnosno administrativno naslijeđe. Od godine 1974., s revolucionarnom portugalskom promjenom autoritarnog režima, ustanovljeno je kako za tranziciju prema demokraciji nije ni nužno ni dovoljno postojanje strukturalnih i kulturalnih determinističkih okvira te kako se modalitet tranzicije razlikuje od jedne nacionalne strukture do druge, što je pokazalo više od 50 država diljem svijeta koje su od Portugala nadalje krenule u tranziciju prema različitim oblicima liberalne političke demokracije. U većini država svijeta upravo se taj oblik političkog uređenja počinje smatrati jedinom zakonitom političkom normom, metodom i procedurom upravljanja kojoj, barem deklarativno, teže sve prodemokratski orijentirane političke elite. Taj impuls tranzicije, pojačan slomom SSSR-a, potaknuo je razvijene i oblikovane demokracije da pitanje intervencije u unutarnje poslove suverene države zbog humanitarnih razloga i očuvanja demokracije više ne promatraju kao mogućnost, već kao obvezu

prema svjetskoj sigurnosti i miru, čak i ako se to ne tiče njihovih nacionalnih interesa. Zapadne političke elite krajem 1980-ih, a posebice tijekom 1990-ih godina, suvereno smatraju kako su upravo njihove institucije, prava i prakse model upravljanja koji je primjenjiv diljem svijeta, što svojom organizacijskom strukturom, praksom i resursima prate javne i privatne organizacije koje se bave promidžbom i očuvanjem demokracije.

Prva administracija koja je ciljem vanjske politike učinila promjenu autokratskih režima bila je ona pod američkim predsjednikom Ronaldom Reaganom (1981. – 1989.), kada je osnovana i nevladina organizacija National Endowment for Democracy, koju je financirala država i koja je postala koordinator svih nevladinih organizacija koje su se bavile demokratizacijom. Kako tvrdi Merkel (2011:425), od 1980-ih godina nadalje američke vlade bile su uvjerene da liberalizacija političkih sustava, slobodni izbori, izabrani parlament i neovisno pravosuđe, sve ono što bi se smatralo dobrim upravljanjem (engl. *good governance*), čini katalizatorski učinak demokratizacije. Stoga SAD većinu svoje razvojne pomoći vezuje uz kriterije dobrog upravljanja, koje postaje i dio politike Svjetske banke. Krajem 1980-ih promidžba demokracije postaje sastavni dio ciljeva programa UN-a. „Budući da UN želi zadržati karakter nepristranog aktera, pri mirnom promicanju demokracije mora načelno pristati na suradnju s danim (autokratskim) vladama“, tvrdi Merkel (ibid.), no UN-ovom angažmanu mora prethoditi formalan upit dotične vlade kako se ne bi povrijedila državna suverenost. Za razliku od SAD-a, Njemačka i Japan promidžbu demokracije prvenstveno razvijaju kao potporu slobodnoj trgovini, liberalizaciji tržišta i tržišnoj privredi, smatrajući kako upravo ekonomska politika i potpora dovode do političke liberalizacije. Skandinavske države promidžbu demokracije vide kao normativnu zaštitu ljudskih prava te ujednačavanje socioekonomskih nejednakosti.

Uz bilateralnu intervenciju zapadnih vlada, u odnosima s novim demokracijama, značajnu ulogu počinju igrati i njihovi demokratizacijski partneri; multilateralne organizacije međunarodnog ili regionalnoga karaktera, čime akteri uključeni u taj vanjskopolitički okvir postaju iznimno raznoliki i brojni. Tijekom 1990-ih godina najveća novina u promidžbi demokracije bili su kvantitativni rast i kvalitativna raznolikost promidžbe demokracije, programa i projekata koji su usvojeni, podupirani i implementirani od strane vanjskih javnih i privatnih aktera, uglavnom u državama primateljicama. Krajem 1990-ih tako je zabilježeno na tisuće programa, na desetke tisuća projekata koji su razvijani od strane nekoliko tisuća donatora u stotinu država svijeta uz financijsku potporu stotina milijardi američkih dolara, kako tvrde Schmitter i Brouwer (1999:17), obuhvaćajući građane, civilno društvo, političke zajednice i državu u cjelini, pri čemu nije postojala jasna razlika između navedenih kategorija.

2. Strategije promidžbe demokracije u međunarodnim odnosima

Stavljajući na stranu vanjskopolitičke i trgovinske nacionalne interese koji su izvan svake sumnje jedna od odrednica promidžbe demokracije, postavlja se sljedeće pitanje: u kojim je režimima promidžba demokracije najučinkovitija, uzimajući pritom kao parametar podjelu režima na demokratske (gdje je zanimljiva inačica defektne demokracije) i autokratske (totalitarni, autoritarni, uz tri podtipa totalitarnih sustava: komunistički, fašistički i teokratski).² Kako argumentira Merkel (2011:430-460), što su autokracije više zatvorene i što više naginju totalitarnom uređenju, to su više sklone kršenju temeljnih ljudskih prava. Mogućnost promidžbe demokracije u tom je slučaju marginalna, uz teško nalaženje partnera u samoj državi potencijalnom adresatu. Stoga se promidžba demokracije u totalitarnim režimima smatra besmislenom. Transformacijske silnice u tom se slučaju mogu potaknuti jedino tzv. demokratskim vojnim intervencijama, koje su prema temeljnim normama međunarodne zajednice (čl. 24. Povelje UN-a od 26. lipnja 1945.) opravdane, legitimne i legalne jedino u slučaju humanitarne intervencije kao reakcije na genocid, pokolj, masovni progon, odnosno flagrantno kršenje ljudskih prava. Demokratska intervencija u smislu demokratizacije i zaštite političkih i građanskih prava u tom se slučaju može uspostaviti pomoću neke vrste protektorata, čije je legitimizirajuće „opravdanje“ izbjegavanje novih pokolja ili novog rata. U slučaju država koje se raspadaju, gdje je kršenje ljudskih prava veće i teže nego u totalitarnim režimima, promidžba demokracije jest opravdana, no zahtijeva značajne resurse, dugoročni angažman i neizvjestan rezultat, uz problematično nepostojanje državnih institucija koje mogu jamčiti legitimitet, odnosno monopol sile, pri čemu se javlja klasičan problem državnosti kao uvjeta konsolidacije.

Države koje su izašle iz ratnih sukoba i u kojima je demokracija uspostavljena „izvana“ nestabilnije su i manje trajne od država demokratiziranih „iznutra“, što se institucionalno objašnjava nedovoljnom primjerenošću novih institucija te nedovoljnom komplementarnošću neformalnih socijalnih i formalnih političkih institucija. Vanjski akteri ne mogu potaknuti demokratizaciju niti mogu dovesti do stabilnih političkih poredaka ukoliko snažni unutarnji politički akteri ne „upravljaju“ elementima državnosti i modernizacije. Samo sporazum političkih elita može dovesti do formalnih demokratskih institucija, a opetovano pridržavanje pravila vodi faktičnom institucionaliziranju, prema kojima se zatim prilagođavaju neformalne insti-

2 Više o tome u Merkel (2011.).

tucije, načini ponašanja elita i stanovništva. Ukoliko unutarnji akteri ne upravljaju tim procesima, a vanjski akteri nameću promidžbu demokracije, odnosno vanjski uvjetovanu demokratizaciju, nužno dolazi do protektorata koji ograničava suverenost nacionalne države i koji najčešće dugoročno predstavlja nestabilan režim. Mala vjerojatnost uspostave održive demokratizacije ulog je na koji trebaju pristati vanjski akteri, koji odluku o ulasku u takvu vrstu promidžbe demokracije donose na temelju interesne, a ne normativne politike.

U slučaju autoritarnih država čija je državnost konsolidirana bez većih sukoba izgledi za uspostavu održive demokracije ipak su veći, pri čemu su važni unutarnji partneri političke elite i nevladine organizacije sklone reformama, no nužna je i suradnja s autoritarnim vlastodršcima. U tom slučaju učinkovita promidžba demokracije može se osigurati pomoću partnera – nevladinih organizacija i zaklada koje komuniciraju s proturežimskim snagama, dok vlade komuniciraju s režimskom političkom elitom. Najbolji uvjeti za uspješnu promidžbu demokracije postoje u državama s tzv. hibridnom demokracijom (demokratski izborni režim čiji je jedan dio trodiobe vlasti u toj mjeri poremećen da razara pravnu državu) koja se nalazi u tranzicijskoj dinamici. U takvoj vrsti režima potencijalni partneri za jačanje demokracije najlakše se identificiraju jer politički režim nije učvršćen premda je autokracija još uvijek prisutna; stoga promidžba demokracije od strane vanjskih aktera može pomaćnuti ravnotežu moći prema demokraciji uz veću vjerojatnost održive konsolidacije. Promidžba demokracije u tom slučaju zahtijeva dugoročan angažman, uz značajna sredstva koja će se usmjeravati prema reformski orijentiranoj političkoj eliti i organizacijama civilnog društva. Organizacija slobodnih i poštenih izbora u tom je slučaju tek prva stepenica prema demokratizaciji društva iako vanjski akteri izbore često smatraju katalizatorom demokratizacije.

Koji će „paket“ aktivnosti biti usmjeren prema određenoj državi primateljici ovisi o nekoliko elemenata; prvenstveno o fazi tranzicije u kojoj se država nalazi, političkom uređenju određene države, političkoj volji političke elite, interesu vanjskopolitičkih aktera koji provode promidžbu demokracije, njihovom tehničkom znanju o promjeni režima, kao i o instrumentima koji su im na raspolaganju. U autokratskoj državi primjerice vanjskopolitički akteri promidžbe demokracije koristit će diplomatski i ekonomski pritisak na vladajuće strukture te financijsku, savjetodavnu i obrazovnu potporu nevladinim organizacijama. Upravo je u početnoj fazi tranzicije učinak promidžbe demokracije najveći budući da pridonosi rušenju diktatorskog, odnosno autoritarnog

režima, kako tvrdi Thiel (2010:20), no u rušenju struktura zatvorenog društva, država, odnosno lokalna politička elita, treba neke unutarnje poticaje (ekonomska kriza, izniman gospodarski rast, rascjep vladajuće elite itd.) koji će je pripremiti i potaknuti na promjene, bez obzira na vanjske čimbenike. U državi koja je u ranoj fazi političke liberalizacije i ima vladajuću koaliciju nesklonu suradnji vanjskopolitički akteri koristit će u isto vrijeme prijetnje sankcijama, čak i vojnu intervenciju ukoliko je riječ o izravnom ugrožavanju ljudskih prava, nuđenje pomoći i pokušaj razvoja demokracije unutar same države, posebice u vidu jasne i konzistentne potpore oporbi koja će razviti umjerenu, demokratsku političku klimu i potaknuti modernizaciju, potičući neovisne medije ili alternativne izvore informiranja.

Prije same implementacije razvija se donatorska strategija kao skupina pretpostavki o uzročno-posljedičnim odnosima i očekivanjima o reciprocitetnom ponašanju koje podupire odabrani smjer aktivnosti. Takva strategija uključuje tehničke i operativne smjernice za uspostavu programa koji će najvjerojatnije imati pozitivan politički učinak na liberalizaciju, demokratizaciju i konsolidaciju demokracije. No ono što utječe na samu strategiju nisu samo tehnički okviri, prošla iskustva ili procjena rizika, već i ciljevi vanjske politike države koja je akter promidžbe demokracije u državi primateljici. „Promidžba demokracije sve je više utjecala na opći okvir vanjske politike svih zapadnih država“, kako kažu Schmitter i Brouwer (1999:26), pri čemu se odnos promidžbe demokracije i vanjske politike prometnuo u tzv. „svjetsku ekspanziju demokracije“, koja odgovara sigurnosnim i vanjskopolitičkim ciljevima koji osiguravaju slobodan protok međunarodne trgovine. Ti ekonomski i politički ciljevi ne moraju uvijek biti jasno i izravno javno artikulirani uz demokratizaciju, niti trebaju biti vezani samo uz jednu određenu državu. Primjerice uspostava vladavine prave često je samo istoznačnica za uspostavu stabilnog i predvidljivog zakonskog okvira za trgovinu, što se može protegnuti na niz država. Što se tiče političkih ciljeva, korisno je razlikovati dva strateška opredjeljenja; uspostavu i konsolidaciju političkih procesa (primjerice slobodni i pravedni izbori) i potporu određenom političkom ishodu (podupiranje jedne političke opcije u pobjedi na izborima), što u praksi nije empirijski lako dokazivo.

Na donatorsku strategiju utječe sljedeće: a) institucionalna stega – administrativna struktura i organizacijska kultura, oblikujući proceduru i doseg aktivnosti; b) tip organizacije koja provodi promidžbu demokracije – vladina ili nevladina organizacija, pri čemu je ova prva ograničena političkim kalkulacijama i otvorenim pritiscima, ovisi o administrativnim strukturama sa složenijim, sporijim i opreznijim donošenjem odluka,

dok nevladine organizacije uživaju veći manevarski prostor i brže reagiraju na određene probleme, usvajaju fleksibilnije strategije i pripravnije su na veći rizik – vrijeme između implementacije i evaluacije pojedinog programa ili projekta također ovisi o istim čimbenicima; c) pristup financijskim i tehničkim resursima, manji proračunski izdaci nevladinih organizacija fokusirat će se na strategije manjih razmjera, dok će vladine agencije trošiti više na planiranje, istraživanje i evaluaciju, što ne jamči bolje rezultate, ali omogućuje više podataka za evaluacijsku analizu; d) nacionalni kontekst unutar kojeg sami donatori djeluju i ograničenja koja se uz to vezuju; u tom se kontekstu pritisci javljaju najčešće onda kada je potrošnja za vanjsku pomoć iznimno visoka i kada javnost, prvenstveno ministarstva i parlamenti, pokaže zanimanje za koristi koje iz toga proizlaze.

Unutar demokratizacije trebaju se utvrditi parametri implementacije promidžbe demokracije. Tablica 1 prikazuje lokaciju aktivnosti i stupanj uključenosti, odnosno odobrenje države primateljice, pri čemu se razvidno razlikuju četiri vrste promidžbe demokracije, što je detaljnije prikazano u tablici.

Tablica 1. Lokacija aktivnosti i stupanj uključenosti države primateljice pri promidžbi demokracije

		Primarna lokacija aktivnosti	
		Izvan države primateljice	Unutar države primateljice
Pristanak i stupanj uključenosti države primateljice	Nekonsenzualno	Prisila Sprečavanje sukoba/vojna intervencija	Uvjetovanost Sankcije/nagrade Podrška oporbi u prog- nanstvu
	Konsenzualno	Odobrenje (Unutarnja potpora de- mokraciji) Pomoć oko izbora, us- postave institucija, raz- voja civilnog društva	Učenje (Vanjska potpora de- mokraciji) Edukacija sudaca, javne uprave, političara, pred- stavnika nevladinih or- ganizacija

Izvor: prilagođeno prema Schmitter i Brouwer (1999.)

Prisila u obliku vojne intervencije ili sprečavanja sukoba razmjerno je često bila korištena u prošlosti kako bi se svrgnuli autokratski režimi ili izbjegao povratak auto-

kracije u novodemokratizirana društva, pri čemu se takav vid promidžbe demokracije često ne veže uz demokratizaciju iako joj pogoduje. Razlog takve percepcije, kako smatraju Schmitter i Brouwer (1999:30), jest širok domašaj promidžbe demokracije koja slabi uzročnu povezanost između postignuća promidžbe demokracije i samog procesa demokratizacije. Iako je korištenje takvog oblika promidžbe demokracije uvelike smanjeno, primjeri kao što su Grenada, Panama, Haiti, Irak ili Afganistan pokazuju da to nije u potpunosti napušteno. Uvjetovanost kao izloženost sankcijama ili pružanje određene pomoći, odnosno nagrade kako bi se promicala demokracija, kvantitativno se i kvalitativno promijenila od 1970-ih; pomakom od bilateralnih prema multilateralnim izvorima sankcioniranja te većim naglaskom na nagradi (razvojna pomoć ili priključenje određenoj regionalnoj/međunarodnoj organizaciji), a ne na sankcijama. Konsenzualni pristanak države primateljice u praksi zahtijeva minimum odobrenja nacionalnih vlasti ciljane države, pri čemu je vanjska potpora demokracije potencijalno manje učinkovita od unutarnje potpore.

3. Evolutivni okvir promidžbe demokracije

Kako bi izbjegli neželjene efekte i učinke, što za vanjske donatore prvenstveno znači neuspjeh u trošenju financijskih resursa na ciljeve kojima su namijenjeni, čime se ugrožava njihov legitimitet, vanjskopolitički akteri razvili su vrlo strogu selekciju i nadzor procedura implementacije programa i projekta, dajući prednost pristupu *ex ante* (sustav kontrole u kojem je odobrenje nužno prije početka projekta), a ne *ex post* (sustav kontrole u kojem nije potrebno odobrenje prije početka projekata, već se naknadno kontrolira slučajan uzorak projekata). Evaluacija učinaka pojedinog programa ili projekta rjeđa je od tzv. evaluacijskog izvještaja koji odražava odgovornost, odnosno pravdanje pojedinog donatora prema pravilnom korištenju sredstava, pri čemu značajnu ulogu igra tzv. vidljivost projekata, iznimno važna na razini Europske Unije. Znanstvenici se slažu kako ne postoji općeprihvaćena metoda evaluacije aktivnosti promidžbe demokracije, već svaki donator ima svoj posebni pristup. Istraživanja evaluacije naglašavaju dvije osnove poteškoće u procjeni pravovaljanosti postojećih evaluacija: većina evaluacija usredotočuje se ili na mjerljive izlazne varijable ili na dokaze o političkom učinku utjecaja na makrorazini, pri čemu se uopće ne dovodi u pitanje postojanje odnosa između učinaka određenog projekta na cjelokupan proces demokratizacije, što je posebice karakteristično za Europsku Uniju. U evaluaciji se najčešće koriste dvije razine analize; makrorazina, koja podrazumijeva političko uređenje, i mikrorazina, koja podrazumijeva određenu ciljanu skupinu programa ili projekta. Na mik-

rorazini donatori daju prednost analizi izlaznih varijabli (primjerice broj sudionika na nekom projektu) nasuprot analizi učinkovitosti (opseg do kojeg su sudionici povećali svoje znanje, promijenili svoje vrijednosti i ponašanje nakon projekta), imajući u vidu isključivo vremenski okvir početka i kraja implementacije određenog programa, odnosno projekta.

Metodološki, u raspravu se uključuje i akademska zajednica razvijajući „tranzitologiju“ i „konsolidologiju“ kao poddiscipline koje se bave varijablama i pretpostavkama tranzicije, odnosno demokratizacije. Upravo one mogu pružiti analitički okvir za evaluaciju političkog ishoda i međunarodnoga konteksta promidžbe demokracije, vodeći se sljedećim zaključcima: prvo, sve države u procesu demokratizacije nakon 1974. godine nalaze se u istom procesu čiji su izravni i neizravni izbori i politički ishodi međusobno utjecali jedni na druge, neovisno o prostoru, jezičnoj barijeri, kulturi ili stupnju razvoja; drugo, taj je međunarodni proces demokratizacije godinama postajao sve jači, nadmašivši predviđanja „domaćih“ sudionika demokratizacije ili onih koji se bave promidžbom demokracije u međunarodnom kontekstu, što je utjecalo na promjenu međunarodnih organizacija i politika koje „prate“ demokratizaciju; treće, instrumenti međunarodne promidžbe i očuvanja demokracije razvili su se i umnogostručili, zastarjeli unilateralni koncepti prisila nacionalnih vlada prema drugim vladama nisu u potpunosti nestali, no uvelike su zamijenjeni prijetnjama i obećanjima ekonomske prirode koji trebaju utjecati na političke rezultate i zaštitu temeljnih ljudskih prava u pojedinoj državi; četvrto, multilateralni sustav političke uvjetovanosti zamijenio je nekadašnji instrumentarij makroekonomske i monetarne politike vezan uz nagrade, sankcije, članstvo i isključivanje prvenstveno Međunarodnog monetarnog fonda, koji sada nadopunjuje čitav niz regionalnih i međunarodnih međudržavnih organizacija, a u suradnji s nedržavnim organizacijama, što uzrokuje varijacije političke uvjetovanosti ovisno o tome tko je provodi, među kojima se posebice ističe Europska Unija kao zajednica i mreža obveza i ekonomsko-političkih mogućnosti; te konačno peto, u liberalizaciji, demokratizaciji i konsolidaciji režima u obliku raznih programa i projekata danas u državama demokratizacije sudjeluje iznimna količina vanjskih aktera.

4. Ograničenja u promidžbi demokracije u međunarodnim odnosima

Ograničenja u promidžbi i očuvanju demokracije od strane vanjskopoličkih aktera jesu kako slijedi (Schmitter i Brouwer, *ibid.*, 11-12): a) u promjenjivom i nesigurnom kontekstu tranzicije vanjski akteri imaju određenih problema s identifikacijom aktera, političkih stranaka i pokreta na koje se mogu osloniti, a koji pritom nikada

nisu homogeni, *a priori* liberalni, demokratični i ujedinjeni; b) nekonzistentnost, odnosno dvostruki standardi u provedbi demokratskih principa ili u državama nositeljicama promidžbe demokracije ili prema sličnoj skupini država primateljica; c) jednom kada tranzicija krene u fazu konsolidacije, vanjskopolitički akteri s većim iskustvom i tehničkim znanjem u upravljanju određenim politikama mogu očekivati veću ulogu u unutarnjoj organizaciji pojedinih pitanja u nekoj državi, no u međuvremenu najčešće se oblikuje korpus „domaćih“ stručnjaka s vlastitim sklonostima i iskustvima koji su čvršće povezani s potrebama „domaćih“ struktura; d) ukupan utjecaj promidžbe demokracije od strane vanjskopolitičkih aktera po svoj prilici tek je marginalan u određivanju ukupnog političkog utjecaja na demokratizaciju jer ga je teško mjeriti i predvidjeti budući da učinkovitost takvog utjecaja ovisi o prihvatanju i implementaciji „domaćih“ aktera, što se može postići ukoliko je sadržaj promidžbe demokracije oblikovan ovisno o razlikama i modalitetima tranzicije u svakoj pojedinoj državi – standardni i unificirani „postupci“ ne mogu stvoriti učinkovite učinke promidžbe demokracije; e) prevelik utjecaj promidžbe demokracije od strane vanjskih aktera može dovesti do delegitimacije nacionalnih institucija vlasti, potkopavanja nacionalnog suvereniteta, ometanja demokratskih procedura (čak se i oporbene stranke mogu doživljavati kao „agenci stranih vlada“) jer se pravila i sadržaji koje vanjski akteri uvode prihvaćaju kao interes i vlasništvo inozemnih vlada i organizacija, pa je stoga promidžba demokracije u najboljem slučaju samoanulirajući instrument vanjske politike, pri čemu bi u konačnici institucije koje se uspostavlja ili potiče trebale što prije moći raspolagati vlastitim resursima uz primjenu vlastitih pravila; f) visok stupanj generalizacije ideja i apstrahiranja u terminima koji određuju ciljeve donatora dovodi do veće pojave subjektivnih interpretacija strategija, programa i projekata koji se implementiraju; g) jednom uspostavljena poveznica s nacionalnim akterima, posebice u nevladinim organizacijama, sklona je postati fokusom donatorskih aktivnosti promidžbe demokracije, pogotovo ako se radi o kadrovima s iskustvom rada ili studiranja na Zapadu, dok se ostale organizacije uglavnom isključuju ukoliko u potpunosti ne slijede kriterije i vrijednosti donatora; h) istraživanja su pokazala kako donatori utječu na ponašanje, strukturu, norme, standarde i politički status primatelja (građani, nevladine organizacije, političke zajednice, država), pri čemu taj odnos, iako često deklarativno prikazan kao „ravnopravno partnerstvo“, to gotovo nikada nije budući da primatelji razvijaju određenu ovisnost o donatoru, što je potencijalno štetno za gubljenje njihova specifičnog identiteta. Moguća ograničenja u promidžbi demokracije tiču se i odabira instrumenata i mjera koji će pružiti najbolje rezultate; primjerice implementacija ekonomskih sankcija može utjecati na političku moć određenog režima, no gotovo uvijek pogađa i prosječne građane te razvija mrežu krijumčarenja i kriminala, što nagrizava vladavinu prava, čak i kad se sankcije ukinu. Voj-

na intervencija uključuje rizik, makar i kratkoročni, od povećanja popularnosti autoritarnih vođa uslijed ugroženosti nacionalnog suvereniteta, pogotovo u slučaju ljudskih žrtava. Kao što napominje Max Weber (Pop-Eleches, 2007:156), narod zaboravlja ako je njegov interes bio izigran, no ni jedan narod ne zaboravlja ako je netko povrijedio njegovu čast, što bi jezikom promidžbe demokracije značilo da je „dijeljenje lekcija“ od strane EU-a neproduktivno i ne postiže željene političke ciljeve.

5. Obilježja promidžbe demokracije u kontekstu Europske Unije

U odnosu na druge međunarodne organizacije ili promidžbu demokracije s pozicije bilateralnih odnosa promidžba demokracije EU-a razlikuje se, kako navode Schimmelfennig i Scholtz (2007:198), u dvije postavke: zapadnoeuropske države delegirale su cilj promidžbe demokracije uglavnom kroz okvir Unije naspram bilateralnih programa suradnje budući da zajednička promidžba demokracije nadmašuje učinke pojedinačnih akcija; one međunarodne organizacije koje ne nude konkretnu „nagradu“ tijekom političkih inicijativa (primjerice Vijeće Europe) nisu se pokazale učinkovitima u promidžbi demokracije. Temeljni ciljevi Rimskog ugovora uključivali su očuvanje vrijednosti demokracije, no promidžba demokracije nije bila dio agende šest država utemeljiteljica koje su 1957. godine još uvijek nosile obilježja poslijeratnih demokracija nastalih na iskustvu autoritarnih režima. Razmišljanje o mogućem uključenju Njemačke u Zajednicu bilo je na tragu aktivnosti promidžbe demokracije, no EEZ je primarno funkcionirao kao ekonomska integracija s ciljem promidžbe slobodnog tržišta i uklanjanja barijera između nacionalnih granica tadašnjih država članica. Ideja da bi se proširenje EEZ-a moglo povezati s promidžbom i vezivanjem država za demokratska uređenja razvijala se polako, da bi 1970-ih godina, tijekom trećeg vala demokratizacije, kada kreću inicijative za „južno“ proširenje (ostvareno 1981. u Grčkoj, 1986. u Portugalu i Španjolskoj), počela sve više dobivati na značaju. Iako promidžba demokracije nije bila prevladavajući motiv europskih integracija i proširenja, ekonomski, politički i sigurnosni ciljevi pristupanja uklopili su se u demokratsku legitimizaciju europske zajednice. Članstvo u Europskoj zajednici tim je trima državama, općenito govoreći, donijelo konsolidaciju demokratskih institucija; izborne sklonosti pomaknule su se od nacionalističkih opcija, kojima su dominirali vojni vrhovi u borbi za političkom moći, prema centrističkim strankama i političkim opcijama; pomoć strukturalnih i kohezijskih fondova pomogla je u smanjenju unutarnjih ekonomskih i socijalnih raskola, kao i u približavanju europskom standardu; ukratko, stvorila se međunarodna međuovisnost koja bi buduće otklone od demokratske prakse činila iznimno politički i ekonomski

skupima i anakronima novim generacijama građana u tim državama. Promidžba demokracije donijela je dakle međunarodno prihvaćanje i priznanje njihovoj liberalnoj demokraciji, neograničen pristup tržištu poduprt izdašnim sustavom socijalnih prava i neprekidnog jamstva protiv iskliznuća u autoritativnu političku praksu. Naravno, takvim učincima pogodio je i kontekst unutar kojeg se događalo navedeno proširenje; stupanj političkog *monitoringa* prema navedenim državama od strane EZ-a bio je ograničen budući da je tadašnja pravna stečevina imala oko 86 000 stranica, a Jedinstveni europski akt još nije bio stupio na snagu, dok se Šengenski sporazum i Ekonomska i monetarna unija nisu niti nazirali, proces pridruživanja uklopio se u proces redemokratizacije, što znači da su navedene države baštinile određenu tradiciju i iskustvo vladavine prava, diobe vlasti, natjecateljskog izbornog sustava, slobode medija i tako dalje, a koji se uklapaju u međunarodne demokratske standarde; i konačno, geopolitički problemi navedenih država bili su ograničeni i periferni (iako su uključivali grčke probleme s Turskom i Ciprom i španjolske nesuglasice s Velikom Britanijom oko pitanja suvereniteta nad Gibraltarom). Dugotrajni institucionalni angažman, dugo razdoblje tranzicije i prilagođavanja nužnim reformama, znatne financijske naknade koje su pratile navedeni proces od samog početka formalizacije odnosa s EZ-om i neveliki zahtjevi od strane europske političke elite karakteristika su toga proširenja i vanjskopolitičkog angažmana EZ-a u promidžbi demokracije.

Nakon završetka Hladnog rata ekonomski, politički i sigurnosni ciljevi pristupanja promatraju se kao vanjskopolitički ciljevi vezani uz promidžbu demokracije, što je dijelom formalizirano na Helsinškom *summitu* održanom u prosincu 1999. godine, kada je donesena odluka o otvaranju pregovora s deset postkomunističkih država, zajedno s Ciprom, Maltom i možda Turskom. Ta je iznimna odluka imala dalekosežne posljedice na perspektivu promidžbe demokracije u Istočnoj, Srednjoj i Jugoistočnoj Europi budući da je upravo tada promidžba demokracije izričito istaknuta kao neodvojiv dio strategije proširenja EU-a. No kako tvrdi Whitehead (2001.), odluka je donesena u sjeni krize na Kosovu, raspuštanja Santerove komisije i određene stagnacije u uspostavi zajedničke europske valute. Studije koje podupiru važnost utjecaja Helsinškog *summita* na promidžbu demokracije ističu kako je taj proces suvereno vođen od strane države primateljice, koja je pritom integrirana i autoritativna te u svojoj konsolidaciji ne dovede do sukoba u nacionalnoj areni. No kritičari smatraju da je Helsinki bio visokorizičan pothvat koji je procesu proširenja, putem kojeg se utječe na promidžbu demokracije, donio kompleksne posljedice – prevlast vanjskopolitičkih aktera, dovodeći u pitanje autoritet nacionalnih institucija, primjerice parlamenta, te povećavajući rizik sukoba na nacionalnoj razini između onih koji su spremni i žele se prilagoditi vanjskim uvjeto-

vanostima. Pop-Eleches (2007.) navodi kako je promidžba demokracije pokrenuta od strane vanjskopolitičkih aktera EU-a prema državama Istočne i Srednje Europe obuhvaćala „meki“ (engl. *soft*) diplomatski pritisak uz prijetnju ekonomskim sankcijama i pritom se odvijala kao promidžba demokratskih stavova među proeuropski orijentiranim građanima, političke inicijative usmjerene prema političkim elitama na vlasti i u oporbi te kao promidžba demokratskog upravljanja inicijativama za reformu sudstva i javne uprave, provedbu antikorupcijskih mjera itd. Najučinkovitiji pristup promidžbe demokracije prema državama petog proširenja bila je kombinacija političke uvjetovanosti sa značajnim ekonomsko-političkim inicijativama primijenjena kroz proces europskih integracija.

Iako je Europska zajednica/Unija državama drugog, trećeg te posebice petog proširenja donijela demokratizacijski impuls, govoreći u kontekstu vanjskopolitičke promidžbe demokracije 1970-ih i 1980-ih, međunarodni sporazumi „Zajednice s trećim zemljama nisu sadržavali zakonsku osnovu za poduzimanje konkretnih mjera sa svrhom sprečavanja kršenja ljudskih prava ili promicanja njihove aktivne zaštite“, kako tvrdi Popović (2008:170). Prvu veću promjenu u tom smjeru donosi IV. konvencija iz Loméa potpisana u prosincu 1989. kao prva konvencija o razvoju koja uključuje odredbu o predanosti poštivanju ljudskih prava kao o „temeljnem elementu suradnje“ s trećim zemljama, ali još uvijek ne sadržava zakonsku osnovu sukladno kojoj bi Zajednica mogla otkazati ili privremeno obustaviti primjenu sporazuma sa zemljama koje krše temeljna prava. Od 1990-ih godina Europska Unija jače se angažira na promidžbi demokracije izvan Europe, posebice u zaštiti temeljnih ljudskih prava koja su od 1992. sastavni dio svih sporazuma o trgovini ili suradnji s trećim zemljama u obliku klauzule kojom se određuje da ljudska prava predstavljaju temeljni element u odnosima među stranama. Kako tvrdi Popović (2008.), za konačno uključivanje klauzule o poštovanju ljudskih prava u sporazume s trećim zemljama presudne su dvije rezolucije Europskog vijeća iz 1991. godine. U rezoluciji iz lipnja te godine prvi je put jasno formulirano da osnovu ravnomjernog razvoja predstavljaju „poštovanje ljudskih prava, vladavine prava te postojanje političkih institucija, koje su učinkovite, odgovorne i uživaju demokratski legitimitet“.³ Polazeći od tog temelja, Rezolucija Vijeća i država članica, koji su se sastali u Vijeću o ljudskim pravima, demokraciji i razvoju u studenome iste godine, učinila je sljedeći korak te utvrdila da će „Zajednica i njezine države članice izrijeком uvesti poštivanje ljudskih prava kao jedan od elemenata svojih odnosa sa zemljama u razvoju“ te da će „klauzule o ljudskim pravima ubuduće biti unesene u sporazume o suradnji“ (Popović, 2008:171). Rezolucija iz studenoga 1991. dovela je do stvarnog

3 Dostupno na: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/human_rights/doc/cr28_11_91_en.htm

unošenja spomenute klauzule kao „osnovnog elementa“ u sporazume s baltičkim državama, s Albanijom i Slovenijom već 1992. Ta tzv. baltička klauzula omogućavala je neposredan raskid sporazuma sa spomenutim zemljama u slučaju ozbiljnih kršenja ljudskih prava, a unosila se samo u prve europske sporazume. Kasnije je zamijenjena tzv. bugarskom klauzulom koja nije zahtijevala neposredan raskid sporazuma, nego mogućnost političkog dijaloga i postupka mirenja u slučajevima kršenja ljudskih prava, što je uneseno u sporazume s Bjelorusijom, Bugarskom, Češkom, Kazahstanom, Kirgistanom, Moldavijom, Rumunjskom, Ruskom Federacijom i Slovačkom.

U odnosu na promidžbu demokracije izvan kruga država politike Proširenja EU podupire demokratizaciju i ljudska prava selektivnim korištenjem restriktivnih mjera (sankcija) ili diplomatskim pritiscima, ali i programima koji su određeni geografski ili prema tematskim instrumentima. Restriktivne mjere ili sankcije uspostavljene su unutar okvira ZVSP-a, a primjenjuju se Ugovorom o Europskoj Uniji (posebice članak 11.), bilo na temelju jednoglasne odluke Vijeća EU-a ili provedbom rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a. Restriktivne mjere uvedene od strane EU-a kao reakcija na povredu međunarodnog prava o ljudskim pravima ili politika koje ne poštuju vladavinu prava, odnosno demokratske principe usmjerene su prema vladama trećih zemalja, nevladinim organizacijama ili fizičkim osobama (kao što su terorističke skupine ili teroristi). Sankcije EU-a mogu sadržavati embargo na prodaju oružja, trgovinske restrikcije (zabrana uvoza ili izvoza), financijske restrikcije („zamrzavanje“ sredstava, zabrana transakcija, investicija ili kreditiranja, što su tzv. „pametne sankcije“ jer se mogu prilagoditi određenoj osobi ili skupini), diplomatske sankcije (zabrana izdaje vize ili prelaska preko teritorija EU-a), zabranu letova, bojkot kulturnih i sportskih događanja i druge mjere. Europska Unija, kao i Vijeće sigurnosti UN-a, uglavnom primjenjuje restriktivne mjere u obliku embarga na prodaju oružja, ekonomskih i financijskih restrikcija. Primjena takvih sankcija treba biti provedena u skladu s međunarodnim pravom, uz puno poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, a same sankcije implementiraju Europska komisija i države članice.

Geografske instrumente koji implementiraju politiku promidžbe demokracije na nacionalnoj i regionalnoj razini podupire Europski razvojni fond (engl. European Development Fund) u afričkim, karipskim i pacifičkim državama (tzv. države AKP-a), gdje središnja uloga ljudskih prava posebno dolazi do izražaja u Sporazumu iz Cotonoua (stupio na snagu 2000.) – trgovinskom paktu i paktu o pomoći koji povezuje Uniju sa 78 zemalja AKP-a. Slične odredbe odnose se i na Instrument razvojne suradnje (engl. Development Co-operation Instrument) u Latinskoj Americi, Aziji i južnoj Africi te Instrument europskog susjedstva i partnerstva (engl. European Neighbourhood & Partnership

Instrument)⁴ koji se primjenjuje na države Europskog susjedstva. Tematski instrumenti uglavnom se implementiraju Europskim instrumentom za demokraciju i ljudska prava⁵ (engl. European Instrument for Democracy and Human Rights) koji surađuje s organizacijama civilnog društva. Ne bude li bilo koja od tih zemalja poštivala ljudska prava, suspendirat će joj se trgovinske olakšice, dok će se programi pomoći smanjiti ili ograničiti. Kako tvrdi Popović (ibid.), prema Izvješčaju Europskoga parlamenta o klauzulama o ljudskim pravima i demokraciji u sporazumima Europske Unije od 23. siječnja 2006., klauzula o ljudskim pravima primjenjuje se na više od 120 zemalja. Od 1995. iskorištena je kao osnova za „konzultacije, obustavu pružanja pomoći ili druge mjere” u 12 slučajeva, uključujući 10 država AKP-a, pri čemu se reagiralo prvenstveno na oružani sukob, a ne na ugrozu demokracije. U reviziji Cotonoua iz 2004. Europska Unija složila se da će ubuduće još više primjenjivati „intenzivni dijalog” prije uspostave sankcija prema određenom autoritarnom režimu, a ako se sankcije i uvedu, to neće sprečavati druge države članice da bilateralno povećavaju financijsku pomoć prema državama u kojima su uvedene sankcije, čak i u slučaju ugrožavanja ljudskih prava.⁶

6. Ograničenja promidžbe demokracije kao vanjskopolitičkog cilja EU-a

Temeljni problem i ograničenje promidžbe demokracije kao vanjskopolitičkog cilja Europske Unije na globalnoj razini jest nedostatak jasne, koherentne, koordinirane i dosljedne strategije promidžbe demokracije temeljene na jasnoj viziji odnosa između demokratizacije i ostalih političkih ciljeva. Temeljni razlozi nedosljednosti u imple-

4 U daljnjem tekstu: Europsko susjedstvo

5 Ovaj instrument pokrenut 1994. godine kao Europska inicijativa za demokraciju i ljudska prava, čija je svrha bila podrška ljudskim pravima diljem svijeta, od 1. siječnja 2007. preimenovan je u Europski instrument za demokraciju i ljudska prava i u Financijskoj perspektivi (2007. – 2013.) imala je proračun od 1,1 milijarde eura, da bi u razdoblju od 2014. do 2020. imala na raspolaganju 1,5 milijardi eura. Instrument dugoročno promiče ljudska prava i jačanje demokracije te se usredotočuje na sljedeća četiri područja: jačanje demokracije, dobro upravljanje i vladavinu zakona (suradnja s civilnim društvom u promicanju političkog pluralizma, sloboda medija i zdrav pravosudni sustav); ukidanje smrtno kazne u zemljama u kojima ona i dalje postoji; borba protiv mučenja preventivnim mjerama (poput policijskog treninga i edukacije) i represivne mjere (poput oblikovanja međunarodnih tribunala i kaznenih sudova); borba protiv rasizma i diskriminacije osiguravanjem poštivanja političkih i građanskih prava. Financiraju se i projekti rodne jednakosti i zaštite djece. Inicijativa ujedno podržava zajedničku akciju EU-a i drugih organizacija uključenih u obranu ljudskih prava – kao što su Ujedinjeni narodi, Međunarodni odbor Crvenoga križa, Vijeće Europe i Organizacija za sigurnost i suradnju u Europi.

6 O konkretnim primjerima iz prakse više vidjeti u: Youngs (2008.).

mentaciji jesu: partikularni interesi država članica u pružanju bilateralne pomoći promidžbi demokracije i s tim povezani različiti kriteriji u „nagrađivanju“ demokratizacije, pri čemu nema gotovo nema ni povezanosti ni uvjetovanosti između financijske pomoći, trgovinskih sklonosti ili ulaganja i konkretnih rezultata u razvoju demokratizacije; organizacijsko-institucijsko fragmentiranje pomoći putem različitih općih uprava (za Proširenje, Vanjske poslove, Razvojnu pomoć itd.) i agencija EU-a, brojnost instrumenata, njihovo preklapanje i nedovoljna vidljivost ili uočljivost u javnosti, kako na razini EU-a, tako i na nacionalnim razinama; nedosljedna primjena poticaja za demokratske reforme. Youngs (2008.) tako tvrdi da je nakon 2000. najveći dio potpore EU-a (s bilateralne strane prvenstveno od strane bivših kolonijalnih sila) otišao prema poluautoritarnim ili autoritarnim režimima koji nisu pokazivali nikakav pomak prema demokraciji, kao što su primjerice Čad, Egipat, Gabon, Kamerun, Kongo, Libija, Nigerija, Obala Bjelokosti, Pakistan, Senegal, Sirija i tako dalje, što je posljedica politike koja tvrdi da je isplativije poticati stabilne režime, makar oni bili autoritarni, nego nestabilne zemlje u tranziciji. To se može objasniti sljedećom implikacijom: prvo, mali demokratski napreci mogu stabilne autokratske režime odvesti u nestabilne, na rat neotporne hibridne režime koji kombiniraju elemente autoritarnih i demokratskih režima, što su pokazala istraživanja svih država koje su od 1945. do 1997. godine proživjele građanski rat⁷ (nasilni sukob u kojem su državna vojska i druge skupine uključene u borbu za središnju vlast ili lokalne sukobe s više od 1000 vojnika po godini rata) te drugo, u hibridnim režimima političke elite često posežu za političkom mobilizacijom koja obećava najveće izborne nagrade (nacionalizam, etnička mobilizacija, vanjskopolitička agresija itd.). U rascjepu između političke mobilizacije s jedne strane i novih, nejakih institucija s niskom političkom odgovornošću elita i stanovništva s druge u 60 posto slučajeva dolazi do ratnih sukoba, što je osobito izraženo u prvoj fazi demokratizacije. Zato EU ima sklonost podupiranja autokratskih režima. Čak i u slučaju očitih kršenja ljudskih prava EU pokazuje nedosljednost i oklijevanje u kažnjavanju, odnosno sankcioniranju niza dovođenja demokratizacije, pri čemu partikularni interesi pojedinih država imaju utjecaj na „skidanje“ ili ublažavanje sankcija prema određenoj državi.

Iz perspektive promidžbe demokracije u bivšim komunističkim državama, kako argumentira Whitehead (2001:428), postoji neosporan rizik da previše vanjske uvjetovanosti, intervencija i nametanja određenih kriterija *izvana* može negativno utjecati na samopouzdanje i osjećaj vjerodostojnosti potreban konsolidaciji postkomunističkih demokracija. S obzirom na to da je demokratizacija bivših komunističkih država općenito bila povezana s reafirmacijom dugotrajno suspregnutog nacionalnog suvereniteta, proces proširenja EU-a od novih demokracija često zahtijeva prenošenje osnovnih aspekata nacionalnog suvereniteta na birokratiziranu Europsku Uniju, što može ugroziti ekonomski i sigurnosni legitimitet nacionalne države kao važnog instrumenta demo-

7 O tome više vidjeti u: Mansfield i Snyder (1995.).

kratskog razvoja. Na taj način promidžba demokracije kao međunarodna konvergencija koja u određenoj mjeri zanemaruje nacionalni elektorat može postati metom kritika od strane javnosti kojoj se obraća. Demokratizacija promatrana kao međunarodni projekt u tom slučaju dolazi u sukob s nacionalnim suverenitetom, odnosno voljom naroda. Stoga demokratizacija od strane vanjskopolitičkih aktera treba biti sagledana kroz tranziciju i institucionalni okvir, pitanja socijalne utemeljenosti pojedine države, normativne principe i pitanja suvereniteta, kako tvrdi Whitehead (2001:453), jer u suprotnom, prema Pop-Elechesu (2007:142), protudemokratski akteri mogu minirati političke učinke promidžbe demokracije.

Temeljni je problem promidžbe demokracije u državama sljedećeg/sljedećih proširenja, a što obuhvaća Zapadni Balkan, socioekonomski, politički i kulturalni razvoj tih država koji se još i više razlikuje od struktura EU-a nego što je to bio slučaj u državama Srednje i Istočne Europe, pri čemu je promijenjen i međunarodni kontekst europskih integracija koji više ne dijeli oduševljenje posthladnoratovske Europe. Stoga identično repliciranje inicijativa, institucionalnih rješenja i struktura koje je razvila europska integracija u petom proširenju ne može dati jednake rezultate u slučaju budućih proširenja. Naprotiv, moguće je da takve države održavaju demokratsku „fasadu“ institucionalnih struktura, dok se upravljanje na svakodnevnoj razini odvija prema principima tradicionalne klijentelističke kulture. Promidžba demokracije u slučaju država Zapadnog Balkana trebala bi stoga dugotrajnom strategijom financijski, logistički i moralno poticati demokraciju na „domaćem“ terenu, podupirući prodemokratski orijentirane političke i građanske organizacije, kao i funkcionalni državni aparat, čime se može povećati građanska potpora sudjelovanju u demokratskom upravljanju.

Literatura:

European Council of Ministers, *The EU Approach to Democracy Promotion in External Relations*. Food for Thought, 2006.

Mansfield, E. D.; Snyder, J., „Democratization and the Danger of War“, *International Security*, svezak 20, br. 1, 5-38, 1995.

Merkel, W., *Transformacija političkih sustava*, Biblioteka Politička misao, Zagreb, 2011.

Pop-Eleches, G., „Between Historical Legacies and the Promise of Western Integration: Democratic Conditionality after Communism“, *East European Politics and Societies*, svezak 21, br. 1, 142–161, 2007.

Popović, N., „Politika ljudskih prava Europske unije: razvoj i izazovi za budućnost“, *Politička misao*, svezak 45, br 3-4, 161–185, 2008.

Schimmelfennig, F.; Scholtz, H., (ur.), EU Democracy Promotion in the European Neighbourhood: Conditionality, Economic Development, and Linkage, Paper for EUSA Biennial Conference, Montreal, 2007.

Schmitter, P.; Brouwer, I., Conceptualizing, Researching and Evaluating Democracy Promotion and Protection, EUI Working Paper br. 09/1999, European University Institute, Firenca, 1999.

Thiel, R., Nested Games of External Democracy Promotion, VS Verlag/Springer Science, Wiesbaden, 2010.

Youngs, R., Is European Democracy Promotion on the Wane?, CEPS Working Document br. 292/2008, Centre for European Policy Studies, Bruxelles, 2008.

Whitehead, L., International Dimension of Democratization: Europe and the Americas, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Summary:

Democracy promotion is a crucial objective of the EU foreign policy; at the same time it is also the international dimension of democratization as a fundamental and crucial political outcome of the EU enlargement to Eastern, Central and Southeastern Europe. In light of the relevance of that topic, this paper attempts to define the concept, scope and application of democracy promotion in international relations, especially in the post-communist countries in the post-Cold War period. It will also examine instruments, objectives, strategies, constraints and evaluation framework of democracy promotion, as well as its implication on the case study of the European Union, particularly regarding former communist countries. In these cases it was observed that external actors can encourage democratization and lead to a stable political order if elements of statehood and state modernization are not discouragely "managed" by influential internal political actors.

Key words: democracy promotion, EU foreign policy, EU Enlargement policy

Izvorni znanstveni rad
UDK:355.01(497.1) 327.36/37
Primljeno: 17.travnja.2012.

Jugobomba – što je istina?

Prilog raspravi

*prof. dr. sc. Vladimir Knapp**

Sažetak

Iznova se pojavljuju natpisi u medijima, ali i u znanstvenim i stručnim publikacijama, propitujući je li Jugoslavija nakon 1945. godine radila na atomskoj bombi te gdje. Bez dovoljno argumenata i uvida u relevantne dokumente iznose se pojednostavljene prosudbe, ponekad na temelju općih stavova prema drugoj Jugoslaviji. Bez poznavanja složenih odnosa u višenacionalnoj državi u kojoj je osjetljivu ravnotežu među etnicitetima vrlo različite razvijenosti i s vrlo različitim nacionalnim interesima uspostavljala Komunistička partija s Titom na čelu može doći do pogrešnih procjena i miješanja državne politike s djelovanjem neke od struja ili frakcija. Ta unutarnja djelovanja odražavala su s jedne strane vanjsku politiku (nesvrstane) Jugoslavije, a s druge strane i politiku dvaju blokova u vremenima Hladnoga rata. Obje strane nastojale su zakonitim, ali i drugim metodama povećati svoj utjecaj. Ovaj rad nastoji dati prilog rasvjetljavanju toga pitanja na temelju dokumenata u posjedu autora i njegovog sudjelovanja u nekim relevantnim aktivnostima. Dokumenti koji su nam dostupni nisu dostatni za konačan zaključak o pokretačima, motivima i ostvarenom u planu izradu bombe, ali se iz rada može naslutiti u kojem bi smjeru trebali ići daljnji napori.

Ključne riječi: međunarodni odnosi, nuklearne strategije, Jugoslavija, vanjska politika

Važnost ove studije u današnje vrijeme proizlazi iz postojanja stvarnog ili zamišljenog političkog prestiža posjedovanja nuklearnog oružja koji je stvoren odsustvom bitnog napretka u nuklearnom razoružavanju nakon završetka Hladnog rata. To vlasti pojedinih zemalja ograničene demokracije potiče na vršenje političkih utjecaja tim putem. S obzirom na to da pokušaji pronalaska atomske bombe ne mogu imati racionalno vojno opravdanje, oni su najčešće rezultat unutarnjih političkih borbi u kojima se populistički iskorištava zamišljeni prestiž posjedovanja bombe. S tim na umu treba razmatrati svaki konkretan slučaj. Poznavanje unutarnje političke situacije, kao i diplomacija, vrlo vjerojatno imaju veće izgleda za uspjeh od vojnih prijetnji, koje samo jačaju utjecaj protagonista nuklearnog oružja.

* Fakultet elektronike i računarstva, Sveučilište u Zagrebu, član suradnik HAZU-a

1. Izgradnja nuklearnih instituta i plan razvoja nuklearne energije 1962. godine

Nakon završetka rata u Jugoslaviji 1945. godine nekoliko je znanstvenika bilo upoznato s modernim nuklearnim razvojem, u prvom redu to su bili kemičar Pavle Savić i fizičar Ivan Supek. Obojica ljevičari i sudionici partizanskog rata pod vodstvom Josipa Broza Tita, uživali su povjerenje nove vlasti nakon 1945. Supek je sudjelovao u NOB-u od 1943. godine, a Savić od 1941. kao Titov radiooperater. Uz političku podršku ministra Titove vlade Borisa Kidriča, to je zasigurno pridonijelo ranoj orijentaciji na razvoj nuklearne energije u Jugoslaviji. Razvoj počinje 1947. godine odlukom o osnivanju nuklearnog instituta u Vinči pored Beograda, od 1953. poznatom pod nazivom „Institut za nuklearne nauke Boris Kidrič“ (IBK). Čija je to inicijativa bila, Kidrićeva ili obojice znanstvenika, još treba razjasniti. Bitnu ulogu u osnivanju instituta u Vinči imao je Pavle Savić u suradnji s francuskim znanstvenikom Robertom Walenom. Godine 1949. osniva se nuklearni institut „Jožef Stefan“ u Ljubljani (IJŠ), a 1950. osnovan je i treći nuklearni institut u Jugoslaviji, „Institut Ruđer Bošković“ (IRB) u Zagrebu. Formalno je u prvoj fazi IRB igrao ulogu Akademijina instituta (JAZU). Nastojanjem Ivana Supeka cilj je instituta u Zagrebu bio stvaranje široke baze istraživanja u eksperimentalnoj nuklearnoj fizici, relevantne za koncepciju državnog nuklearno-energetskog programa. Početno formalno organiziranje instituta bilo je olakšano postojanjem „Instituta za fiziku“ JAZU. Fundamentalna znanstvena orijentacija bila je u zagrebačkom institutu znatno izraženija nego u druga dva instituta (odnosno u njih pet ubrojimo li i „Institut za istraživanje nuklearnih sirovina“ i „Institut za tehnologiju mineralnih sirovina“). U razdoblju od 1950. do 1959. ukupna ulaganja u nuklearna istraživanja i institute bila su nešto manja od 25 milijardi dinara, od čega je jedna četvrtina otišla na institute IJŠ i IRB izvan Srbije.

Informacije o ranoj fazi rada i financiranju nuklearnih instituta mogu se pronaći u publikaciji *Nuklearna energija u Jugoslaviji* (NEJ 1960.) koju je priredio ing. Slobodan Nakičević, tajnik Savezne komisije za nuklearnu energiju (SKNE), za SKNE, tiskano u Beogradu 1960. (1).

Za koordinaciju rada na institutima u smjeru razvoja nuklearne energije stvarana su administrativna tijela s postupno rastućim ovlastima. Prvo Uprava za koordinaciju rada naučnih instituta 1948., zatim Komisija za pomoć u naučnim istraživanjima (na čelu sa Svetožarom Vukmanovićem Tempom) 1952. te Savezna komisija za nuklearnu energiju (SKNE) u ožujku 1955. Značaj koji dobiva SKNE iz 1965. može se razabrati prema njegovu sastavu (vidjeti NEJ 1960.). Prvi predsjednik postaje Aleksandar Ranković, potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća, navodno prema prijedlogu Svetožara Vukmanovića Tempa (2). Uz znanstvenike Dragu Grdenića, Dušana Kanazira, Antona Moljka, Ivana

Supeka te inženjere Miladina Radulovića, Milorada Ristića i Saloma Šuice, navodimo još neke istaknute osobe iz državne uprave: Ivan Gošnjak, državni tajnik za poslove narodne obrane, Milentije Popović, član SIV-a i predsjednik Saveznog savjeta za naučni rad, te Avdo Humo, član SIV-a. Za tajnika SKNE-a bio je imenovan ing. Slobodan Nakićenović, Titov ratni radiooperater, koji je prema uredbi o organizaciji SKNE-a imao velike ovlasti („tajnik izrađuje akte koje donosi Komisija“) (3). SKNE prvenstveno je političko tijelo koje je trebalo određivati osnovne smjernice rada, dok je stručnu pripremu materijala za SKNE obavljao Stručni savjet SKNE-a, kojim je u prvom sastavu predsjedao Ivan Supek. Sljedeći korak u usmjeravanju rada instituta prema planovima središnje administracije, odnosno SKNE-a, može se vidjeti 1958. godine u smjeni trojice znanstvenika koji su vodili razvoj triju instituta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani; Pavla Savića, Antona Peterlina i Ivana Supeka. Povod je bila nesreća na reaktoru nulte snage u Vinči 1958. godine, koji je te godine i završen, s tim da su teška voda i uran nabavljeni u SSSR-u. Želja je očito bila, prema viđenju administracije SKNE-a, postići bolje usmjerenje na nuklearni program, kako ga je ona vidjela. Novi direktori, Ristić u Vinči, Bosanac u IRB-u i Šinkovec u JŠ-u, bili su inženjeri, a ne znanstvenici. Smjena uglednih znanstvenika iz upravljanja institutima postala je shvatljiva kada je nekoliko godina poslije došlo do usvajanja strategije razvoja nuklearne energije. U svibnju 1962. godine SKNE usvaja plan razvoja nuklearne energije („Plan razvoja nuklearne energije u Jugoslaviji u periodu od 1961. do 1965., SKNE, 1962., u daljnjem tekstu „Plan razvoja“) (4). Oblikom i razradom, vremenski i financijski, „Plan razvoja“ bio je proizvod administracije SKNE-a. Važno je pitanje bilo tko je osmislio razvojnu koncepciju? Ako je koncepciju oblikovao Stručni savjet SKNE-a sa Supekom na čelu, kao što je to propisivao pravilnik o radu SKNE-a, onda bi bilo zanimljivo vidjeti u kojoj je mjeri Stručni savjet predložio „Plan razvoja“ u obliku u kojem je došao na SKNE. No da je Stručni savjet doista odredio bitne elemente „Plana razvoja“ kakav je donesen u ožujku 1962., ne bi bio osporavan od strane predsjednika Stručnog savjeta kada je kasnije te iste godine došao na SKNE na usvajanje. Očito treba uzeti u obzir da je materijale i akte za Komisiju prema poslovniku pripremao i izrađivao tajnik SKNE-a. U svakom slučaju, kad je „Plan razvoja“ u svibnju 1962. došao pred Komisiju na usvajanje, naišao je na oštru kritiku predsjednika Stručnog savjeta Supeka. Na sjednici je podijeljen podnesak koji je Supek pripremio uz podršku znanstvenog odbora IRB-a. Godinama nakon toga tekst podneska Supek iznosi u omladinskom listu *Fokus* (br. 8, 6. srpnja 1989.) (5). Zbog neslaganja s „Planom razvoja“ Supek daje ostavku na članstvo u SKNE-u (Sjednica SKNE-a od svibnja 1962.). Supek je već i prije, 1955. godine, bio protiv nabave znatno manjeg eksperimentalnog reaktora od 6,5 MW iz SSSR-a, a u „Planu razvoja“ predviđala se gradnja daleko većeg reaktora termičke snage od 300 MW. Mora se zaključiti da „Plan razvoja“ nije bio u skladu s gledištem i uputama Stručnog savjeta kojem je Supek bio na čelu. Bez

obzira na Supekovu ostavku, SKNE usvaja „Plan razvoja nuklearne energije“. Nakon toga „Plan razvoja NE“ u studenom 1962. godine dolazi pred Stručni savjet SKNE-a radi razrade provedbe. Neposredno prije toga, dana 1. listopada 1962., autor ovoga teksta bio je, na prijedlog Ivana Supeka, od strane SKNE-a imenovan članom Stručnog savjeta (6) u novom sastavu. Na prvoj sjednici, održanoj dana 11. listopada 1962., novog sastava Stručnog savjeta s novim predsjednikom Antonom Moljkom iz Slovenije, tajnik SKNE-a Nakićenović u okviru točke dnevnog reda „Zaključci sa sednice SKNE-a od 1. 10. 1962.“ daje na znanje da je „Plan razvoja NE“ u Jugoslaviji na snazi, a zadatak je Stručnog savjeta razrada njegove provedbe. Uz druge obavijesti, Stručni savjet usputno doznaje da je MAAE odbio podneseni plan gradnje nuklearne elektrane u Jugoslaviji, s objašnjenjem da je nedovoljno pripremljen, ali zato doznaje i o pripremi sporazuma o nuklearnoj suradnji sa Sovjetskim Savezom. Iz obavijesti da je „Plan razvoja“ na snazi moglo se zaključiti da je stav SKNE-a nastaviti s „Planom razvoja“, zanemarujući negativnu ocjenu MAAE-a, ali sada uz kompenzirajuću sovjetsku pomoć. Takva orijentacija imala bi značajne političke posljedice. Na sjednici je autor kao član Stručnog savjeta osporio „Plan razvoja“, argumentirajući da je nužna analiza ekonomičnosti nuklearne energije u Jugoslaviji, a ubrzo nakon sjednice u studenom poslao je pisane primjedbe na „Plan razvoja“ („Primjedbe na neke pretpostavke perspektivnog plana razvoja nuklearne energije“, studeni 1962., dokumenti autora). Nakon prve pisane kritike u studenom 1962. slijedi početkom 1963. godine još jedan autorov tekst upućen Stručnom savjetu, a zatim se tijekom 1963. godine u kritičku raspravu uključuje skupina znanstvenika s IRB-a, koju autor upoznaje sa svojom kritikom „Plana razvoja“ te čiju je podršku i dobio. Tekst skupine znanstvenika s IRB-a, zajedno s autorima ove studije, napisan je u proljeće 1964. te također upućen Saveznoj komisiji i Stručnom savjetu (7). Oспорavanje „Plana razvoja NE“ u Stručnom savjetu onemogućilo je tadašnju uhodanu proceduru odlučivanja. Dogovori s političke razine podnijeli bi se stručnom tijelu, a kada je ono donijelo jednoglasnu preporuku, političko tijelo moglo je provesti svoj plan s odgovornosti u potpunosti prebačenoj na stručno tijelo. Za taj postupak jednoglasna stručna preporuka bila je bitan element. Zato su navedeni tekstovi, polustručni, polupolitički, napisani na razini tadašnjih rasprava u SKNE-a, imali važnu ulogu. Ozbiljne stručne analize nisu bile primjerene za tu razinu.

Tekstovi su osporavali potrebu ubrzavanja izgradnje nuklearne elektrane gradnjom jedinice velike snage; umjesto toga predložen je početak nuklearnog programa izgradnjom elektrane male snage od 10-20 MW namijenjene svladavanju tehnoloških problema, s pomakom izgradnje veće elektrane modernijeg tipa u neko kasnije razdoblje. Namjena tih početnih tekstova prvenstveno je bila pokazati da u Stručnom savjetu nema jedinstvenog stava o nuklearnom programu te da se, ne ulazeći u načelno ili apriorno

osporavanje nuklearno-energetskog razvoja, pokrene šira rasprava o koncepciji nuklearnog programa u „Planu razvoja NE“ te time odloži i u konačnici zaustavi gradnja stručno i koncepcijski nepovoljnog plinskog reaktora od 300 MW, predviđenog u „Planu razvoja“.

2. Neki bitni elementi Plana razvoja iz 1962. godine

a) Plan je predviđao izgradnju plinom (CO_2) hlađenog reaktora s grafitnim moderatorom i prirodnim metalnim uranom kao gorivom, termičke snage od 300 MW, električne snage od 75 MW. Planirana izgradnja (1965. – 1969.), probni pogon (1970.) te pogon (1971.).

b) Predviđao je preradu istrošenog goriva i izdvajanje plutonija: „pristupiti istraživanjima i projektovanju eksperimentalnog poluindustrijskog postrojenja za pročišćavanje goriva od produkata fisije i za ekstrakciju plutonija kapaciteta od 2 do 10 t/god ozračenoga goriva.“

U vremenskom planu postrojenje za preradu goriva trebalo je ući u pogon 1966. Plan predviđa potreban razvoj proizvodnje urana, goriva i grafita.

Neposredno uočeni problemi i nedostaci „Plana razvoja“:

Ad. 1) Planirani tip reaktora s metalnim uranom koristio se 1950-ih godina za proizvodnju plutonija za vojne potrebe te kao rani energetski reaktori tipa MAGNOX (Calder Hall, Velika Britanija, 1956.), a 1960-ih godina napušta se kao energetski reaktor. Napredniji, plinom hlađeni reaktori tipa AGR, ulaze u pogon 1970-ih godina na temelju projekata s početka 1960-ih. Izgraditi reaktor s prirodnim uranom kako bi ušao u pogon 1972. godine ili kasnije ne bi bila dobra odluka planira li se energetski reaktor. No reaktor s prirodnim uranom dao bi veći prinos plutonija. To je bio jedan od razloga za sumnju da predlagači plana ne misle samo na energetske primjene. „Plan razvoja“ daje termičku i električnu snagu elektrane navodeći 1972. godinu kao početak proizvodnje, ali daje vrlo malo prostora načinu termoelektrične konverzije. Taj konvencionalni dio elektrane trebao je biti značajan dio projekta ukoliko se namjeravala proizvesti električna energija, ali predlagače on u „Planu razvoja“ malo zanima. Naglasak je na reaktoru, materijalima za reaktor i gorivu. To je također navodilo na sumnju da je prvotni interes bilo gorivo reaktora, a ne proizvodnja energije. Ako se radilo samo o reaktoru za stjecanje razvojnih iskustava, onda je planirana snaga bila prevelika. U tom smjeru išla je i kritika „Plana razvoja“ iz IRB-a. Čemu su trebali služiti „Planom“ predviđena prerada goriva i izdvajanje plutonija? Jugoslavija zasigurno nije mogla stvarno pomišljati na oplodne reaktore, a da se željelo unaprijediti plinski reaktor, onda je model naprednih plinskih reaktora s obogaćenim uranom, koji su tada već bili u projekti-

ranju u Engleskoj, sigurno bio lakši i već istražen put. Možebitno recikliranje plutonija uzrokovalo bi niz problema, kako u gorivu, tako i u reaktoru.

Ad. 2) Godišnja količina plutonija koji bi se mogao dobiti iz reaktora planirane termalne snage od 300 MW može se procijeniti na 25-30 kg. S približno 10 kg plutonija može se načiniti improvizirana bomba jačine one iz Hirošime. S planiranom instalacijom za preradu goriva perspektiva izrade atomske bombe postala bi ostvariva. To može posvjedočiti nuklearni program Sjeverne Koreje koji je s vrlo sličnim fazama započeo nešto poslije, ali je bio ostvaren i doveo je Sjevernu Koreju u posjed nuklearnog eksploziva. Ova usporedba ukazuje na opasnost koja se krila u „Planu razvoja“ iz 1962. godine.

3. Usporedba jugoslavenskog i sjevernokorejskog nuklearnog programa

Jugoslavija	Sjeverna Koreja
Teškovodni istraživački reaktor snage od 6,5 MW nabavljen u SSSR-u na temelju ugovora o suradnji iz 1956. U pogon u Vinči ulazi 1959. godine.	Istraživački reaktor snage od 2 MW nabavljen u SSSR-u ulazi u pogon 1967. godine.
„Plan razvoja“ predviđao je gradnju reaktora s prirodnim uranom i grafitnim moderatorom snage od 300 MW u razdoblju od 1965. do 1971. Proizvodio bi približno 30 kg plutonija godišnje; nije ostvareno.	Reaktor s prirodnim uranom i grafitnim moderatorom snage od 30-50 MW sagrađen u razdoblju od 1978. do 1986. Proizvodnja plutonija: 3-5 kg godišnje.
„Plan razvoja“ iz 1962. godine određen samo do 1975., do novog plana nije došlo. Hrvatska i Slovenija 1970. dogovaraju nabavu komercijalnog reaktora i prihvaćaju međunarodnu kontrolu.	Reaktor s prirodnim uranom i grafitnim moderatorom snage od 200 MW izgrađen u razdoblju od 1985. do 1995. Proizvodnja plutonija: približno 20 kg godišnje.
„Plan razvoja“ predvidio gradnju poluindustrijskog postrojenja za preradu goriva s kapacitetom od 2,5-10 t/godišnje te pogon 1966. Nije ostvareno, osim na laboratorijskoj razini.	Poluindustrijsko postrojenje za preradu goriva građeno od 1985. do 1990. U pokusnom pogonu vjerojatno od 1987. godine. Prva nuklearna eksplozija 2006.

Tablica 1. Usporedba „Plana razvoja nuklearne energije SKNE-a“ iz 1962. godine sa sjevernokorejskim nuklearnim programom

Kao što smo vidjeli, jugoslavenski planovi, slični sjevernokorejskim u svim bitnim elementima, prethodili su sjevernokorejskim za deset ili više godina, no nasreću nisu se ostvarili. S postrojenjem za preradu goriva Sjeverna Koreja izdvojila je dovoljno plutonija i razvila tehnologiju za prvu nuklearnu eksploziju 2006. godine.

Eksperimentalni teškovodni reaktor RA u Vinči snage od 6,5 MW, koji je isporučio Sovjetski Savez, proizveo bi približno 6 kg plutonija tijekom 10 godina. Toliko plutonija dobilo bi se tek obustavom rada reaktora i preradom ukupnog goriva reaktora, koje je do 1980. podrazumijevalo uran s 2 posto obogaćenja, a zatim s 80 posto obogaćenja. Uz sofisticiraniju tehnologiju implozije ta je količina bila dovoljna za jednu hirošimsku bombu. No gorivo je isporučio Sovjetski Savez, uz obvezu vraćanja, a reaktor je nadzirala IAEA. Privremeno je prestao s radom 1984. godine, ali više nije stavljen u pogon te je konačno zatvoren 2002. godine. U međunarodnoj akciji pokrenutoj i nadziranoj od strane IAEA-e, 800 kg neiskorištenog goriva u kojem je bilo i 48,5 kg urana s 80 posto obogaćenja vraćeno je 2002. u Rusiju. Opet u zajedničkoj akciji SAD-a, Rusije i IAEA-e, približno 330 tona ozračenog, visoko i nisko obogaćenog goriva iz reaktora RA u prosincu 2010. godine prevezeno je vlakom preko Mađarske i Slovenije do luke Kopar, a odande brodom do Murmansk na putu do ruskog središta za preradu goriva Majak (8). Time je, dakako, iz Srbije otišao i sav plutonij sadržan u gorivu.

4. Relevantna politička pozadina i zbivanja 1950-ih i 1960-ih godina

Sumnje da se željelo doći do nuklearnog oružja, koje su mogle postojati prije i 1962., usvajanjem „Plana razvoja“ postaju osnovane, ali se istovremeno postavljalo i pitanje kome bi atomska bomba mogla biti korisna u kontekstu državne politike nesvrstanosti 60-ih godina, nakon što je prošla opasnost sovjetske intervencije. Vrlo je važna informacija da na najvišoj razini ni jugoslavenska vojska, JNA, nije bila zainteresirana za A-bombu. Razmotrimo neka važna suvremena zbivanja i informacije koje mogu pomoći da se dođe do odgovora.

- Sukob sa Sovjetskim Savezom završava Staljinovom smrću 1953. godine, posjetom i isprikama sovjetskih vođa Hruščova i Bulganjina 1955. godine premda sovjetska intervencija u Mađarskoj 1956. godine pokazuje da se opća sovjetska vanjska politika u biti nije mijenjala.
- Jugoslavija nastoji poboljšati i učvrstiti svoj međunarodni položaj i ukloniti svoju izolaciju te inicira pokret nesvrstanih. Značajne etape bile su sastanak azijsko-afričkih zemalja u Bandungu 1955., s kojima je Jugoslavija imala intenzivne kontakte te godine (sudjelovala je kao promatrač), te konferencija nesvrstanih u Beo-

gradu 1961., kada je Jugoslavija s Indijom i Egiptom bila osnivač pokreta. Slijedile su konferencije nesvrstanih u Kairu u listopada 1964., u Lusaki 1970. te Havani 1979., s rastućim brojem zemalja članica. Jugoslavija uspješno izlazi iz izolacije i povezuje se s velikim brojem zemalja izvan blokova. Nesvrstani traže nuklearno razoružanje, što je prirodan zahtjev već i zato što se dominacija blokova, odnosno supersila temelji na posjedovanju nuklearnog oružja. U takvoj nesvrstanoj vanjskopolitičkoj orijentaciji posjedovanje atomske bombe, ili rad na njoj, bilo bi za Jugoslaviju politički kontraproduktivno.

- Ivan Gošnjak, kao državni sekretar za narodnu obranu, zatražio je od Uprave za ABH JNA (Atomsko-biološko-hemijska sredstva JNA) analizu argumenata za posjedovanje atomske bombe i protiv njega. Rezultat detaljne analize bio je vrlo jasan: „izgradnja i posjedovanje bombe bili bi u suprotnosti s našom politikom mira i borbom protiv sredstava za masovno uništenje”, zatim: „eventualni agresor koji bi posjedovao A-bombu imao bi pretekst da je upotrebi protiv nas, ne samo kada bismo mi upotrijebili bombu već i kada bismo je samo posjedovali” te: „Jugoslavija ne može i vjerojatno nikada neće graditi bombu ne samo iz političkih razloga već i iz materijalno-financijskih razloga” (Gošnjak u intervjuu za *NIN*, 18. srpnja 1971.) (9).
- Vanjskopolitičke teze iz SIV-a iz 1963. u pripremi Pagvaške konferencije u Dubrovniku, održane od 20. do 25. rujna 1963., u čemu je sudjelovao i autor kao član jugoslavenskog organizacijskog odbora konferencije, od Uprave za međunarodne organizacije SIV-a dobivene su „Teze” koje definiraju državna stajališta relevantna za rad konferencije (10). To su teze za pitanja „Zabrana pokusnih eksplozija i detekcija“, „Teze o razoružavanju“, „Denuklearizacija Sredozemnog mora” te „Opšte teze o denuklearizovanim zonama“. Iz teza se razabire da je stav vanjske politike Jugoslavije bio zalaganje za zabranu nuklearnih pokusa i sprečavanje širenja nuklearnog oružja osnivanjem zona bez nuklearnog oružja. Podržava se (sovjetski) prijedlog denuklearizacije Sredozemlja: „za nas je ovaj predlog značajan iz više razloga i mi smo mu dali punu podršku“ (izjava Kunca na konferenciji za tisak od 24. svibnja 1963.) „jer smatramo da se uvođenjem nuklearnih podmornica u Sredozemlje radi o posebno opasnom obliku nuklearizacije“, no izražava se sumnja u uspjeh prijedloga: „Naravno, osnovni faktori u pitanju mediteranske denuklearizacije ostaju SSSR i SAD. Sovjetski predlog traži da SAD (i Velika Britanija) povuku svoje snage iz Sredozemlja, pri čemu SSSR ne nudi neke protiv-ustupke. Zato je malo vjerovatno da bi se SFRJ mogla sa uspehom zalagati za denuklearizaciju Sredozemlja; naša podrška tom predlogu će zato i u buduću biti pretežno deklaratorna. Utoliko aktivnije bi se, međutim, morali zauzimati za stvaranje de-

nuklearizovane zone na Balkanu.“ Posebno je značajna posljednja rečenica citata. Smatra se također da bi se, bez obzira na napredak prijedloga o denuklearizaciji Sredozemlja, s Italijom mogla pokušati dogovoriti denuklearizacija Jadrana: “U kontekstu denuklearizacije Sredozemlja, ali ne čekajući na faktičko pristupanje stvaranju takve zone, mogli bismo u sadašnjoj fazi, zajedno s Italijom, raditi na realizaciji ideje o denuklearizaciji Jadranskog mora.“ U „Opštim tezama o denuklearizovanim zonama“ uz ostalo stoji: „Jugoslavija odlučno podržava inicijative i predloge za uspostavljanje bezatomskih zona u određenim oblastima u svetu (Afrika, Latinska Amerika, Centralna Evropa, Balkan, Skandinavija, Mediteran itd.).“ U „Tezama o zabrani pokusnih eksplozija“ polazi se od pretpostavke da nuklearne eksplozije treba zabraniti: „Zabrana svih nuklearnih eksperimenata je neophodna“, te se zatim raspravlja o problemima tehničkih mjera i inspekcija za kontrolu poštivanja zabrane. Navedeno očito nisu mogli biti politički stavovi zemlje koja radi na vlastitom nuklearnom oružju.

- Godine 1966. smijenjen je A. Ranković, prvi predsjednik SKNE-a.
- Dvije jugoslavenske republike, Hrvatska i Slovenija, siromašne u vlastitim energetske resursima i ovisne o izvorima energije u udaljenim istočnim područjima Jugoslavije, u drugoj polovini 60-ih godina napuštaju iluzije o autonomnom jugoslavenskom nuklearnom programu te dogovaraju kupnju komercijalnih nuklearnih elektrana na javnom međunarodnom natječaju. Međurepubličkim sporazumom dviju jugoslavenskih republika, Hrvatske i Slovenije, od 27. srpnja 1970. dogovorena je zajednička gradnja dviju nuklearnih elektrana, u dogovoru da prva bude na lokaciji Krško između Zagreba i Ljubljane. Nuklearna elektrana prema tom sporazumu trebala se graditi uz nadzor i pomoć MAAE-a. Time je učinkovito nestao prostor, i ekonomski i kadrovski, za još jedan usporedni vlastiti nuklearni program, bio on usmjeren samo energetske ili i drugačije.
- Također treba uvažiti činjenicu da je prije raspisa međunarodnog natječaja trebalo dobiti i suglasnost JNA, što je dobiveno, i to bez ograničavanja izbora tehnologije. To je još jedan pokazatelj da jugoslavenska vojska u to vrijeme, krajem 60-ih i početkom 70-ih, nije podržavala niti je bila zainteresirana za vojni nuklearni program iz 1962., u skladu s intervjuom Gošnjaka iz 1971. Dana 1. prosinca 1974. predsjednik Jugoslavije Josip Broz polaže kamen temeljac za nuklearnu elektranu Krško, što također treba uzeti kao znak savezne državne podrške odlukama dviju republika o komercijalnom nuklearnom programu prema kojem je nakon međunarodnog natječaja za dobavljača nuklearne elektrane izabrana američka kompanija Westinghouse, uz prihvaćanje sigurnosnih i kontrolnih mjera koje traži MAAE.

5. (Prividna) proturječja

Navode i tvrdnje o namjeri izrade bombe oštro su 1971. opovrgnuli istaknuti političari koji su bili bliski nuklearnom programu ili su u njemu sudjelovali, kao Svetozar Vukmanović Tempo, Avdo Humo, predsjednik SKNE-a nakon Rankovića. Da se radi o bombi, tvrdio je pak Stevan Dedijer, sudirektor Vinče od 1950. godine do svoje ostavke 1957. (njegova izjava navedena u *NIN*-u od 4. srpnja 1971., kao i u biografskim zapisima uređenima nakon njegove smrti: Stevan Dedijer (1911. – 2004.): *My Life of Curiosity and Insights*, Nordic Academic Press, 2009.) (11), dok to odlučno demantira Pavle Savić, direktor od 1947. do 1958. (isti broj *NIN*-a). Kako razjasniti te suprotnosti bez uvida u relevantne dokumente iz tog vremena? Treba uvažiti okvire i vrijeme zbivanja. Stevan Dedijer, fizičar prema svome osnovnom obrazovanju i odani član Komunističke partije Jugoslavije, imao je 1949. u New Yorku zadatak organiziranja Jugoslavenskog ureda za informacije. No razgovor s vodećim jugoslavenskim političarima Edvardom Kardeljem i Milovanom Đilasom u New Yorku te njihov poziv iz Beograda da se vrati u fiziku promijenio je planove. Dedijer navodi razgovor s Kardeljem u Beogradu u siječnju 1950. u kojem Kardelj govori da Jugoslavija mora imati bombu. U nastavku razgovora iznosi nezadovoljstvo sporim napretkom Savića u Vinči, koji je bio obećao napraviti bombu, te da je potrebno pomoći i razjasniti stvari. Tijekom razgovora naziva i Tito te Dedijer prihvaća zadatak kao partijsku dužnost (S. Dedijer, str. 168). Dedijer je od 1950. do 1953./54. uz Savića bio sudirektor instituta u Vinči, dakle još u doba sukoba, odnosno prijetnji Jugoslaviji od strane Sovjetskoga Saveza nakon sukoba iz 1948. Moglo se tada nadati, doduše vrlo naivno uz današnje spoznaje, da bi i privid rada na atomskoj bombi uz širenje priča o bombi mogao SSSR natjerati da se suzdrži od pokušaja vojne agresije na Jugoslaviju. Ali u tadašnjoj situaciji, pod teškom sovjetskom prijetnjom, a bez potrebnih znanja za procjenu fizičkih i tehničkih realnosti, koja sigurno nisu imali političari Kardelj i Đilas, a ni kemičar Savić, ti se pokušaji mogu razumjeti. Teško je danas ocijeniti je li atomska bomba bila svjesna obmana najvišeg jugoslavenskog vodstva ili je pak ideja izrade bombe proizašla iz njihovog neznanja o tome što ona predstavlja i što bi za njezinu izradu bili tehnički i industrijski preduvjeti. Ideja je objektivno bila vrlo naivna jer su Sovjeti, koji su tek aktivirali svoju prvu bombu (1949.), radeći na tome s daleko moćnijim mogućnostima od 1944./45., znali koji su sve preduvjeti potrebni te da ničega od toga u Jugoslaviji tih godina nije bilo. Dedijer, kao discipliniran član Komunističke partije, prihvatio je zadatak, ali je kao fizičar u Vinči već nakon nekoliko mjeseci upoznavanja s problemima shvatio da ne postoje ni elementarni uvjeti za ostvarenje toga cilja. Laboratoriji nisu bili u stanju pouzdano utvrditi ni koncentraciju urana u rudači. Bez potrebnih informacija o nuklearnim svoj-

stvima urana (nuklearni udarni presjeci koji određuju vjerojatnosti nuklearnih reakcija) koje su Amerikanci objavili tek 1955. godine, kemičar Savić radio je na neostvarivom konceptu reaktora u kojem je prirodni uran homogeno raspoređen u grafitu. Usto, grafit se tada u Jugoslaviji uopće nije proizvodio, a kamoli u potrebnoj visokoj čistoći. Prema tome, bez obzira na to je li se radilo o obmani ili pak željama određenih političara koje se ne mogu isključiti, a mogu razumjeti u razdoblju do Staljinove smrti 1953. godine, Dedijerovo svjedočanstvo pokazuje da barem do 1953. nije ostvaren ni jedan od preduvjeta za izradu atomske bombe. U svjetlu te spoznaje mogu se razumjeti navedena oštra opovrgavanja rada na atomskoj bombi od strane političara organizacijski povezanih s nuklearnim programom, Svetozara Vukmanovića Tempa ili Avda Huma. Jer istina je da Jugoslavija nije ništa ostvarila na projektu bombe! Vjerojatno se može razumjeti i stav Savića, odgovornog za neuspješan rad Vinče od 1947. do 1953., barem što se bombe tiče. Iako se radilo na početnim nuklearnim i nuklearno-energetskim istraživanjima, do sredine 50-ih godina ni jedan od bitnih preduvjeta za izradu bombe nije ostvaren. Koherentan nuklearno-energetski program koji je mogao imati i vojne aspekte donesen je tek 1962. godine, a od njegova ostvarenja opet nije bilo ništa. Da se radilo o pokušaju zavaravanja izjavio je autoru mnogo godina kasnije u Beču Slobodan Nakićenović, nekadašnji tajnik SKNE-a, dakle osoba dobro upoznata s radom SKNE-a. No je li ta informacija pouzdana ili je dana samo zato što danas, u retrospektivi, zavaravanje bolje zvuči od priznanja neznanja i naivnosti, teško je prosuditi. Kasnije osnovani instituti na udaljenim lokacijama u Ljubljani i Zagrebu bili su suviše otvoreni i samim time mogli su imati samo sporednu ulogu u takvom planu. Njihovi direktori Peterlin i Supek mogli su imati određene slutnje o aktivnostima u Vinči, ali im, vrlo vjerojatno, nije povjereno svjesno sudjelovanje. Nakon Staljinove smrti 1953. te isprike koju su Hruščov i Bulganjin dali u Beogradu 1955. zavaravanje više nije bilo potrebno, bez obzira na to koliko je moglo biti uspješno ili neuspješno. Odnosi sa Sovjetskim Savezom ponovno su zahladnjeni zbog sovjetske intervencije u Mađarskoj 1956., ali iz toga nije proizlazila ugroženost poput one nakon 1948. godine, kada je i izravna intervencija bila moguća. Kako bi izašla iz izolacije, Jugoslavija je krenula putem nesvrstanosti, postavši jednom od vodećih zemalja u tom pokretu koji je izrastao u utjecajan međunarodni faktor. Nakon isprike sovjetskog rukovodstva Jugoslaviji 1955. godine i velike konferencije nesvrstanih u Beogradu 1961. godine Jugoslavija je stekla ugled i utjecaj znatno iznad svoje veličine i gospodarske snage. Opasnost sovjetske intervencije bila je bitno smanjena. Bilo bi apsurdno i kontraproduktivno upropastiti tu uspješnu vanjsku politiku, u kojoj je traženje nuklearnog razoružanja bilo bitan element, pokušajem vlastitog razvoja nuklearnog oružja. Treba reći da je nesvrstanost s vremenom, uz političku, postala i važna ekonomska orijentacija jer je Jugoslavija razvijala ekonomske odnose s

nesvrstanim zemljama. Djelomično citirane vanjskopolitičke teze dobivene od strane SIV-a 1963. godine u pripremi Pagvaške konferencije u Dubrovniku (10) izražavaju jasno opredjeljenje vanjske politike Jugoslavije za nuklearno razoružanje, a šire za Balkan bez nuklearnog oružja. No koliko god državna politika bila nesvrstana i podupirala zahtjeve za nuklearno razoružanje i zone bez nuklearnog oružja, konkretno Balkan i Jadran, ostaje činjenica pojave „Plana razvoja“ iz 1962. godine, pa je osnovano pitanje tko je bio pokretač toga plana.

6. Pokretači plana razvoja nuklearne energije iz 1962. godine

Ako jugoslavenska vojska, JNA, nije bila zainteresirana za posjedovanje bombe te ako su rad na bombi i njezino posjedovanje bili u suprotnosti s vanjskom politikom Jugoslavije od sredine 50-ih godina, postavlja se pitanje u čijem je interesu izrađen „Plan razvoja nuklearne energije“ iz 1962. godine. Bez pristupa relevantnim dokumentima onih vremena, do kojih će se vjerojatno doći u budućim istraživanjima, možemo samo ponuditi nekoliko hipotetskih odgovora.

- Želje za jačanjem centralizma u državi

Nuklearni program vlastitim snagama, i to bez obzira na namjenu, čak i da je strogo energetski, u zemlji ograničene ekonomske i stručne snage poput Jugoslavije nije mogao biti zamisliv na republičkoj razini. Takav bi program tražio snažnu koordinaciju financiranja, istraživanja i razvoja te time proizvodio jaka centralistička nastojanja. U autoritativnom jugoslavenskom sustavu mjere kontrole i sigurnosti vezane uz takav nuklearni program dale bi pojačanu i proširenu ulogu centralno upravljanim organima sigurnosti.

- Korumpiranost i ambicije tehničko-administrativnog kompleksa uz SKNE

Za tehničko-administrativni kompleks SKNE-a nuklearni program bio bi dugoročna perspektiva vlasti, utjecaja pri raspodjeli golemih sredstava, s velikim prostorom za korupciju i osobne materijalne interese. Program bi tražio i proširenje sigurnosnih službi i njihove kontrole nad svim institucijama programa.

- Pokušaj promjene smjera vanjske politike Jugoslavije (nesvrstanost)

Ne treba zanemariti činjenicu da je nakon isprike Hruščova i Bulganjina 1955. u Beogradu uslijedila sovjetska vojna intervencija u Mađarskoj 1956. Osnovne smjernice vanjske politike SSSR-a nisu napuštene. Jugoslavenski primjer neovisnog socijalističkog režima Moskvi nije bio poželjan. Oštro je kritizirano radničko samoupravljanje (12). Iako su grube staljinističke metode pritiska prestale te izvanblokovski status Ju-

goslavije formalno prihvaćen kao nezaobilazna činjenica, to nije nužno isključilo suprotnija neformalna djelovanja, a ni djelovanja tajnih službi. Nepromijenjene osnovne smjernice sovjetske politike potvrdila je kasnija intervencija u Čehoslovačkoj, zemlji Varšavskoga pakta, 1968. godine, kao i formulacija takozvane Brežnjevljeve doktrine. Došlo je ponovno do zahladnjenja odnosa sa Sovjetskim Savezom. Sasvim je zamislivo, pa i vjerojatno, da je i nakon 1955. bilo djelovanja unutar Jugoslavije s ciljem da se Jugoslavija vrati u socijalistički „lager“. Veliki nuklearni program bio bi u tom cilju dvostruko koristan, tražio bi vanjsku pomoć, a u odsustvu podrške od strane MAAE-a doveo bi zemlju u ovisnost o SSSR-u, kao što je to bilo s razvojem nuklearne energije u nizu zemalja istočnoga bloka (Istočna Njemačka, Čehoslovačka, Mađarska, Bugarska). Da se pripremao sporazum o razvoju nuklearne energije u suradnji upravo sa SSSR-om, članovi Stručnog savjeta SKNE-a, zajedno s autorom, bili su obaviješteni od strane sekretara SKNE-a na sastanku od 11. listopada 1962. (autorove bilješke sa sastanka Stručnog savjeta od 11. listopada 1962.). Za tu orijentaciju bio je dobrodošao negativan stav MAAE-a prema „Planu razvoja“. Nuklearno-energetsko povezivanje sa Sovjetskim Savezom bio bi značajan uspjeh za one snage koje su djelovale na vraćanju Jugoslavije u sovjetski blok.

Kao drugo, razvoj nuklearnog oružja ugrozio bi položaj Jugoslavije u pokretu nesvrstanih, pa i sam pokret s obzirom na istaknutu ulogu Jugoslavije u njemu. Traženje nuklearnog razoružanja bio je jedan od glavnih elemenata politike nesvrstanosti. Padom Rankovića 1966. godine „Plan razvoja“ odumire. Treba li zaključiti da je on stajao iza „Plana“ te zašto? Iz osobnih ambicija ili kao tajni predstavnik sovjetskih interesa? Jedan od pokazatelja da je on stajao iza „Plana“ mogla bi biti poruka Rankovića Pagvaškoj konferenciji u Dubrovniku 1963. u kojoj se, za razliku od poruka N. Hruščova i J. F. Kennedyja, ni jednom riječi ne spominje opasnost od nuklearnog oružja, što je bila osnovna tema konferencije (članci i izvještaji s 11. pagvaške konferencije u Dubrovniku 1963.) (13).

7. Pagvaški pokret u Jugoslaviji i opozicija nuklearnom programu iz 1962.

Pagvaški pokret u svijetu (Pugwash Conferences on Science and World Affairs) (14), dajući snažnu moralnu potporu aktivnostima protiv širenja nuklearnog naoružanja u svijetu, to iskazuje održavanjem konferencije u Jugoslaviji u razdoblju kada je stvaran opasan nuklearni program iz 1962. godine. Za pokretanje pagvaških aktivnosti na području Jugoslavije i osnivanje Jugoslavenske pagvaške grupe svakako je najza-

služnji bio istaknuti hrvatski fizičar Ivan Supek. Ivan Supek bio je jedan od rijetkih znanstvenika koji su sudjelovali u intenzivnom razvoju fizike prije Drugoga svjetskog rata i prisustvovali u vodećim europskim istraživačkim središtima te bili upoznati s jednim od najznačajnijih otkrića dvadesetog stoljeća, otkrićem nuklearne fisije 1939. godine. Supeku su tada bile 24 godine i radio je u vodećim svjetskim središtima fizike u Švicarskoj i Njemačkoj. Kada se ubrzo nakon otkrića fisije spoznalo da se pri fisiji oslobađaju i neutroni, mogućnost nuklearne lančane reakcije, koju je predvidio veliki mađarski fizičar Leo Szilard još 1934. godine, postala je vrlo vjerojatna. Posljedice tog otkrića, i pozitivne i negativne, bile su fizičarima jasne odmah, a najširoj javnosti nakon eksplozija atomskih bombi nad Hirošimom i Nagasakijem. O tom potencijalu Supek govori u Topuskom na Kongresu kulturnih radnika 25., 26. i 27. lipnja 1944., prvi put u našim okvirima. O opasnostima i dvojabama razvoja nuklearnog oružja i utrci u nuklearnom naoružanju između dva bloka Supek piše 1959. godine u dvosveščanom izdanju knjige *Na atomskim vulkanima*. U vrijeme osnivanja nuklearnih instituta u Jugoslaviji nakon 1948. on je u potpunosti bio svjestan te dvojnosti nuklearne energije, uskoro sa sumnjama u prave namjere jugoslavenskog nuklearnog programa. Na poziv vodstva Pugwasha 1962. godine Supek sudjeluje kao neovisan znanstvenik na pagvaškim konferencijama u Cambridgeu i Londonu, a u lipnju 1962. sudjeluje na skupu protiv nuklearnog oružja u Akri (The Accra Assembly, The World without the Bomb, Agra, Gana, 21. – 28. lipnja 1962.). Konferencija u Cambridgeu održana je u kolovozu 1962., nakon usvajanja „Plana“ u SKNE-u u svibnju 1962. Zanimljivo je, a vjerojatno je „Plan razvoja“ bio poticaj, da Supek u referatu zajedno s Abdusom Salamom u Cambridgeu iznosi informaciju o mogućnosti nuklearne proliferacije proizvodnjom plutonija u nuklearnim reaktorima (15). Godine 1962. godine održava se i Pagvaška konferencija u Londonu kojoj osim Supeka prisustvuju i drugi jugoslavenski znanstvenici. Na temelju tih prvih i aktivnih sudjelovanja u svjetskom pokretu za nuklearno razoružanje Supek predlaže da se sljedeća pagvaška konferencija održi u Jugoslaviji, što Continuing Committee, organizacijsko-upravno tijelo Pagvaškog pokreta prihvaća, vjerojatno i zbog jugoslavenske nesvrstane politike, ali i kao podršku deklariranom jugoslavenskom stavu protiv nuklearnog oružja, nasuprot drugačijim nastojanjima. Sasvim je moguće da je konferencija dodijeljena Jugoslaviji kako bi se ojačao unutarnji otpor prema pokušajima razvoja bombe. Ako je Supek na konferenciji u Cambridgeu imao zajednički referat s Abdusom Salamom (budući dobitnik Nobelove nagrade za fiziku i ugledni član Pagvaškog pokreta) o mogućnosti zloupotrebe energetske reaktora za proizvodnju plutonija, zasigurno je barem njega upoznao s nuklearnim programom iz 1962. godine. Za provedbu i organizaciju konferencije trebalo je osnovati nacionalnu pagvašku grupu. Supek 1963. potiče osnivanje jugoslavenske pagvaške grupe. Formalna osnivačka

skupština Jugoslavenske pagvaške grupe održana je u Zagrebu u prostorijama tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) 22. ožujka 1963. Prisutni su bili ugledni znanstvenici sličnih gledišta iz većine jugoslavenskih republika. Znanstveni ugled i povjerenje koje je uživao kod vlasti kao sudionik NOB-a i predratni ljevičar pomogli su da dobije potporu i osigura sudjelovanje najuglednijih znanstvenika iz svih republika Jugoslavije. Za borbu protiv sumnjivog nuklearnog programa važan je bio zajednički stav znanstvenika protiv nuklearnog oružja. Kako bi predložio pagvašku konferenciju u Dubrovniku sa svim obvezama koje iz tog proizlaze, kao na primjer pokriće troškova smještaja sudionika, Supek se konzultirao s Jugoslavenskom ligom za mir. Financijsku pomoć za održavanje konferencije dalo je Savezno izvršno vijeće, a organizacijsku Jugoslavenska liga za mir, u biti državna institucija koja je na manje formalan način razvijala međunarodne odnose i veze u skladu s državnom vanjskom politikom. Njihova pomoć značila je i to da službena vlast podržava djelovanje Pagvaškog pokreta i onoga za što se on zalaže, a to je nuklearno razoružavanje.

Taj način razumijevanja s aktualnom vlasti uz čuvanje slobode djelovanja bio je na tragu principa kojim je Pagvaški pokret u doba Hladnog rata postao važan kanal komunikacije između dva suprotstavljena bloka, a ne samo skup akademskih diskutanta. Pagvaški sudionici iz Sovjetskog Saveza, odnosno SAD-a, nisu u svojim zemljama bili disidenti, nego su svojim znanstvenim ugledom i položajem imali utjecaja na svoje vlade i bili s njima u kontaktu, ali djelujući više ili manje prema vlastitoj savjesti i znanstvenim saznanjima u cilju uklanjanja nuklearnog oružja. Iako bez ikakvih formalnih ovlaštenja, očekivalo se da sudionici pagvaških sastanaka poznaju, pa i zastupaju (pozitivne) stavove svojih vlada i da o raspravama i gledištima obavještavaju svoje vlade. Niz važnih međunarodnih sporazuma bio je prethodno raspravljan u i diplomatski nesporazumi uklonjeni su u slobodnim raspravama među znanstvenicima bez medija. U uvjetima Hladnog rata bio je Pagvaški pokret izuzetno koristan kanal za komunikaciju među suprotstavljenim nuklearnim velesilama. Spomenimo samo neke važne rezultate koji to potvrđuju. Priznat je i značajan doprinos u pripremi međunarodnih sporazuma, kao što su Ugovor o djelomičnoj zabrani pokusnih eksplozija iz 1963., Ugovor o neširenju nuklearnog oružja iz 1968., Konvencija o biološkom oružju iz 1972. te Sporazum o zabrani antibalističkih raketa iz 1972. godine (14).

Jugoslavenskoj pagvaškoj grupi povjerena je organizacija 11. opće konferencije 1963. godine. Pokroviteljstvo konferencije preuzeo je Savjet akademija s predsjednicima i tajnicima jugoslavenske, srpske i slovenske akademije. Konferencija je održana u Dubrovniku od 20. – 25. rujna 1963. Značajna financijska potpora protunuklearnoj konferenciji od strane SIV-a također je jedan od pokazatelja državnog stava prema po-

sjedovanju nuklearnog oružja.

Pregled sudionika, program konferencije i referati sudionika nalaze se u zborniku konferencije dostavljenom svim sudionicima (13). Sudionici konferencije bili su najugledniji svjetski fizičari, među kojima i šest nobelovaca te dobitnik Nobelove nagrade za mir Philip Noel-Baker (Patrick M. S. Blackett, UK, sir John Cockroft, UK, sir Nevill Mott, UK, C. E. Powell, UK, P. J. Noel-Baker, UK, D. A. Glaser, SAD, I. I. Rabi, SAD).

Poruke konferencije nalaze se u zborniku dubrovačke konferencije. Uputili su ih Aleksandar Ranković, John F. Kennedy, Nikita Hruščov, Harold MacMillan i drugi.

Sve poruke, osim one Aleksandra Rankovića, izražavaju zabrinutost zbog opasnosti od nuklearnog oružja i želju za njegovim uklanjanjem.

8. Komentari na kasnije pokušaje oživljavanja vojno relevantnog nuklearnog programa iz 1974. godine

Smjenom Rankovića 1966. godine drastično slabi moć centralizirane nuklearne administracije. Prijelazom nuklearnih instituta na republička financiranja krajem 60-ih godina ideja samostalne gradnje velikog reaktora i potrebnog koordiniranog razvojnog programa kao mogućeg pokrića za izradu bombe postala je praktična nemogućnost, osobito nakon hrvatsko-slovenskog sporazuma o nabavi komercijalne nuklearne elektrane 1970. godine. Sve u svemu, bilo je kasnijih unutarnjopolitički motiviranih pokušaja problematičnih aktera da se oživi nuklearni projekt, ali bez postojanja stvarne materijalne podloge. Jedan pogled na pokušaje iz 1974. godine i s početka 80-ih može se naći u članku Amerikanca W. Pottera u suradnji s našim znanstvenicima I. Šlausom i Đ. Miljanićem. Članak je objavljen u časopisu *Bulletin of the Atomic Scientists* 1999., a uz uvodni komentar izašao je u prijevodu u reviji *Globus* u izdanju iz veljače 2000. (16). Dr. Potter kao tadašnji direktor Centra za neproliferaciju Instituta za međunarodne studije u Monterayu, SAD, morao je po svojoj funkciji i zadatku biti osjetljiv na ona zbivanja u pojedinim zemljama koja daju povoda za sumnju o tome radi li se ili se želi raditi na atomskoj bombi. No zaključci iz udaljenosti i bez uvida u dokumente i u složena zbivanja u Jugoslaviji punoj unutarnjih sukoba mogu lako otići u pogrešnom smjeru. Oni mogu precijeniti stvarnu opasnost nuklearne proliferacije, ali s obzirom na opasnost koju predstavlja širenje nuklearnog oružja, takav se pristup američkog istraživača može razumjeti. Za velike nuklearne sile previd tajnih nuklearnih programa mnogo je manje poželjan nego upozorenje koje se kasnije može pokazati kao neutemeljeno sumnjičenje. Bliži zbivanjima na našem području i relevantnim dokumentima i iz današnje perspektive možemo pridonijeti realnijem sagledavanju značenja tih pokušaja tijesno

vezanih uz političke suprotnosti i unutarnje probleme Jugoslavije 1970-ih i 1980-ih godina. Bilo je pokušaja povrata u centralističko upravljanje državom (dakako iz Beograda), koje je bitno oslabio Ustav iz 1974. godine. Prilika za povrat vidjela se i u sve manjoj fizičkoj sposobnosti Tita da upravlja zbivanjima u državi.

Kako doznajemo u članku Pottera, Šlausa i Miljanića, jedan se pokušaj odigravao 1974. godine na sastancima koje je organizirao Generalštab JNA. U velikoj tajnosti sudionicima je rečeno da Jugoslavija planira razvijanje nuklearnog oružja, a da je inicijativa došla od strane Tita. U to se s razlogom može sumnjati s obzirom na istovremenu Titovu vodeću ulogu u pokretu nesvrstanih u kojem je zahtjev za nuklearno razoružanje bio jedna od glavnih komponenata. Tih je godina Tito čak veći dio svoje energije ulagao u međunarodne odnose i politiku nesvrstanosti. Stoga, čija je to bila inicijativa u stvari, treba razjasniti uvidom u relevantne dokumente. Prilikom su pokretači možda vidjeli u eksploziji indijske bombe te godine, dok je motivacija mogao biti Ustav iz 1974. koji je vodio u decentralizaciju. Veliki državni nuklearni projekt tražio bi centralizaciju. Međutim oživljavanja projekta poput onoga iz 1962. više nije moglo biti u vrijeme kad počinje gradnja NE Krško s američkom kompanijom Westinghouse i uz suglasnost i kontrolu IAEA-e, pa i uz Titovo polaganje kamena temeljca za NE Krško te iste 1974. godine. To je potpuno drugačija koncepcija razvoja nuklearne energetike, proizašla iz spoznaje da Jugoslavija nema ni tehničkih, ni industrijskih, ni kadrovskih mogućnosti za samostalan nuklearni program. Usto, vanjskopolitički argumenti bili su 1974. protiv autonomne orijentacije, jednako kao i 1962.

Što se inicijative oficira JNA iz 1974. tiče, a ona je prema svjedočanstvu sudionika nesumnjivo postojala, ona postavlja pitanje pokretača, ciljeva i motiva s obzirom na nepostojanje materijalnih i financijskih uvjeta za još jedan nuklearni program usporedan s gradnjom nuklearne elektrane Krško. Pokušaj oživljavanja projekta iz 1962. u uvjetima iz 1974. godine bio bi potpuni anakronizam. U Jugoslaviji je vojska bila pod političkom kontrolom i tako krupni pothvati i obrati politike nisu započinjali u Generalštabu. U intenzivnoj utrci u nuklearnom naoružanju koja se odvijala 1970-ih godina stav (vrha) JNA protiv atomske bombe (9) bio je još opravdaniji. Razjašnjenje porijekla inicijative iz 1974., koja je koristila Titovo ime i ugled, tražit će više informacija, ali je jasno da je u tim uvjetima bila najvjerojatnije unutarnjopolitički motivirana. No nisu isključena ni djelovanja stranih tajnih službi usmjerena na ugrožavanje politike nesvrstanosti. Centralistička nastojanja jačala su nakon događaja iz 1971., kad su nositelji liberalnijih nastojanja uklonjeni s vlasti u Hrvatskoj i Srbiji. Ideja jačanja centralizma širokim nuklearnim programom bila je vjerojatno jedna komponenta plana iz 1962. godine, a tako i pokušaja iz 1974. Iste godine novim ustavom, za koji je bitno zaslužan Tito, zadan je vrlo snažan udarac centralizmu. Iako se beogradska centralistička politika nastavlja i izlazi na površi-

nu nakon 1980., a sasvim jasno i agresivno 1986., vidi se da se ona odvijala na prikrivene načine još od 60-ih godina. Prvo pokušajem velikog autonomnog nuklearnog programa iz 1962., a zatim, krajem 80-ih, kopernikanskim obratom protiv nuklearnog programa, kada je hrvatsko-slovenska gradnja nuklearnih elektrana podmirivanje energetske potreba tih dviju republika učinila manje ovisnim o energiji iz Srbije. No isto tako vidi se i djelovanje onih koji su Jugoslaviju doživljavali onako kako je bila postavljena 1974. godine. Nasuprot spleci Generalštaba iz 1974. godine može se staviti dogovor jugoslavenskih energetičara o razvoju nuklearnih elektrana u Jugoslaviji u nastavku onoga što je započeto dogovorom Hrvatske i Slovenije. Da su jugoslavenski energetičari, a i srpski, bili na istoj liniji razvoja nuklearne energetike, pokazuje njihov dogovor iz 1978. godine (17), kao i Strategija iz 1982. (18) kao provedba toga dogovora. No zbivanja u energetici u drugoj polovini 80-ih odražavaju politička previranja u Srbiji koja su vodila u sukob i raspad Jugoslavije. SIV je 1987. unatoč žestokom protivljenju Hrvatske nametnuo energetske strategiju sa zabranom razvoja nuklearne energije koja bi vodila u potpunu energetske ovisnost o Srbiji (19). Zagovornici nuklearnog programa iz 1962. postali su protivnici nuklearne energije kada je postalo jasno da će se gradnjom nuklearnih elektrana Hrvatska i Slovenija izvući iz kliješta energetske ovisnosti o istočnim energentima. No za zaustavljanje gradnje nuklearne elektrane Krško bilo je prekasno, ona je proradila 1983. godine i njezina je energija bila dragocjena u vrijeme agresije na Hrvatsku kada je obustavljena isporuka električne energije Hrvatskoj iz hidroelektrane Đerdap, kao i iz termoelektrana u Srbiji i Bosni i Hercegovini koje je Hrvatska sufinancirala.

Ne ulazeći na ovom mjestu u prikaz i raspravu o zbivanjima u energetici Jugoslavije do kraja 90-ih godina, kažimo samo da je energetika s obzirom na svoju izuzetnu važnost bila područje intenzivne borbe između centralističkih nastojanja koja su energetiku željela iskoristiti kao sredstvo vezanja zapadnih republika ovisnošću o energentima Srbije i Kosova te republika Hrvatske i Slovenije s druge strane, koje su nastojale osloboditi se ovisnosti gradnjom nuklearnih elektrana.

9. Zaključak

Jugoslavenski nuklearni program započeo je 1947. godine gradnjom instituta u Vinči. Postoje naznake da je nakon 1948., kad je počeo sukob sa SSSR-om, najviše jugoslavensko rukovodstvo željelo proizvesti bombu, odnosno barem stvoriti privid rada na atomskoj bombi, kako bi se i na taj način SSSR pokušalo odvratiti od napada na Jugoslaviju. Do kraja sukoba sa SSSR-om 1955. godine ni jedan od preduvjeta za izradu bombe nije ostvaren. Opasnosti od SSSR-a više nije bilo 1962. godine kada je Savezna komisija za nuklearnu energiju priredila i usvojila „Plan razvoja nuklearne energije“

koji je sadržavao sve aktivnosti potrebne da se proizvede nuklearni eksploziv, plutonij. Postoje pokazatelji da je taj plan, u suprotnosti s aktualnom državnom politikom nesvrstanosti, bio rezultat unutarnjih političkih struja suprotnih toj politici i vjerojatno povezanih s tajnim službama SSSR-a. Rad na bombi bio bi od dvostruke koristi za te krugove. Tražio bi sovjetsku tehničku pomoć i ugrozio politiku nesvrstanosti. Padom Rankovića 1966. godine „Plan“ iz 1962. godine, od kojeg gotovo ništa nije ostvareno, potpuno se napušta, a prestaje i savezno financiranje nuklearnog programa. Krajem 60-ih godina dvije republike, Slovenija i Hrvatska, dogovaraju zajedničku gradnju dviju nuklearnih elektrana i sklapaju o tome ugovor 1970. godine. Ugovor je predvidio nabavu nuklearnih elektrana od renomiranih svjetskih proizvođača uz suglasnost i podršku IAEA-e te uz potpis ugovora o neširenju nuklearnog oružja (NPT) i uz suglasnost jugoslavenske vojske, JNA i SIV-a. Taj projekt nije ostavljao prostora za usporedni autonomni državni nuklearni program, a nikako ne uz sudjelovanje Slovenije i Hrvatske. Jugoslavenske industrije uvidjele su 70-ih godina svoj interes u takvoj izgradnji nuklearnih elektrana, što je rezultiralo njihovim uključenjem u gradnju i izradu komponenata za nuklearne elektrane. Doneseni su ambiciozni planovi nuklearnog razvoja prema hrvatsko-slovenskoj koncepciji uz uključenje više jugoslavenskih republika. U takvom okruženju tajna inicijativa ponovnog pokretanja vojnog programa iz 1974., pripisana Titu, nije imala nikakve stvarne podloge ni prilike za ostvarenje. Radilo se, doista očito, na tome da se tajnim vojnim centralističkim projektom mobiliziraju centralističke snage za rušenje federativnog uređenja ojačanog Ustavom iz 1974. godine. Takvi su se pokušaji nastavljali u mnogim sferama i institucijama uz sve otvoreniju artikulaciju, kao u memorandumu SANU iz 1986.

Iz raspoloživih dokumenata vidi se da nakon neostvarenog i napuštenog „Plana razvoja nuklearne energije“ iz 1962. više nije napravljen ni jedan tehnički smislen projekt izrade A-bombe, a JNA se na najodgovornijoj razini izjasnila protiv nje. Najvjerojatnije je da je ideja A-bombe prvenstveno služila kao sredstvo okupljanja centralistički orijentiranih političkih istomišljenika, a „Plan razvoja nuklearne energije“ iz 1962. mogao je biti snažna poluga centralizma. No kada je postalo jasno da razvoj nuklearne energije putem koji su otvorile Hrvatska i Slovenija 1970. slabi centralizam, uklanjajući energetsku ovisnost dviju zapadnih republika o energiji s istoka zemlje, taj je razvoj zaustavljen „Planom razvoja energetike“ SIV-a iz 1987.

Zaključci su to na temelju autoru dostupnih materijala i dokumenata. Za konačnu prosudbu bio bi nužan uvid u arhive SKNE-a i JNA. Treba ih uzeti kao osnovu za buduća istraživanja teme.

Reference i navedeni dokumenti

(www.iaea.org, www.nti.org)

„Plan razvoja nuklearne energije u Jugoslaviji u periodu 1961-1965“, I. sednica Savezne komisije za nuklearnu energiju, ožujak 1962., materijal SKNE-a ograničene distribucije, oznaka „strogo poverljivo“

„Program razvoja energetike SFRJ“ do 2000. s vizijom do 2020., SIV, 1987., kritike programa

„Rešenje o imenovanju članova Stručnog saveta Savezne komisije za nuklearnu energiju“ od 1. listopada 1962., SKNE.

„Uredba o organizaciji Savezne komisije za nuklearnu energiju“, *Službeni list FNRJ*, br. 13/56 i 44/57

„Vanjsko-političke teze Uprave za međunarodne organizacije SIV-a SFRJ“ od 12. srpnja 1963., dostavljene Ivanu Supeku u vezi s pripremom Pagvaške konferencije u Dubrovniku 1963.

Alaga, G.; Ban, Z.; Branica, M.; Cerineo, M.; Cindro, N.; Knapp, V.; Maričić, S.; Pravdić, V.; Strohal, P.; Šlaus, I., „Prva nuklearna elektrana u SFRJ“, Prilog diskusiji i nacrt prijedloga, IRB, interna publikacija, 1964.

Dedijer, Stevan, „My Life of Curiosity and Insights“, *A Chronicle of the 20th Century*, ur. Dedijer, C. i Dedijer, M., Nordic Academic Press, Lund, 2009.

Globus, veljača 2000., prijevod i komentar članka, Potter, Šlaus, Miljanić, *Bulletin of the Atomic Scientists* iz 2000.

Komisija Saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije, Strategija dugoročnog razvoja energetike Jugoslavije, Beograd, rujan 1982.

Komisija SIV-a za nuklearnu energetiku, Zajednica jugoslavenske elektroprivrede, Zapisnik sa zaključcima sa Stručnog savjeta za ocjenu studije „Analiza kriterija i parametara za izbor tehnologije nuklearnih elektrana u Jugoslaviji“, održan 15. veljače 1978 u Zajednici jugoslavenske elektroprivrede u Beogradu

Marović, Miodrag, „Revizionizam po Trapeznikovu“, *Nedeljne informativne novine*, 18. srpnja 1971., Novinsko-izdavačko preduzeće „Politika“, Beograd

Nakićenović, Slobodan, *Nuklearna energija u Jugoslaviji*, Novinsko-izdavačko preduzeće „Export Press“, Beograd, 1960.

Nuklearno razoružanje, sprečavanje proliferacije i odgovornost intelektualaca, izdanje Hrvatske udruga Rimskog kluba i Hrvatskog pagvaškog društva, uredili V. Knapp i I. Šlaus, 2008.

Proceedings of the eleventh Pugwash Conference on Science and World Affairs, Dubrovnik, 20. – 25. rujna 1963.), Državničke poruke konferenciji; Ranković, Hruščov, Kennedy

Salam, Abdus; Supek, Ivan, *Possible Extension of the Nuclear Club, Papers and Reports of Ninth Pugwash Conference on Science and World Affairs*, Cambridge, 25. – 30. kolovoza 1962.

Stanić, Stane, „Istina atomskog rašomona“, *Nedeljne informativne novine*, 18. srpnja 1971., Novinsko-izdavačko preduzeće „Politika“, Beograd

Stanić, Stane, „Naša A-bomba ili mašta“, *Nedeljne informativne novine*, 4. srpnja 1971., Novinsko-izdavačko preduzeće „Politika“, Beograd.

Supek, Ivan, „Svjedočanstvo o jugoslavenskoj A-bombi“ (2), *Fokus*, 5. srpnja 1989.

Summary

Writings appear in the media repeatedly, both in scientific and political journals, discussing and speculating on the question of the Yugoslav atomic bomb program after 1945.

Without access to relevant documents, simplified judgments are made, sometimes based on general views and attitudes to the second Yugoslavia. Without the knowledge of complex relations in a multinational state, where the delicate balance between ethnicities with very different levels of developments and different interests was maintained by the Communist Party under Tito, misconclusions can be made. Actions of some internal political groups or fractions can be interpreted as state policy. External policies of non-alignment and the confrontation of two blocks during the Cold War had their consequences on the internal political situation in Yugoslavia. Yugoslavia was an important country for both sides of the Cold War, trying to increase its influence by both legal and undercover methods. The aim of this paper is to shed light on the question of the alleged Yugoslav atomic bomb on the basis of documents in possession of the authors and their participation in certain relevant activities. Available documents are not sufficient for definite conclusions about the protagonists, motives and achievements in the plan for the Yugoslav atomic bomb; however, they indicate directions for further research and offer tentative conclusions, at least.

Key words: International relations, Nuclear strategy, Yugoslavia, Foreign policy



Stručni rad

UDK:343.37

Primljeno: 20.srpnja.2012.

Pojavni oblici međunarodnoga gospodarskoga kriminaliteta kao čimbenik nacionalne ekonomije

*Marijan Kos**

Sažetak

Ukidanjem nadzora na unutarnjim granicama Europske Unije, što je vrlo važan čimbenik europskog povezivanja, problematika nezakonitih migracija i ostalih oblika međunarodnoga kriminaliteta koncentrirala se na vanjske granice Europske Unije. Stvaranjem zajedničkog tržišta i Carinske unije dolazi do slobodnoga kretanja kapitala i roba te mogućnosti vršenja transnacionalnoga kriminaliteta. Polazi se od međunarodnih propisa, tj. Konvencije Ujedinjenih naroda, pa do ustavnih normi koje definiraju organizirani kriminalitet.

U radu se u nekoliko cjelina daje prikaz opterećenosti međunarodnih graničnih prijelaza Bregana i Macelj (ulaza i izlaza) zbog osobnih automobila i teretnih motornih vozila, zloupotrebe karneta TIR, te pregled pojava oblika međunarodnoga kriminaliteta. Republika Hrvatska specifična je zbog svojega geografskog položaja jer njome prolaze prometni koridori između istoka i zapada te sjevera i juga, ali i tzv. balkanska ruta koju krijumčari koriste za nezakonito snabdijevanje tržišta (droga, trgovina ljudima, nezakonite migracije) u gospodarskom kriminalitetu kao što su izbjegavanje poreza i carina, prijevara, krijumčarenje (visokotarifne robe duhana i cigareta) te pranje novca. Uloga i zadaća carinske službe nije samo fiskalnoga karaktera (radi prikupljanja javnih prihoda državi), već je carinska služba izravno uključena i sa sigurnosnog aspekta u borbu protiv krijumčarenja i nedopuštene preprodaje neocarinjene robe.

Ključne riječi: Carinska unija, transnacionalni organizirani kriminalitet, krijumčarenje, Konvencija Ujedinjenih naroda o organiziranim kriminalitetu.

Uvod

Stvaranjem jedinstvenog tržišta Europske zajednice (od 1. siječnja 1993.) ne primjenjuje se carinska kontrola roba na granicama u međunarodnom prometu država članica jer još nisu detaljno uređene sve odredbe koje uređuju kretanje roba na području Europske Unije.

Zajedničko tržište takav je oblik povezivanja dviju ili više država u kojem se na sa-

* Mr.sc. Marijan Kos, prof., voditelj programa osposobljavanja pri Odjelu za stručno usavršavanje i specijalizaciju Policijske akademije MUP-a RH

držaje carinske unije¹ ostvaruju prostori za slobodno kretanje kapitala i rada (Mileta, 1993:20). Zbog važnosti i cjelokupnog sagledavanja problema gospodarskoga kriminaliteta u vezi s međunarodnom gospodarskom suradnjom te njegova shvaćanja, smatram da je potrebno ukratko se osvrnuti na organizirani kriminalitet u cjelini jer se često *modus operandi* te ustroj kriminalne organizacije koja se bavi gospodarskim kriminalitetom u svojoj biti ne razlikuju od ostalih vidova organiziranoga kriminaliteta. Krijumčarenje je povreda carinskih propisa, kojima je određeno da se roba ne može prenositi preko carinske crte² koliko se prethodno nad robom pri ulazu, izlazu ili provožu ne provede određeni carinski postupak,³ a provedbe toga carinskog postupka utvrđene su kao kažnjive radnje. Carinski zakon Republike Hrvatske smatra carinskim kaznenim djelom ako se netko bavi prenošenjem robe preko carinske crte izbjegavajući mjere carinskog nadzora ili to čini naoružan u skupini upotrebom sile i prijetnje.

Carinsko kazneno djelo čini onaj tko organizira skupinu ili osobe za obavljanje tih kaznenih djela ili organizira mrežu preprodavača ili posrednika za prodaju neo-carinjene robe.

Krijumčarenje robe predstavlja i povredu odredbi Carinskog postupka koje Carinski zakon drži kao carinski prekršaj. Ovdje se želi dati prikaz opterećenosti (frekvencije) međunarodnih graničnih prijelaza Bregana i Macelj osobnim vozilima, teretnim motornim vozilima, ali i identifikacija transnacionalnoga kriminaliteta u hrvatskom gospodarskom sustavu te se pokušava utvrditi koliki je procijenjeni broj „carinskih“ kaznenih djela u

1 Carinska unija predstavlja sjedinjavanje dviju ili više suverenih država u jedno carinsko područje sa zajedničkom carinskom granicom i carinskom tarifom. Na stvaranje carinske unije prije svega utječu ekonomski razlozi, ali iza njih nerijetko stoje politički ciljevi. Obično je carinska unija preteča političkog ujedinjenja više suverenih država u novu državu. Takvih primjera ima. Primjer je to prve i druge carinske unije njemačkih država iz prve polovine prošlog stoljeća te kasnijih procesa u Kanadi, Australiji ili drugdje. U Europskoj Uniji uspostavljanje carinske unije pretpostavka je ekonomskog i političkog sjedinjavanja njezinih članica, do čega bi trebalo doći u neposrednoj budućnosti. U carinskoj uniji stvara se zajednička carinska politika prema trećim zemljama i primjenjuje zajednička carinska tarifa. Bez obzira na to je li osnovana zajednička carinska služba, sve članice unije prema stranoj robi postupaju na jedinstven način. Kasnije definicije carinske unije razlikuju se jedino u tome ističu li trgovinsko-politički ili međunarodno-pravni aspekt (vid) udruživanja. U novijoj praksi, uz tri klasična uvjeta carinske unije (uklanjanje internih carina, zajedničke carine prema trećim zemljama i sporazumna podjela carinskih prihoda), pojedini autori navode dodatne elemente: ukidanje necarinskih prepreka u razmjeni unutar unije, usklađivanje poreznih sustava i poreznih politika, uspostavljanje zajedničkih središnjih organa i drugo.

2 Carinsko područje Republike Hrvatske obuhvaća teritorij Republike Hrvatske, a ograničeno je carinskom crtom koja je istovjetna s graničnom crtom Republike Hrvatske (Carinski zakon čl. 3., NN 78/99, 73/00, 92/01, 47/03, 140/05, 138/06, 45/09, 56/10)

3 Carinski postupak (engl. customs declaration) pojam je koji se odnosi na određeno carinsko postupanje ili upotrebu robe na osnovi carinske deklaracije.

ukupnom broju kaznenih djelana razini Republike Hrvatske zabilježen unutar godine dana (indeks od šezdeset tisuća; 60 000), gdje je ponderod 30 posto iz kojeg proizlazi stvarni broj „carinskih„kaznenih djela i ostaloga kriminaliteta, te uloga i zadaća carinske službe i granične policije u suzbijanju transnacionalnoga kriminaliteta.⁴

Dolazi se do tvrdnje da je došlo do poremećaja u hrvatskom gospodarstvu zbog nelojalne utakmice na hrvatskom tržištu, krijumčarenjem raznovrsnih roba široke potrošnje (proizvodi čiji je promet ograničen ili zabranjen), a inozemnog je podrijetla te ne udovoljava međunarodnim i nacionalnim normama.

Zemlje u ekspanziji poput Kine i Tajvana proizvode velike količine takve „škart“ robe pa se prema podacima Ministarstva financija siva ekonomija u sektoru trgovine kreće između 25 i 30 posto BDP-a. Uvoz takvih proizvoda na područje Hrvatske vezan je uz monetarnu politiku čvrstog tečaja kune u odnosu prema euru, a pogotovo prema američkom dolaru, te se u zemljama proizvode plagirani proizvodi prohibicijske naravi.⁵

Na cjelokupnom hrvatskom tržištu ukupna ponuda „bagatelnih“⁶roba od približno 50 posto narušava zakonito uspostavljeni ekonomski odnos Republike Hrvatske, uzrokujući poremećaje u cjelokupnom gospodarskom smislu, posebno na hrvatskom nacionalnom tržištu s međunarodnim implikacijama u pogledu prihvaćenih međunarodnih konvencija s područja zaštite prava industrijskog vlasništva (povreda patenta, licence i znaka tuđe tvrtke).

Međunarodne odredbe o organiziranom kriminalitetu

Pojam organiziranoga kriminaliteta (1998.) definiran je u obvezujućim međunarodnim dokumentima. Pojam kriminalne organizacije usvojen je na razini Europske Unije, a glasi ovako:⁷ „Kriminalna organizacija organizirano je udruživanje koje postoji određeno vrijeme, uključuje najmanje dvije osobe, djelujući na usklađen način u cilju činjenja kaznenih djela za koja se može izreći najveća kazna zatvora u trajanju od najmanje četiri go-

4 Transnacionalni kriminalitet obuhvaća sva ona kaznena djela koja su prostorno i vremenski izvršena u više država, odnosno na dva ili više kontinenta, pa je teško odrediti mjesto i vrijeme izvršenja; odnosno države primjenjuju princip univerzitaliteta, dužne su sankcionirati taj kriminalitet ako je on propisan nacionalnim zakonodavstvom ili temeljem međunarodno preuzetih obveza (ugovori), dakako nadzorom pravosudnih tijela određuje se prema mjestu izvršenja kaznenih djela.

5 Radi se o proizvodima koje država smatra luksuznim, te se stoga stvaraju posebni proizvodi poput lažnih parfema, cigareta, alkoholnih pića i sličnih proizvoda.

6 Bagatelna roba ona je roba bez značajne vrijednosti.

7 Zajednička akcija 98/733/JHA od 21. prosinca 1998., koju je usvojilo Vijeće Europe na osnovu članka K.3.

dine ili teža kazna, bez obzira na to jesu li ta kaznena djela cilj sama za sebe ili su sredstvo za stjecanje materijalne koristi i, ako se to može primijeniti, za neprimjereno vršenje utjecaja na rad javnih organa.“ Taj pojam, iako je usvojen kao zajedničko djelovanje u borbi protiv organiziranoga kriminaliteta, nije ratificiran od strane zemalja članica Europske Unije. Vijeće Europe u svojoj Preporuci (Rec2001) usvojilo je sličan pojam „organizirane kriminalne skupine“ bez ograničenja predmeta na transnacionalna kaznena djela.⁸ Konvencija Ujedinjenih naroda o transnacionalnom organiziranim kriminalitetu (UNTOC) može se smatrati dosad najznačajnijim pokušajem da se dođe do globalno ujednačenoga koncepta organiziranoga kriminaliteta. Ta konvencija stupila je na snagu u rujnu 2003. godine. Ona predstavlja najznačajniji pravni instrument za Europu i regiju. UNTOC se odnosi na teža kaznena djela, korupciju, pranje novca i ometanje rada pravosudnih tijela, pod uvjetom da je u pitanju transnacionalno kazneno djelo, da uključuje organiziranu kriminalnu skupinu prema definiciji u Konvenciji, članak 2.:

- „Zločinačka organizacija“ organizirana je skupina ljudi od najmanje tri osobe, koja postoji neko vrijeme, djeluje u cilju činjenja jednog ili više kaznenih djela utvrđenih ovom konvencijom radi stjecanja, izravno ili neizravno, financijske ili druge materijalne koristi;
- „Teži oblik kaznenog djela“ postupak je koji predstavlja kazneno djelo za koje se može izreći najveća kazna zatvora u trajanju od najmanje četiri godine ili teža kazna;
- „Organizirana skupina“ jest skupina ljudi koja je formirana, a nije spontano nastala radi neposredno slijedećeg počinjenja kaznenog djela i čiji članovi nemoraju imati formalno određene uloge, koja ne mora imati kontinuitet članstva niti razvijenu organizaciju.
- Kriminalistička definicija organiziranoga kriminaliteta usvojena je u Hrvatskoj 1997. godine na sastanku stručnjaka različitih profila te glasi: „Sustavno planirana, pripremana i podjelom uloga počinjena kaznena djela koja čine sudionici udruženi u zločinačku organizaciju trajnim djelovanjem, uz upotrebu zastrašivanja, nasilja ili korupcije, bez obzira na državne granice, sa svrhom stjecanja financijske dobiti ili društvene moći.“⁹ „Korupcija“¹⁰ je proces protupravne raz-

8 Preporuka (2001.) 11 Vijeća ministara zemalja članica u vezi s vodećim principima za borbu protiv organiziranoga kriminaliteta, koju je donijelo Vijeće ministara dana 19. rujna 2001. na 765. sastanku zamjenika ministara.

9 Preuzeto iz: Sačić, Ž., Organizirani kriminal: metode suzbijanja, Informator, Zagreb, 2001.

10 Korupcija, lat. pokvarenost, podmitljivost, potkupljivost, (Klaić, B., Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, 1981.)

mjene između počinitelja iz javne sfere (političke ili upravne) i počinitelja iz privatne, poglavito gospodarske sfere, s namjerom uspostave sustava (strukturirane mreže), u pogledu planiranja ili isključivanja trećih (općeg interesa ili privatne konkurencije), u korist osobnih interesa (financijskih, političke ili druge moćii prestižne uloge u društvu)“ (N.Quelez, 1996.). Sasvim preciznu i općeprimjenjivu definiciju suvremenoga gospodarskoga kriminaliteta teško je utvrditi. Nije to jednostavno ni u nacionalnim okvirima, a osobito se otežava na međunarodnom planu, gdje gospodarski kriminal svojim opsegom i štetnim posljedicama sve više uzima maha (Singer, Kovčo-Vukadin, Cajner-Mraović, 2002:620-637). Republika Hrvatska stranka je brojnih međunarodnih ugovora o aktivnom suprotstavljanju organiziranom kriminalitetu, pa je u članku 134. Ustava Republike Hrvatske definirano: „Međunarodni ugovori dio su unutarnjega pravnog poretka Republike Hrvatske, po pravnoj snazi nalaze se iznad zakona.“¹¹

Iz ovoga je vidljivo da su zemlje Jugoistočne Europe u borbi protiv organiziranoga kriminala prihvatile odredbe konvencije Ujedinjenih naroda u svojim nacionalnim kaznenim zakonima.

Odredbe Kaznenog zakona RH o kaznenom djelu izbjegavanja carinskog nadzora

U glavi dvadesetprvoj (XXI.) Kaznenog zakona Republike Hrvatske propisana su kaznena djela protiv sigurnosti platnog prometa i poslovanja, gdje je u Kaznenom zakonu opisano kazneno djelo izbjegavanja carinskog nadzora u čl. 298.KZ RH. Ovo kazneno djelo prije je bilo određeno u Carinskom zakonu u članku 334., a sada je uneseno u Kazneni zakon. Carinsko kazneno djelo sadrži više kaznenih djela te ga zato nazivamo složenim carinskim kaznenim djelom.

Prvo kazneno djelo odnosi se na onoga tko prenese robu preko carinske crte izbjegavajući mjere carinskog nadzora, a čiji su proizvodnja i promet ograničeni ili zabranjeni. Drugo kazneno djelo odnosi se na onoga tko organizira skupinu ili povezuje u zajedničko planiranje i djelovanje tri ili više osoba za počinjenje prvoga kaznenog djela. Treće kazneno djelo čini onaj koji organizira skupinu ljudi i povezuje za zajedničko počinjenje tri ili više osoba s ciljem prenošenja robe preko carinske crte radi izbjegavanja mjera carinskog nadzora ili organizira mrežu preprodavatelja

¹¹ Čl. 134. Ustava RH: „Međunarodni ugovori koji su sklopljeni i potvrđeni u skladu s Ustavom i objavljeni, a koji su na snazi, čine dio unutarnjeg pravnog poretka Republike Hrvatske, a po pravnoj snazi nalaze se iznad zakona. Mogućnost izravne primjene međunarodnih ugovora.“

i posrednika zbog prodaje neocarinjene robe. Četvrto je kazneno djelo pribavljanje protupravne imovinske koristi sebi ili drugoj pravnoj ili fizičkoj osobi prilikom izvoza ili uvoza te sa zemljama Europske Unije sastavlja isprave neistinitog sadržaja prikazivanjem lažnih bilanci; procjenama te drugim lažnim prikazivanjem ili prikriivanjem činjenica, a s ciljem netočnog prikazivanja količine, kvalitete, vrste i namjene robe. Vrlo su važni elementi carinskoga kaznenog djela sljedeći: prijenos veće količine roba ili robe u vrijednosti većoj od 30 000 kuna; drugi je važan element izbjegavanje carinskog nadzora; i treći je prijenos robe preko carinske crte. Sada je vrlo važno naglasiti da je u KZ RH uvršteno kao počinjenje kaznenog djela pribavljanje protupravne imovinske koristi pravnim i fizičkim osobama prilikom izvoza ili uvoza unutar zemalja Europske Unije sastavljanjem isprava neistinitog sadržaja, lažnih bilanci i sl., čime će se utjecati na što kvalitetnije sankcioniranje ovog oblika kriminaliteta sukladno praksi Europske Unije. Roba se mora prenositi preko carinske crte; ako je prijenos ostvaren na samoj crti, postoji kazneno djelo, ali u pokušaju. Kao ostale elemente izdvajamo: organiziranje skupine ili osoba za prijenos preko carinske crte izbjegavajući mjere carinskog nadzora, organiziranje skupine ili osoba za prodaju neocarinjene robe te mrežu preprodavatelja ili posrednika za prodaju neocarinjene robe prema zakonskim propisima. Kada je riječ o prijenosu robe preko carinske crte, bitno je da se ono obavlja svjesnim izbjegavanjem mjera carinskog nadzora; tada je takav prijenos protupravan i predstavlja kazneno djelo. U tom slučaju prijenos robe nemora biti izvršen, već može biti samo u pokušaju; tada to predstavlja kazneno djelo u pokušaju koje se kažnjava kao da je izvršeno. Elementi kaznenog djela iz čl.334. „bivšeg“ Carinskog zakona svodili su se na to da se osoba bavi prenošenjem robe te izbjegavanjem mjera carinskog nadzora najmanje dva puta. Vrlo važni elementi kaznenog djela izbjegavanja carinskog nadzora jesu organiziranje skupine ili osoba za počinjenje prijenosa robe preko carinske crte izbjegavajući mjere carinskog nadzora, ili pak onaj tko organizira mrežu preprodavatelja ili posrednika za prodaju neocarinjene robe. To je kvalificiraniji oblik kaznenog djela od samog prijenosa robe i za taj su oblik predviđene teže kazne. Isti je slučaj ako se preko granične crte prenosi roba s ciljem izbjegavanja mjera carinskog nadzora čiji su proizvodnja i promet ograničeni ili zabranjeni. Teži oblik toga kaznenog djela uslijedit će ako se organiziraju skupina ili osobe za takav oblik kaznenog djela; sankcije za to kazneno djelo mnogo su teže. Kriminalistička prevencija oblik je djelatnosti državnih tijela u suzbijanju kriminaliteta koja proučava, ali i pronalazi zajedničke konstante i neposredne uzroke koji omogućavaju napade te pronalaze sredstva, metode i mjere u pravcu omogućavanja napada (Papeš, D., 1986:107).

Kriminalistička morfologija istražuje značajke stvarne pojave kaznenih djela s ciljem sustavne analize i razvrstavanja u skupine srodnih djela radi stvaranja osnove za svrhovito istraživanje (Pavišić, B., 2002:104). Osnovi uvjet suzbijanja organiziranoga kriminaliteta jest međunarodna suradnja. U tom smislu postoji globalni plan akcije protiv organiziranog transnacionalnoga kriminala usvojen na Svjetskoj konferenciji o organiziranom kriminalitetu u Napulju 1994. godine (tzv. Napuljska deklaracija) i prihvaćen na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda iste godine (UN RES49/159) (s tim u svezi i *ad hoc* Odbor Opće skupštine UN-a za izradu konvencije o sprečavanju transnacionalnog organiziranoga kriminaliteta koji je ustanovljen 1998. godine). Stara je uzrečica da „kriminalitet ne poznaje nacionalne granice“, kao što je istina i činjenica da je relativno organizirana međunarodna suradnja uspostavljena i na drugoj strani, posebno kada se radi o tzv. transnacionalnim korporacijama zločina. Međutim na internoj, odnosno na nacionalnoj razini, vlade se načelno susreću s istim problemima, pa je već zarana razmjena odgovarajućih spoznaja i iskustava u provedbi politike suzbijanja kriminaliteta postala ne samo dobar običaj već puka nužnost. Nesumnjivo je da postoji zajednički interes za suzbijanje kriminaliteta. Globalizaciju suvremene politike suzbijanja kriminaliteta valja promatrati i kao ostvarivanje ovdje već nekoliko puta spomenutih temeljnih političko-pravnih načela, poštivanje koje se danas opravdano smatra općim civilizacijskim postulatima demokratskoga svijeta. Napokon, globalizaciji politike suzbijanja kriminaliteta pridonijela je i pridonosi globalizacija kompleksa kaznenopravnih znanosti kao i drugih relevantnih znanstvenih disciplina. Ne treba posebno govoriti o tome da je ovom fenomenu pridonijela i pojava opće komunikacijske, tehničke, gospodarske i druge međuovisnosti u međunarodnim odnosima (Horvatić; Cvitanović, 1999:190).

1. Analiza opterećenosti graničnih prijelaza

Uvodne napomene

U ovome dijelu rada želi se utvrditi opterećenost (frekvencija) graničnih prijelaza Bregana i Macelj osobnim i teretnim motornim vozilima, kao i utjecaj opterećenosti graničnih prijelaza na strategiju razvoja službi koje su dužne vršiti sigurnosno-carinski nadzor (policija i carina) u suzbijanju transnacionalnoga kriminaliteta.

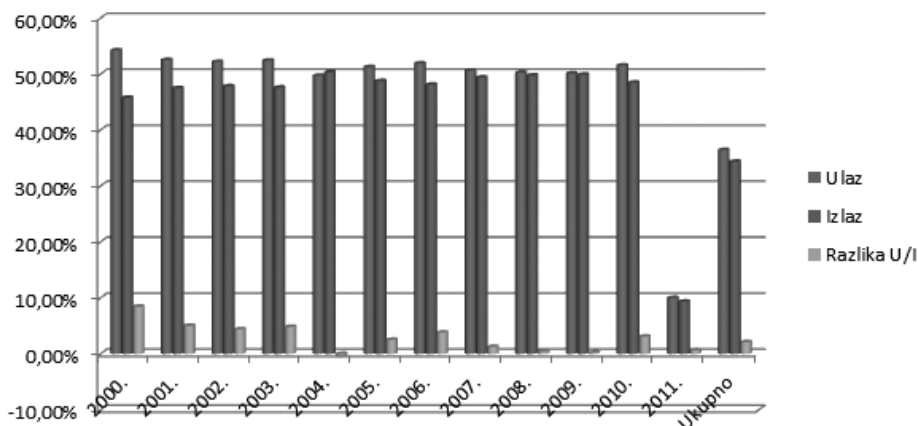
1.1. Prikaz kretanja prometa osobnih automobila i teretnih motornih vozila

Tablica 1 Promet osobnih motornih vozila na graničnom prijelazu Bregana

Godina	Ulaz	Izlaz	Ukupno
2000.	1014000	856173	1870173
2001.	1080162	976726	2056888
2002.	1300933	1191534	2492467
2003.	1276300	1158692	2434992
2004.	1164100	1179200	2343300
2005.	1179300	1121500	2300800
2006.	1130500	1047900	2178400
2007.	1144800	1116200	2261000
2008.	1254900	1242600	2497500
2009.	1255400	1249400	2504800
2010.	1340113	1259472	2599585
2011.	1450299	1356058	14516555
Ukupno	14590807	13755455	102701452

Izvor: Podaci MUP-a, Ravnateljstvo policije, Uprava za granicu, svibanj2012.

Grafikon 1

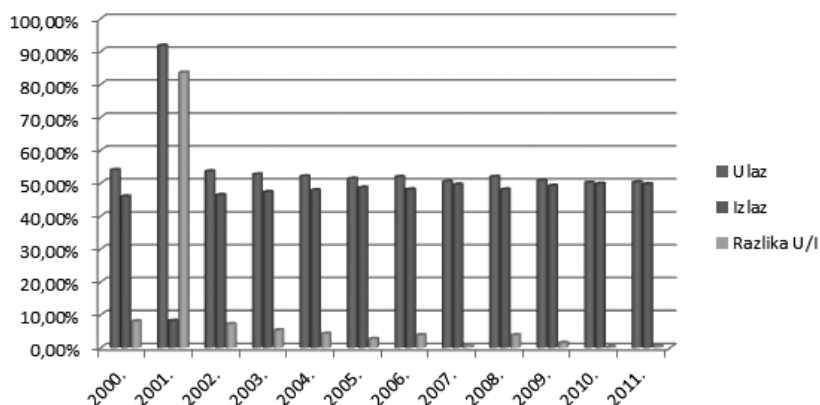


Tablica 2 Promet osobnih vozila – granični prijelaz Macelj

Godina	Ulaz	Izlaz	Ukupno
2000.	1194582	1015871	2210453
2001.	2273213	203087	2476300
2002.	1058594	916088	1974682
2003.	1031494	926815	1958309
2004.	1154175	1059733	2213908
2005.	1064911	1008233	2073144
2006.	1097549	1016022	2107571
2007.	1240216	1219427	2459643
2008.	1094276	1012967	2107243
2009.	1043152	1011933	2055085
2010.	1458720	1448710	2907430
2011.	1466850	1450049	2916899
Ukupno	24566932	12288935	27460667

Izvor: Podaci MUP-a, Ravnateljstvo policije, Uprava za granicu, svibanj 2012.

Grafikon 2



Tablica 1 i 2 sadrže brojčane podatke u dvanaestogodišnjem razdoblju (od 2000 do 2011. godine), gdje je prikazana opterećenost međunarodnih graničnih prijelaza Bregana i Macelj prometom osobnih vozila na ulazu i izlazu iz Republike Hrvatske.

U grafikonu 1 i 2 prikazani su podaci za dvanaestogodišnje razdoblje (od 2000. do 2011. godine) pomoću dvodimenzionalnih stupaca – frekvencija osobnih automobila ulaza i izlaza na graničnim prijelazima Bregana i Macelj.

Zbog tranzita kroz državno područje Republike Hrvatske najopterećeniji izlazi međunarodnog cestovnog graničnog prijelaza jesu Bajakovo i Slavonski Brod. Većina prometa na istraženim međunarodnim graničnim prijelazima počinje i završava u Republici Hrvatskoj kada je riječ o našim građanima koji putuju u inozemstvo zbog komercijalnih razloga, odnosno stranaca koji u Republiku Hrvatsku dolaze zbog turizma ili tranzitiraju u drugu državu. Geografski položaj Hrvatske specifičan je jer čini raskrižje prometnih koridora između istoka i zapada te juga i sjevera Europe, što rezultira velikim protokom roba i putnika pa predstavlja rizik od međunarodnoga kriminaliteta. Tradicionalne balkanske rute krijumčarenja droge, kojima se heroin i kanabis prevoze u EU, dok se druge supstance, kokain i sintetičke droge, voze na istok, postale su dvosmjerne. U prometu osobnih automobila preko navedenih međunarodnih graničnih prijelaza pri ulazu u RH ili tranzitu preko državnog područja kod vozača, putnika ili u samom osobnom vozilu neposrednim opažanjem i provjerom carinskih ili policijskih službenika granične policije otkrivaju se pojedini oblici kaznenih djela. Istraživanjem se dolazi do saznanja da su u tom obliku prometa otkrivena sljedeća kaznena djela: zloupotreba opojnih droga (čl.173.KZ-a), krivotvorenje isprava (čl.311.KZ-a), krivotvorenje novca (čl.274.KZ-a) i ostala kaznena djela koja nisu navedena u strukturi kaznenih djela. Potrebno je poboljšati ne samo represivne već i preventivne mjere. Za carinske službenike to podrazumijeva primjenu operativne radnje opažanja i kontrole na graničnom prijelazu kod ulaznih putnika osobnim motornim vozilima, kako vozača i putnika, tako i samog osobnog motornog vozila.

Netom smo izložili tehniku i tehnologiju rada dvaju najfrekventnijih međunarodnih graničnih prijelaza u Republici Hrvatskoj i međusobno ih usporedili. Može se prihvatiti gledište da se istovjetna tehnologija nadzora međunarodnog prometa primjenjuje na svim međunarodnim cestovnim graničnim prijelazima u Republici Hrvatskoj, ali u manjem obujmu (frekventnosti).

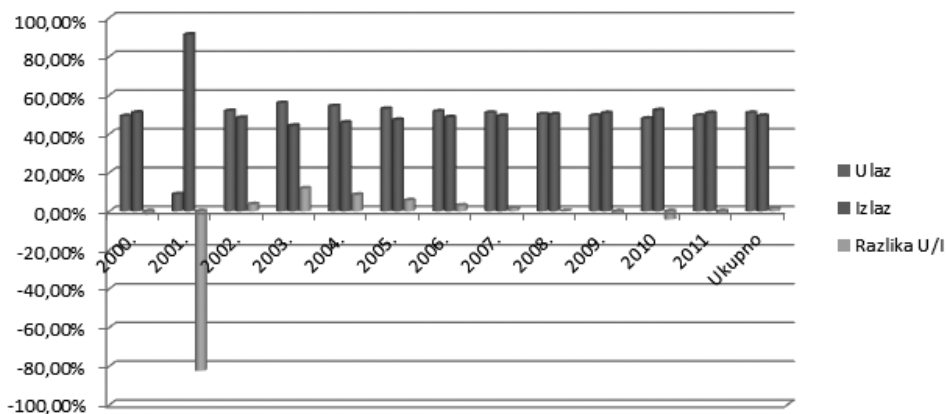
2. Prikaz kretanja prometa teretnih motornih vozila

Tablica 3 Promet teretnih motornih vozila na graničnom prijelazu Bregana

Godina	Ulaz	Izlaz	Ukupno
2000.	61738	64000	125738
2001.	66500	691300	757800
2002.	91600	85300	176900
2003.	111300	87905	199205
2004.	133000	112240	245240
2005.	135500	121100	256600
2006.	154400	145550	299950
2007.	160000	154800	314800
2008.	187000	186660	373660
2009.	173000	177700	350700
2010	178867	194958	373825
2011	189505	194641	384146
Ukupno	1642410	1593984	3236394

Izvor: Podaci MUP-a, Ravnateljstvo policije, Uprava za granicu, svibanj2012.

Grafikon 3

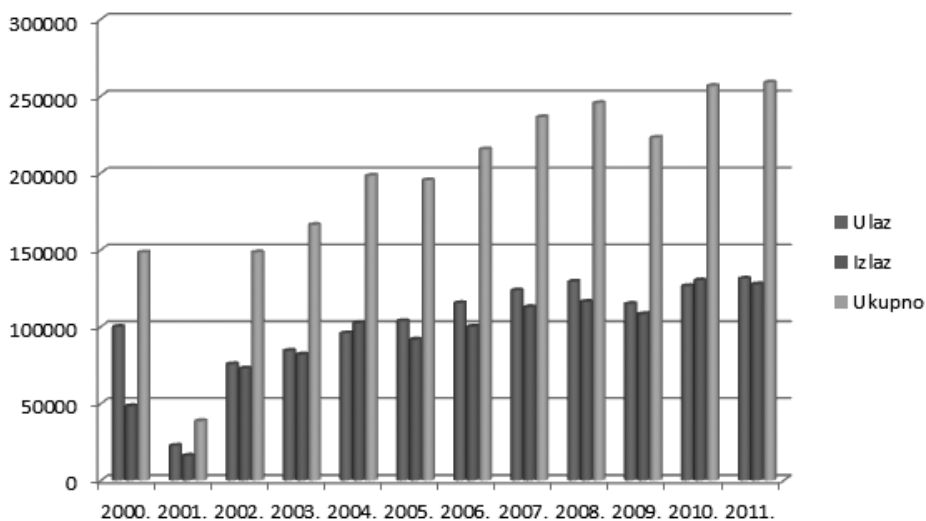


Tablica 4 Promet kretanja teretnih motornih vozila na graničnom prijelazu Macelj

Godina	Ulaz	Izlaz	Ukupno
2000.	99917	48323	148240
2001.	22552	16074	38626
2002.	75577	72754	148331
2003.	84286	81901	166187
2004.	95738	102447	198185
2005.	103612	91622	195234
2006.	115305	100013	215318
2007.	123576	112716	236292
2008.	129263	116154	245417
2009.	114769	108120	222889
2010.	126370	130170	256540
2011.	131265	127543	258808
Ukupno	1222230	1107837	2330067

Izvor: Podaci MUP-a, Ravnateljstvo policije, Uprava za granicu, svibanj2012.

Grafikon 4



Istraživačkim radom u tablicama 3 i 4 te na grafikonima 3 i 4 prikazana je opterećenost međunarodnih graničnih prijelaza Bregana i Macelj prometom teretnih motornih vozila u dvanaestogodišnjem razdoblju. Iz statističkih pokazatelja dolazimo do zaključka da je na međunarodnom graničnom prijelazu Macelj ulaz teretnih motornih vozila u promatranom razdoblju veći, a na međunarodnom graničnom prijelazu Bregana manji. Izlaz u istom vremenskom razdoblju veći je na graničnom prijelazu Bregana, dok je na graničnom prijelazu Macelj izlaz manji. Temeljem navedenog dolazi se do spoznaje da je prometom teretnih motornih vozila opterećeniji ulaz na međunarodni granični prijelaz Macelj, dok je međunarodni granični prijelaz Bregana opterećeniji izlazom teretnih motornih vozila. Teretni promet trebao bi se ostvarivati putem domicilnih carinarnica u mjestu gdje se vrši carinski postupak.

Mogućnosti ostvarivanja kriminalnih djelatnosti u rečenom vidu prometa ogromnesu, a posebno ako se vrši zloupotreba olakšica koje međunarodni ugovori propisuju. U međunarodnom teretnom prometu (cisternama, kontejnerima, furgonima za posebne terete i tegljačima i poluprikolicama s ceradom) koji prevozi različite terete pod oznakom TIR pregled robe gotovo je nemoguć kada su natovareni, a pregledu podliježu carinska dokumentacija i samo vozilo. Carinarnica određuje je li neko teretno motorno vozilo sposobno za prijevoz robe pod oznakama karneta TIR. Carinarnica može odlučiti o sposobnosti teretnog motornog vozila u fazi proizvodnje toga vozila, prije njegova gospodarskoga korištenja, ali i u tijeku korištenja. Oznaku karneta TIR može dobiti svako motorno vozilo ako ispunjava sljedeće osnovne uvjete:

- ako se na njih mogu lako staviti carinska obilježja;
- ako nemaju poseban prostor u koji bi se mogla sakriti roba, a da se pritom ne povrijede carinska obilježja;
- ako su svi prostori u teretnom motornom vozilu, prikolici ili poluprikolici, a u koje se može staviti roba, pristupačni za carinski pregled. Konstrukcijski i tehnički uvjeti teretnog vozila i kontejnera određeni su u prilogu Konvencije karneta TIR, ovisno okojem se cestovnom teretnom motornom vozilu radi: je li to vozilo s ceradom, furgon, hladnjača ili posebno vozilo, kao što je cisterna. Ako su ispunjeni uvjeti iz Konvencije TIR, vozilo dobiva certifikat karneta TIR, kao i sam karnet TIR, koji sadrži talone. Na osnovi iznesenih činjenica nabrojiti ću neke pojavne oblike kriminaliteta u cestovnom međunarodnom prometu na graničnim prijelazima Bregana i Macelj. Prvenstveno mislim na zloupotrebu karneta TIR i ATA.¹² Danas postoji mogućnost izrade kvalitetnih krivotvorina, bilo isprava, službenih pečata ili čega drugoga, što se u praksi doista često susreće. To nas dovodi do nelojalne konkurencije koja se ne pridržava dobrih poslovnih običaja, načela zdrave utakmice u pro-

12 Transport internacional par laround „Admission temporaire“ – franc.

metu roba, postojećih pravnih normi i poslovnog morala. Silom svoga kapitala ona nameće svoju dominaciju na tržištu koristeći neznanje kupaca o stvarnoj kvaliteti robe i njezinoj stvarnoj vrijednosti (Katunarić, 1983:89).

2.1. Pojavni oblici gospodarskoga kriminaliteta pri uvozu robe

2.1.1. Netočne prijave i deklaracije robe

U ovom slučaju može se prijaviti veća ili manja vrijednost robe. Manja vrijednost robe prijavljuje se s ciljem smanjivanja pristojbi koje se trebaju platiti pri uvozu te robe. Veća vrijednost(cijena) može se prijaviti primjerice pri uvozu opreme za proizvodnju i dozvola(*know-how*)kada se prikazuje da je oprema manje plaćena(na nju se ne plaća carina)jer je ista oslobođena plaćanja carinskih pristojbi.

2.1.2. Netočno deklariranje vrste robe

Ovaj pojavni oblik javlja se kada je zabranjen uvoz određene robe iz neke zemlje, a ta je roba tražena. U ovom slučaju prilazi se fiktivnom prijavljivanju robe te krivotvorenju isprava koje pokazuju podrijetlo robe.

2.1.3. Vezivanje dvaju uvoznih poslova

Slobodnim uvozom (LB) roba se po većoj cijeni uvozi, gdje se tom razlikom uvozi roba izvana iz kontingentana čvrstom režimu, dok se krivotvorenjem popratne dokumentacije prikazuje kao druga roba.

2.1.4. Netočno prijavljivanje vrste, kvalitete i svojstva robe

Ovaj pojavni oblik vrši se krivotvorenjem dokumenata te je uglavnom za ovaj vid potrebna suradnja carinika koji robu carini na neviđeno, tj. roba ne odgovara stvarnom stanju;dokumentacija navodi jednu vrstu robe, a u teretnom motornom vozilu nalazi se neka sasvim druga roba.

2.1.5. Netočno prijavljivanje količine

Postoje dva pojavna oblika:

- a) Prijavljuje se veća količina te se kapital nezakonito iznosi iz zemlje i dijeli s inozemnim poslovnim partnerom.
- b) Prijavljuje se manja količina robe s ciljem smanjenja iznosa carinskih pristojbi.

2.1.6. Uvoz na osnovi štetnih ugovora

Sklapaju se ugovori koji inozemnom partneru omogućuju da ne ispuní ugovorne obveze i sl.

2.2. Pojavni oblici gospodarskoga kriminaliteta pri izvozu

2.2.1. Netočno prijavljivanje i deklariranje vrijednosti robe

Nadležnim tijelima prijavljuje se manja vrijednost, a od inozemnog partnera naplaćuje se puni iznos, tj. stvarna vrijednost, te se ostvarena razlika – dobit – najčešće doznačuje na račun u inozemstvu.

2.2.2. Fiktivno povećana cijena po nalogu domaćeg proizvođača

Cijena se podiže iznad stvarne vrijednosti, inozemni partner plaća stvarnu cijenu, dok se razlika isplaćuje s računa na kojem se nalazi novac pribavljen na nezakonit način.

2.2.3. Netočno prijavljivanje i deklariranje količine robe (JCD)¹³

Prijavljuje se manja količina izvezeno robe, najčešće u slučaju rasutih tereta, primjerice prijavljuje se izvoz od 70 tona, a stvarna je količina veća, te se na taj način ostvaruje nezakonit novac, odnosno dobit, te se isti polažu na žiro-račun u inozemstvu.

2.2.4. Netočno prijavljivanje i deklariranje kvalitete i vrste robe

Ovaj oblik kriminaliteta susreće se u sljedećim situacijama: primjerice izvozi se roba I. kategorije, a u popratnoj dokumentaciji stoji da je roba III. kategorije, stvara se neevidentni višak koji se protupravno prisvaja.

2.2.5. Izvoz bez provjere boniteta kupca¹⁴

Ovdje se dogovara iznos na način plaćanja te nije provjeren bonitet kupca. Značajno je da sve ovo može biti dogovoreno te se u praksi iznos naplati s nekih drugih računa i dolazi se do nezakonito stečene dobiti.

2.2.6. Izvoz roba koje ne odgovaraju međunarodnim standardima

Posljedica su reklamacije te vraćanje robe uz mogućnost da se pod ovim izgovorom vrati sasvim druga roba ili ista, ali dorađena ili prerađena.

2.2.7. Fiktivne bonifikacije

Kada se preuzimaju troškovi koje izvoznik nije dužan snositi, dogovori se primjerice isporuka franko-granica, a snose se troškovi i preko granice.

13 JCD (jedinstvena carinska deklaracija) stoji za radnju ili ispravu kojom osoba u propisanom obliku i na propisan način zahtijeva da se roba stavi u neki od carinskih postupaka (čl. 4., st. 13. CZ-a, ispravak Carinskog zakona; NN 73/00, Zakon o izmjenama i dopunama Carinskog zakona; NN 73/00, NN 92/01 i NN 47/03)

14 Mogućnost kupca da ispuni svoje obveze.

2.2.8. Fiktivni izvoz

Roba se prema dokumentaciji uredno izvozi, dok se u stvarnosti ništa ne događa.

Provedenim istraživačkim radom na graničnim prijelazima Macelj i Bregana u te-retnom cestovnom međunarodnom prometu došlo se do saznanja i prikupljenih do-kaza da najveći dio počinjenog i identificiranog transnacionalnoga kriminaliteta u Hr-vatskom gospodarskom sustavu otpada na sljedeća kaznena djela: čl.298.KZ-a, izbjeg-avanje carinskog nadzora i prijevare od strane počinitelja; čl.177.KZ-a, protuzakonito prebacivanje osoba preko državne granice; čl.311.KZ-a, krivotvorenje isprava i ostala kaznena djela. U nastanku istraživanja primjenom studije slučaja opisat ćemo nekoliko eksplicitnih kaznenih djela izbjegavanja carinskog nadzora te *modus operandi* i prijeva-re koje su najčešće u gospodarskom smislu Republike Hrvatske.

2.2.8.1. Slovenski državljanin, vozač kamiona i prikolice na graničnom prijelazu Macelj prijavio je na ulazu u Bosnu i Hercegovinu robu upućenu carinskom prijavom na uvoz i provoz CI Macelj i to sir Eidam u vrijednosti od 88 000 DEM, težine 22900 kg.

Pregledom kamiona i prikolice na GP Macelj carinski djelatnici utvrdili su da su kamion i prikolica prazni te je protiv vozača podnesena prekršajna prijava. Kako se pojavila sumnja da je roba – sir EIDEM – ostala neocari-njena u Republici Hrvatskoj, provjerom kroz carinske evidencije utvrđeno je da je isti vozač više puta po provoznim carinskim prijavama kroz R. Hr-vatsku za BiH provezio sir EIDEM. Ulaz je prijavio na CI Macelj, a izlaz iz Hrvatske na GPMaljevac.

Budući da je slovenski vozač u tranzitu kroz R. Hrvatsku prevezio sir za uvoznika tržni centar iz Sarajeva, BiH, a provjerom kamiona po carinskoj prijavi na GPMaljevac utvrđeno je da je kamion prazan te da je prijava bila *fiktivna*, osnovano se posumnjalo da su prijave po kojima je prethodno pro-vezio sir kroz RH bile samo fiktivno prijavljene za prijevoz u BiH za uvo-znika Tržni centar iz Sarajeva. Carinska uprava Federacije BiH izvršila je tražene provjere te je izvijestila Carinsku upravu R. Hrvatske da je tvrtka uvoznik Tržni centar iz Sarajeva registrirana u registru trgovačkih društava Federacije BiH te da navedena tvrtka nije izvršila nikakav uvoz sira EIDEM u BiH. Prema utvrđenom dokazano je da slovenski vozač nije uvezio sir EI-DAM u BiH za tvrtku Tržni centar iz Sarajeva provozom kroz R. Hrvatsku, već je fiktivno prijavljivao sir na GPMaljevac te se sumnja da je sir ostao u Hrvatskoj, gdje je neocarinen pušten u slobodni promet, čime je, na ime

carine, carini po jedinici mjere i PDV-u učinjena šteta za proračun RH u vrijednosti od 1253682,00 kn.

2.2.8.2. Tvrtka i odgovorna osoba iz Zagreba privremeno je po osnovi reeksportnog uvoza uvozila šećer po više uvoznih deklaracija, a sirup je izvezen po više izvoznih deklaracija, te je obavljeno razduživanje. Prema naznačenim uvoznim carinskim deklaracijama o privremenom reeksportnom uvozu konzumnog šećera i druge robe (boja, aroma) izvoz sirupa nije izvršen, te su deklaracije ostale nerazdužene (ukupno 9 komada). Carinarnica Zagreb po službenoj je dužnosti donijela rješenje prema kojem je uvoznik FrutisVita iz Zagreba obavezan platiti carinu po mjernoj jedinice robe, kao i PDV. Obveza plaćanja za privremeno uvezeni šećer, boju i aromu u ukupnoj težini od 144976,33 kg, koji preradom nije izvezen kao sirup iznosi 598743,95 kn na ime carine, carini po mjernoj jedinici robe i PDV jer je carinskom provjerom utvrđeno da je privremeno uvezeni šećer otuđen i pušten u slobodni promet.

2.2.8.3. Slovenski državljanin na CILupinjak podnio je neispravnu (krivotvorenu) fakturu računa tvrtke iz Njemačke, za uvoznika, na umanjenu vrijednost robe koju je prijavio radi provoza robe kroz RH. Roba je prevožena u kamionu, i to elektromaterijal, 9 paleta težine 2117 kg u vrijednosti od 144720,00 DEM. Detaljnim carinskim pregledom kabine teretnog motornog vozila pronađeni su bianco-memorandumi tvrtke ELEKTRONIC iz Njemačke, kao i račun tvrtke za elektromaterijalu težini od 3217 kg pakiran u 9 paleta. Izvršenom provjerom CILupinjak i carinske službe R. Slovenije utvrđeno je da je vozač navedenog teretnog vozila na izlasku iz R. Slovenije prijavio izvoz robe – elektromaterijala – po računu firme iz Slovenije, a prijavljene su druga količina i vrijednost robe nego što je prijavljeno na ulazu R. Hrvatsku na CILupinjak. Ovo potvrđuje činjenicu da je na ulazu u R. Hrvatsku prijavljena manja količina i vrijednost robe od one koja je izvozno ocarinjena u R. Sloveniji, odnosno vozač je na ulazu u R. Hrvatsku prijavio krivotvorene dokumente, račun na manju količinu i vrijednost te na ime drugog izvoznika, odnosno uvoznika, a čime je prikazano da vrši provoz robe iz Njemačke za SRJ.

2.2.8.4. Na graničnom prijelazu Jurovski Brod temeljem karneta TIR slovenski državljanin, vozač, prijavio je za provoz kroz Republiku Hrvatsku kamion i prikolicu te robu čajno pecivo prema računu. Na svim predloženim

dokumentima (karnet TIR, račun i CMR) naznačeno je da se prevozi čajno pecivo, a nakon vaganja robe u kamionu carinski djelatnik osnovano je posumnjao da ta količina čajnog peciva ne može biti, zbog načina pakiranja, smještena u kamion; zatražio je otvaranje kamiona i prikolice te je pregledom utvrđeno da se u kamionu nalazi čokolada umjesto deklariranog čajnog peciva, kako je to bilo naznačeno u dokumentaciji. Pregledom kamiona i prikolice pronađena je 31 paleta čokolade u težini od 24936 kg, kojoj je utvrđena vrijednost od 525096 DEM. U kamionu i prikolici nije pronađeno čajno pecivo, kako je to bilo prijavljeno i naznačeno u priloženoj dokumentaciji pošiljatelja iz Austrije te primatelja pošiljke u Zrenjaninu, Jugoslavija, kako je to naznačeno na karnetu TIR i CMR-u (prijevoznoj ispravi).

3. Prikaz kretanja kriminaliteta (carinskih kaznenih djela) na međunarodnim graničnim prijelazima Bregana i Macelj od 2000. do 2011. godine

Istraživačkim radom obuhvaćeno je desetogodišnje razdoblje na spomenutim graničnim prijelazima, želeći provedenim istraživanjem dokazati i utvrditi koliki je procijenjeni broj „carinskih“ kaznenih djela u ukupnom broju kaznenih djela na razini Republike Hrvatske evidentiran tijekom godine dana (indeks od šezdeset tisuća – 60000), gdje je ponder od 30 posto¹⁵ iz kojeg proizlazi stvarni broj „carinskih“ kaznenih djela.

¹⁵ Ponder od 30 posto predstavlja tamnu brojku stvarno izvršenih, ali neevidentiranih „carinskih“ kaznenih djela u određenom vremenskom intervalu od godine dana.

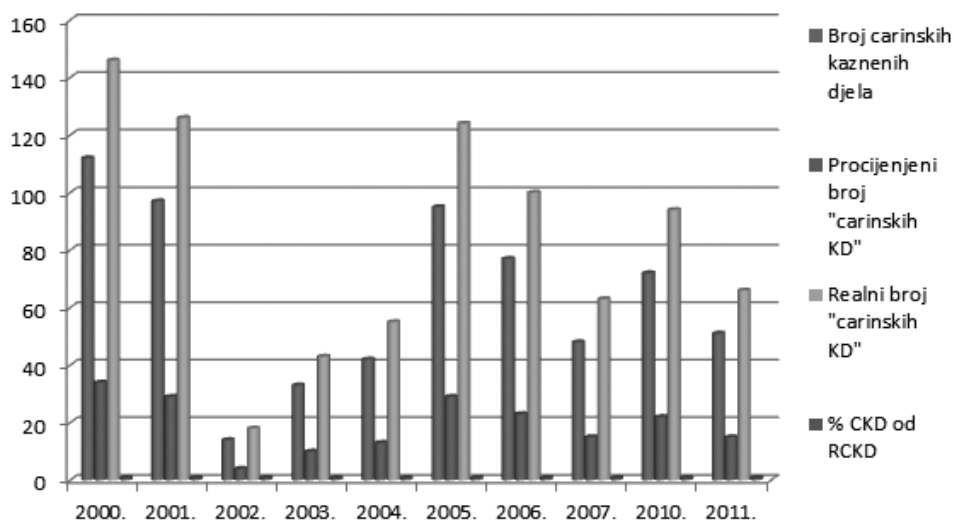
Tablica 5 Prikaz carinskih kaznenih djela na graničnom prijelazu Bregana

Godina	Broj carinskih kaznenih djela	Indeks od 60 tisuća KD u RH tijekom jedne godine	Ponder od 30%	Procijenjeni broj „carinskih KD“	Stvarni broj „carinskih KD“
2000.	112	0,1866	30%	34	146
2001.	97	0,1616	30%	29	126
2002.	14	0,0233	30%	4	18
2003.	33	0,0550	30%	10	43
2004.	42	0,0700	30%	13	55
2005.	95	0,1583	30%	29	124
2006.	77	0,1283	30%	23	100
2007.	48	0,0800	30%	15	63
2010.	72	0,12	30%	22	94
2011.	51	0,085	30%	15	66
Ukupno.	641	1.0683	30%	194	835

Izvor: Podaci MUP-a, Ravnateljstvo policije, Uprava za granicu, svibanj 2012. godine

Tablični prikaz strukture kriminaliteta u razdoblju od 2000. do 2011. godine obuhvaća kaznena djela. Zbog značaja društvene opasnosti tablica predstavlja samo „CARINSKA KD“. Usporedba izražena u odnosu na prosječni broj izvršenih kaznenih djela u Republici Hrvatskoj tijekom jedne godine.

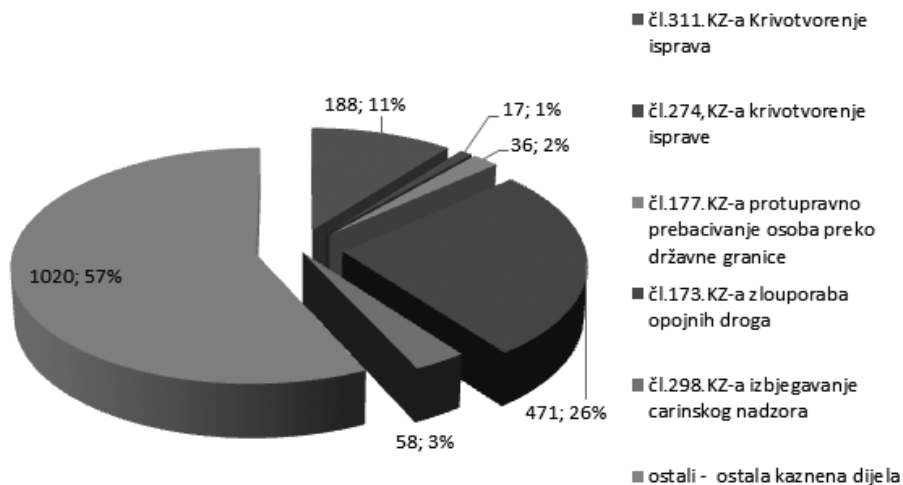
Grafikon 5



Tablica 6. Strukturakaznenih djela na GP Bregana

Pravni propis	Naziv kaznenog djela	Broj kaznenih djela
Čl. 311.KZ-a	krivotvorenje isprave	188
Čl.274.KZ-a	krivotvorenje novca	17
Čl. 177.KZ-a	protuzakonito prebacivanje osoba preko državne granice	36
Čl. 173.KZ-a	zloupotreba opojnih droga	471
Čl.298.KZ-a	izbjegavanje carinskog nadzora	58
ostali	ostala kaznena djela	1020

Grafikon 6

Struktura kaznenih djela

U tablici 6 i grafikonu 6 prikazana je struktura kaznenih djela na međunarodnom graničnom prijelazu Bregana iz kojeje vidljivo da uz kaznena djela izbjegavanja mjera carinskog nadzora (čl.298.KZ-a), koja su u strukturi zastupljenau mjeri od 3 posto, sudjeluju i druga kaznena djela s sljedećim udjelom: zlorporaba opojnih droga, čl.173.KZ-a, 26 posto; krivotvorenje isprave, čl.311.KZ-a., 11 posto, protupravno prebacivanje osoba preko državne granice, čl.177.KZ-a, 2 posto, krivotvorenje novca čl.274., 1 posto, i ostala kaznena djela 57 posto.

Tablica 7 Prikaz kretanja carinskih kaznenih djela na graničnom prijelazu Macelj¹⁶

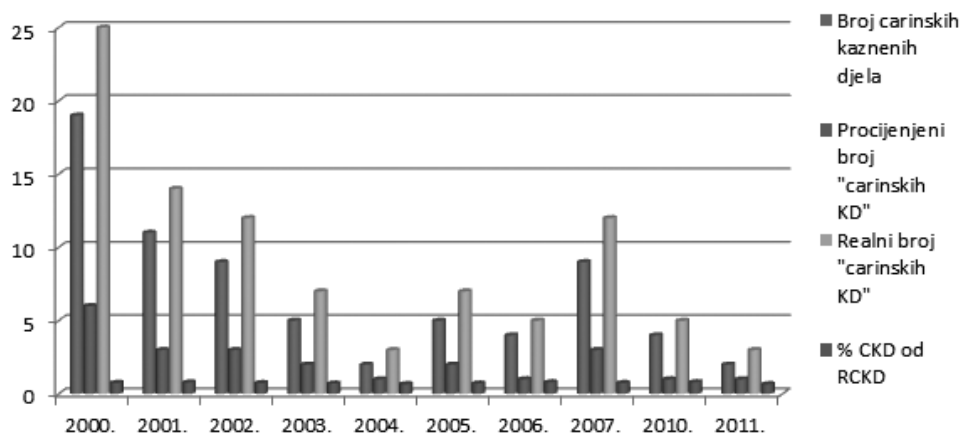
Godina	Broj carinskih kaznenih djela	Indeks od 60 tisuća KD u RH tijekom jedne godine	Ponder od 30%	Procijenjeni broj „carinskih KD“	Stvarni broj „carinskih KD“
2000.	19	0,0316	30%	6	25
2001.	11	0,0183	30%	3	14
2002.	9	0,0015	30%	3	12
2003.	5	0,0083	30%	2	7
2004.	2	0,0033	30%	1	3
2005.	5	0,0083	30%	2	7
2006.	4	0,0066	30%	1	5
2007.	9	0,0150	30%	3	12
2010.	4	0,0666	30%	1	5
2011.	2	0,0333	30%	1	3
Ukupno	70	0,0267	30%	23	93

Izvor: Podaci MUP-a, Ravnateljstvo policije Uprava za granicu, svibanj 2012. god.

*Tablični prikaz strukture kriminaliteta u razdoblju od 2000. do 2011. godine obuhvaća kaznena djela. Zbog značaja društvene opasnosti tablica prikazuje samo „CARINSKA KD“. Usporedba izražena u odnosu na prosječni broj izvršenih kaznenih djela u Republici Hrvatskoj tijekom jedne godine.

¹⁶ Tablični prikaz strukture kriminaliteta u razdoblju od 2000. do 2011. godine obuhvaća kaznena djela. Zbog značaja društvene opasnosti tablica prikazuje samo „CARINSKA KD“. Usporedba izražena u odnosu na prosječni broj izvršenih kaznenih djela u Republici Hrvatskoj tijekom jedne godine.

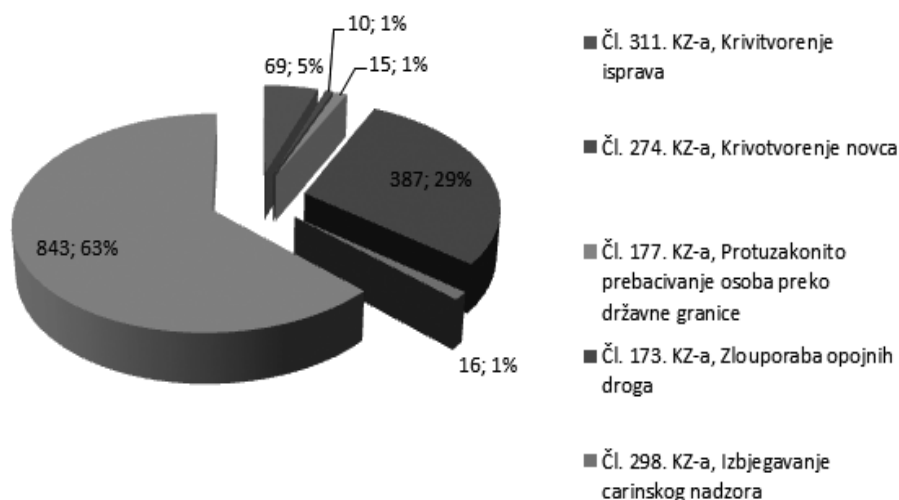
Grafikon7



Tablica8 Struktura kaznenih djelana GP Macelj

Pravni propis	Naziv kaznenog djela	Broj kaznenih djela
Čl. 311.KZ-a	krivotvorenje isprava	69
Čl. 274.KZ-a	krivotvorenje novca	10
Čl. 177.KZ-a	protuzakonito prebacivanje osoba preko državne granice	15
Čl. 173.KZ-a	zloupotreba opojnih droga	387
Čl. 298.KZ-a	izbjegavanje carinskog nadzora	16
ostala	ostala kaznena djela	843

Grafikon 8



U tablici 8 i grafikonu 8 sadržani su podaci o strukturi kaznenih djela na međunarodnom graničnom prijelazu Macelj, gdje je kazneno djelo izbjegavanja carinskog nadzora (čl.298.KZ-a) zastupljeno s 1,19 posto, slijede ostala kaznena djela i to: zloupotreba opojnih droga (čl.173.KZ-a) s 28,88 posto, krivitvorenje isprava (čl.311.KZ-a) s 5,15 posto, protuzakonito prebacivanje osoba preko državne granice (čl.177.KZ-a) s 1,12 posto, krivitvorenje novca (čl.274.KZ-a) s 0,75 posto i ostala kaznena djela čine 62,91 posto.

U tablici 5 i grafikonu 5 i tablici 7 i grafikonu 7 prikazana su carinska kaznena djela međunarodnim graničnim prijelazima Bregana i Macelj u promatranom razdoblju, gdje smo pomoću pondera došli do procijenjenog broja carinskih kaznenih djela iz kojeg proizlazi stvarni broj carinskih kaznenih djela koja nisu evidentirana i čine tamnu brojku kriminaliteta prokrijumčarenih roba na međunarodnom tržištu. Na graničnom prijelazu Bregana ukupno je evidentirano 641 carinsko kazneno djelo, a to čini 1,06 posto ukupnoga broja kaznenih djela, dok je na graničnom prijelazu Macelj evidentirano 70 carinskih kaznenih djela, a to je u ukupnom broju kaznenih djela zastupljeno s 0,11 posto. Procijenjeni broj carinskih kaznenih djela temeljem izračunatog pondera na graničnom prijelazu Bregana iznosi 194, ili povećanje procijenjenih carinskih kaznenih djela za 0,3233 posto, dok na graničnom prijelazu Macelj procijenjeni broj kaznenih djela iznosi 23, ili povećanje za 0,0383 posto. Temeljem izračuna procijenjenog broja carinskih kaznenih djela evidentiran je stvarni broj carinskih kaznenih djela koji na Bregani iznosi 835 i

čini 1,39 postou ukupnom broju kaznenih djela u Republici Hrvatskoj, a na graničnom prijelazu Macelj stvarni broj carinskih kaznenih djela iznosi 93 ili 0,155 posto u ukupnom broju kaznenih djela u Republici Hrvatskoj. Analizirajući prisutnost prokrijumčarenih roba na nezakonito hrvatsko tržište koje nisu rezultat zakonite poslovne djelatnosti u Hrvatskoj, već nastaju u njezinu međunarodnom okruženju kao vid kriminalnih djelatnosti, povrede prava industrijskog vlasništva, nezakonitog korištenja tuđe tvrtke, nedopuštene proizvodnje, izbjegavanja carinskog nadzora i sličnih kriminalnih gospodarskih aktivnosti. Prisutnost opisanih kriminalnih „proizvoda“ u velikim količinama ugrožava uspostavljene ekonomske odnose i ekonomski poredak Hrvatske, pritom obmanjujući kupce kvalitetom i cijenom.

Zaključna razmatranja

Provedenim istraživanjem i izvršenom analizom utvrđeno je da se u kriminalnom miljeu tzv. balkanska ruta često koristi za krijumčarenje heroina iz Afganistana, Pakistana i Irana zbog najkraće cestovne veze između zemalja proizvođača heroina do zemalja potrošača. Tome je pridonio porast prometa roba i putnika, što krijumčari koriste kako bi uz što manja ulaganja prokrijumčarili heroin. Na hrvatskom tržištu droge prisutna su marihuana i dijelom hašiš koji potječe iz Albanije, odakle ih organizirane krijumčarske skupine krijumčare cestovnim pravcem preko Crne Gore i Bosne i Hercegovine u Hrvatsku te dalje za druga nezakonita tržišta droge (Republika Slovenija i Zapadna Europa). Promatrajući tehniku i tehnologiju rada tj. carinsku sigurnosnu zaštitu kao osnovnu funkciju međunarodnog cestovnog graničnog prometa, ukazujem na njezinu proturječnost s frekvencijom prometa koji se stalno povećava, prvenstveno zbog stvaranja regionalnih svjetskih trgovačkih baza u pogledu prometa roba, odnosno intenzivnog razvoja turističke djelatnosti koja je primarna grana hrvatskoga gospodarstva. Spoznaja takvih međunarodnih suprotnosti određuje stvaranje razvoja službi koje su dužne vršiti sigurnosni carinski nadzor (policija i carina). Primjenom načela prema kojem je potrebno organizirati jeftinu i učinkovitu službu postoji rješenje unapređenja ili modernizacije graničnih prijelaza s tehničkog aspekta, odnosno zaključivanje bilateralnih i pristupanje multilateralim ugovorima i tehnologiji rada. Pritom se ne bi narušavala protočnost međunarodnih cestovnih graničnih prijelaza.

Ako gledamo s polazišta koncepta ujedinjene Europe bez kontrole unutarnjih granica, prelazak državne granice trebao bi se odvijati uz što manje formalnosti, ali sa svrhom ostvarivanja službenih zadaća koje se postavljaju pred graničnu policiju i carinsku službu, a to znači iz velikog broja zakonitih prijelaza izdvojiti one osobe koje su naklonjene činjenju kaznenih djela. Europa danas predstavlja jedinstveni kriminogeni pro-

stor s tendencijom da bude sve veći kako se sve više zemalja bude uključivalo u „Euro-pu bez granica“ (Ivanda,S., 2001:21).Svakako je vrlo važno suzbijanje krijumčarenja u teretnom prometu (poluprikolice, tegljači, cisterne, teretna motorna vozila s oznakom karneta TIR i sl.).Bit carinsko-tranzitnog prometa robe teretnim motornim vozilima s oznakama karneta TIR (franc. *transport international par la rout*) leži u propuštanju preko granice jedne ili više tranzitnih država bez pregleda robe, propisano carinski za-tvorenih i označenih natovarenih teretnih motornih vozila ili kontejnera bez polaganja depozita ili drugih jamstava, odnosno bez carinske dokumentacije pojedinih tranzit-nih država na temelju jedinstvenog međunarodnog dokumenta karnet TIR.

Teretna motorna vozila s oznakom karnet TIR i uz posjedovanje karneta TIR ima-ju pojednostavljen carinski postupak prilikom prijelaza granice. Roba se u njemu ne pregledava, već se pregledava dokumentacija, carinska obilježja na vozilu i samo vo-zilo. Ako se utvrdi da je carinsko obilježje oštećeno ili da postoje određena oštećenja na motornom vozilu, onda se pregledava i roba u samom vozilu ili se ona mora isto-variti, pa se pregledava i vozilo s unutarnje strane zbog mogućnosti postojanja dvo-strukih stijenki ako se radi o furgonu ili hladnjači.Carinski djelatnici koji obavljaju poslove suzbijanja krijumčarenja moraju posjedovati izražene psihofizičke i stručne sposobnosti jer je njihova aktivnost usmjerena ka otkrivanju i utvrđivanju postoja-nja carinskoga kaznenog djela te pribavljanja i osiguravanja dokaza da je određena osoba počinila carinsko kazneno djelo.Strukturu provedenog istraživanja o kretanju kriminaliteta u razdoblju od 2000. do 2011. godine, analizu pojavnih oblika gos-podarskoga kriminaliteta te udio carinskih kaznenih djela u ukupnom godišnjem prijavljenom kriminalitetu na razini Republike Hrvatske, krivotvorenje JCD-ova, uz carinska kaznena djela javljaju se i druga kaznena djela. Funkcioniranje carinskog su-stava i učinkovitost svih vrsta carinske kontrole u sebi prvenstveno sadrži zaštitu sve-ukupnoga gospodarskog i političkog sustava. Posebno se to manifestira u kontrolnim funkcijama carinskih vlasti, što samo po sebi predstavlja definiranost elemenata gos-podarskog, financijskog i političkog ustroja jedne zemlje (Sabolović,D.;Presečan,T., 1994:116-126). Zbog specifičnosti teme rada primijenio sam sustav metoda iz razlo-ga što je problem višedimenzionalan, pa ga nije moguće istraživati izolirano. Stoga je u razdoblju od 2000. godine stagniralo izvršenje kaznenih djela zato što je kazneno djelo izbjegavanja carinskog nadzora iz čl. 298. Kaznenog zakona bilo propisano i inkriminirano u Carinskom zakonu u čl. 334., gdje se ostvaruje biće kaznenog djela radnjom da se osoba mora učestalo baviti prenošenjem robe preko carinske crte s ci-ljem izbjegavanja mjera carinskog nadzora.Nadalje, prilikom činjenja kaznenog djela iz čl. 334. nije bila utvrđena visina izbjegnute carine (vrijednost) koju treba počiniti

kako bi se počinitelj toga kaznenog djela mogao zakonski procesuirati. Upravo iz navedenih razloga u razdoblju od 2000. do 2009. godine za carinska kaznena djela na snazi su bile dvije zakonske odredbe, jedna u KZ-u RH, a druga u Carinskom zakonu RH. Slijedom navedenih razloga kazneno djelo iz čl. 334. Carinskog zakona stavljeno je izvan pravne snage s nadnevkom od 1. siječnja 2000. godine, kada je međunarodnim sporazumom prihvaćen JCD (jedinstvena carinska deklaracija). To dovodi pod sumnju jer nije bilo dovoljno jasno i razvidno koju zakonsku odredbu primijeniti za sankcioniranje navedenih oblika kaznenih djela te koje ih tijelo kriminalistički razjašnjava i dokazuje. Dvostruka priroda inkriminacija, a time i nadležnosti (carina ili policija), uzrokovala je u velikoj mjeri slabu učinkovitost suzbijanja krijumčarenja.

Literatura:

Katunarić, A., Vanjska trgovina, principi i praksa, Izdavačko-instruktivni biro, Zagreb, 1983., str. 89-91

Mileta, V., Gospodarska sinteza Europe, Školska knjiga, Zagreb, 1993., str. 20-37

Sabolović, D.; Presečan, T., Hrvatska u međunarodnoj ekonomiji,

Ekonomski fakultet Zagreb, „Mikrorad“ d.o.o., Zagreb, 1994., str. 116-126

Horvatić, Ž.; Cvitanović, L., Politika suzbijanja kriminaliteta, Zagreb, 1999., str. 190-192

Ivanda, S., Schengenski sporazumi unutarnja sigurnost, MUP RH, Zagreb, 2001., str. 21-29

Papeš, D., Privredna kriminalistika (metodika otkrivanja, dokazivanja, razjašnjavanja i prevencije privrednog kriminaliteta), MUP RH, Zagreb, 1986., str. 107

Pavišić, B., Uvod u kriminalistiku, MUP RH, Zagreb, 2002., str. 104

Singer, M.; Kovčo-Vukadin, I.; Cajner-Mraović, I., Kriminologija, Globus, Zagreb, 2002., str. 620-637

Pavišić, B., Kazneno pravo Vijeća Europe, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2006.

Summary

Due to the abolition of surveillance over the internal borders of the European Union, which is an important factor of European integration, the issues of illegal migrations and other forms of international criminality have been concentrated to the external borders of the European Union. The very creation of the common market and the Customs Union has enabled the free movement of capital as well as possibilities of committing offences in connection with transnational criminality.

Several units of this scientific article give reviews of contradictions appearing at the international border check points of Bregana and Macelj (entry and exit) when dealing with cars and heavy goods vehicles, the abuse of TIR /ATTA carnet, and various trends and shapes of international criminality.

The Republic of Croatia is specific for its geographic position, because traffic overland corridors between east and west, as well as north and south passes over its territory – so called “Balkan route” – are well used by smugglers for illegal transactions on goods markets or illegal traffickers of psychoactive drugs, traffickers in persons, illegal migrants and other persons involved in economic criminality, evasion of taxes and customs duties, deceptions and frauds, smuggling of high rated goods like tobacco and cigarettes, and money laundry. The role and task of the customs service is not exclusively based on the fiscal policy (public revenue acquisition for the state). The customs service is directly involved in the matter, even from the point of view of safety requirements, in the battle against smuggling and illegal resale of goods that have not been cleared through the customs.

Key words: Customs Union, transnational organized criminality, smuggling/trafficking, UN Convention on Organized Crime.

recenzije,
prikazi,
obavijesti



Informacijski izvori iz međunarodnih odnosa i međunarodna integracija Hrvatske

Autorica: Snježana Ivanović, naklada IMO – Institut za međunarodne odnose, Zagreb, 2012.

Knjiga *Informacijski izvori iz međunarodnih odnosa i međunarodna integracija Hrvatske* u nakladi IMO-a – Instituta za međunarodne odnose iz Zagreba – originalan je i vrijedan doprinos širenju informacija s područja međunarodnih odnosa i europskih integracija; korisna za stručnjake, ali i za širu publiku. U uvodnom poglavlju autorica određuje cilj svojeg rada, a to su analiza informacijskih izvora s područja međunarodnih odnosa i namjera izgradnje cjelovitog sustava informacija koji bi stručnjacima, znanstvenim istraživačima i svima onima koji se bave međunarodnim odnosima i europskim integracijama te njihovim institucijama (*think-tankovima* i epistemičkim zajednicama) omogućio bolji pristup relevantnim informacijama s područja međunarodnih odnosa te globalnih i regionalnih integracijskih procesa.

Rad je strukturiran u tri dijela: u prvom dijelu autorica analizira razvoj međunarodnih odnosa, globalizacijske procese i uključenost Hrvatske u suvremene integracijske procese. Kako bi došla do tog postavljenog cilja, autorica iznosi povijesni razvoj međunarodnih odnosa kao znanstvene discipline, obrazlaže osnovne pojmove teorije međunarodnih odnosa te na temelju toga vrši odabir tema od ključne važnosti za razvoj međunarodnih odnosa i integracijskih procesa. U drugom dijelu autorica analizira ulogu informacijskih izvora na području međunarodnih odnosa, ističući ulogu globalnog informacijskog povezivanja koje prethodi i zatim prati stvarnu integraciju država u međunarodnu zajednicu. Posebnu pozornost u okviru svoje analize autorica posvećuje digitalnim informacijskim izvorima i njihovoj dostupnosti te ulozi portala i *vortala* (vertikalnih portala) kao nositelja dodatne vrijednosti knjižnica budućnosti. U okviru ovog dijela prikazuje se povijest portala i *vortala* kao uvod u usporednu analizu odabranih portala s područja međunarodnih odnosa. U trećem dijelu autorica na temelju prethodne analize značaja informacija za razvoj discipline međunarodnih odnosa i stvarnih integracijskih procesa te usporedne analize najvažnijih portala s područja međunarodnih odnosa u svijetu razrađuje prijedlog za izradu jednog vertikalnog portala pri knjižnici Instituta za međunarodne odnose u Zagrebu, središnjem mjestu za istraživanje međunarodnih odnosa u Hrvatskoj. Tim postupkom autorica primjenjuje teorijsko znanje izneseno u prvom dijelu rada, konkretnu usporednu analizu najrelevantnijih iskustava u svijetu i prikaz evolucije portala/*vortala* na predloženi primjer

izrade jednog hrvatskog *vortal*a za međunarodne odnose, što ovaj rad ističe kao uspješan doprinos kombinacije teorijske analize, usporedne analize i konstruktivne primjene znanja na izgradnju novog modela integriranih informacija, a u funkciji razvoja znanja o globalnim i regionalnim procesima u suvremenom svijetu.

U prvom dijelu knjige pod nazivom *Što su međunarodni odnosi* autorica obrađuje sljedeće teme: prvo, iznosi kratku povijest izučavanja međunarodnih odnosa i osnovne teorije međunarodnih odnosa; u okviru prvog poglavlja autorica ističe i dvije vodeće teorije međunarodnih odnosa (tzv. *grand theories*), liberalni internacionalizam i realizam; drugo, u okviru poglavlja naslova *Važnost izučavanja međunarodnih odnosa u suvremenom svijetu* autorica analizira fenomen globalizacije i međunarodne integracije, u okviru kojih kao karakteristične primjere navodi studije slučaja europske integracije i euroatlantske integracije; treće, u poglavlju naslova *Informacijska revolucija, informacijsko društvo i međunarodni odnosi* autorica analizira interakciju procesa obuhvaćenih informacijskom revolucijom, stvaranjem informacijskog društva te procesa artikuliranja, stvaranja i konsolidiranja međunarodne zajednice. Autorica potom analizira ulogu Hrvatske u međunarodnoj zajednici i njezino integriranje u svjetske procese i trendove.

U ovome kontekstu autorica ističe i značaj međunarodnih odnosa kao znanstvene (teorijske) discipline, ali i kao primijenjene, dakle praktične discipline čija je funkcija omogućiti razumijevanje zbivanja i procesa koji se odvijaju u suvremenom svijetu ne samo za odabrane, već i za demokratsku javnost. Stoga ova disciplina nije zatvorena i okrenuta samo znanstvenicima, već pomaže i donositeljima političkih odluka (engl. *policy-makers*) i građanima (i njihovim interesnim skupinama) da se cjelovito informiraju i bolje razumiju procese komuniciranja, interakcije i konstituiranja međunarodne zajednice te njezino funkcioniranje. Kako Ivanović zaključuje, međunarodna interakcija vodi do miješanja i prožimanja kultura, a integracijski procesi koji se zbivaju u svim sferama društva upućuju sudionike na veću potrebu za znanjima kojima se olakšava razumijevanje i snalaženje u sve razvijenijim mrežama međunarodnih interakcija. Na djelu je stvaranje jednog globalnog društva, u okviru kojeg značajnu ulogu ima i ubrzan razvoj informacijskih i komunikacijskih tehnologija. Informacijska revolucija u tom svjetlu olakšava i potiče međunarodnu suradnju i omogućuje proširivanje međunarodnih odnosa višestrukim vezama koje utječu na bogatiji i svestraniji život pojedinaца, kao što djeluje i na razvoj njihovih potreba. Zahvaljujući prodoru novih tehnologija, ni međunarodni odnosi ne ostaju više domena rezervirana samo za znanstvenike, stručnjake i diplomate, već postaju transparentni i građanima te podložni njihovoj kritici. Stoga je informacijska revolucija, drži autorica, monopol inicijative oblikovanja politike oduzela vladama i prenijela ga na nedržavne aktere – epistemičke zajednice i

interesne skupine koje imaju sve više utjecaja na interakciju vlada, kako s njihovim građanima, tako i s drugim vladama. U okviru svjetskih kretanja i Hrvatska se mora prilagođavati svjetskim trendovima i razvijati informacijsku bazu međunarodnih odnosa kako bi time pridonijela demokratizaciji znanja, čiji su isključivi depozitari dosad bili političke i znanstvene institucije koje se time bave.

U drugom dijelu rada autorica obrađuje ulogu knjižnica u globalnom digitalnom okruženju, u svjetlu smjernica za djelovanje knjižnica u ostvarivanju ciljeva Svjetskog sastanka na vrhu o informacijskom društvu. Po svojoj profesionalnoj zadaći knjižnice su specijalisti u vrednovanju sadržaja raznih materijala dostupnih na zakrčenom tržištu informacija, a posebno je značajna uloga zanimanja knjižničara koji, uz prethodnu selekciju i navođenje, to ogromno znanje prenose korisnicima na kreativan i inovativan način. Stoga je uloga knjižničara nezaobilazna i u posredovanju informacijskih izvora na internetu, gdje zbog njegove otvorenosti vlada zagušenje informacija nejednake upotrebne vrijednosti.

Autorica zatim analizira ulogu internetskih portala, dokumentirano prikazujući njihov razvoj i njihov značaj u svijetu globalnih informacija i komunikacija. Portali na jednom mjestu okupljaju različite, pomno odabrane sadržaje kvalitetnih dobavljača, upravljaju njima te stvaraju nove vrijednosti putem kategorizacije, jednostavne navigacije i lake dostupnosti. Na ovom mjestu autorica iznosi kategorizaciju portala i njihovu podjelu na horizontalne ili opće portale, vertikalne ili specijalizirane portale te korporacijske portale. Pojava internetskih portala, a u najnovije vrijeme i *vortal*a – vertikalnih portala, otvara, u mišljenju autorice, širok spektar mogućnosti da knjižnice krenu ususret svojim korisnicima, dok bibliografska kontrola i kontrola kvalitete informacija i dalje ostaju u nadležnosti knjižničara i informacijskih stručnjaka. Među postojećim *vortalima* nema mnogo onih posvećenih društvenim znanostima, a posebno pojedinim užim područjima društvenih znanosti. Jedno od takvih područja jesu i međunarodni odnosi kojima se bavi ovaj rad. Većina portala s područja međunarodnih odnosa nastala je pri sveučilištima na kojima postoje odjeli, odnosno odsjeci za međunarodne odnose. No znanstveno-istraživački instituti (engl. *think-tanks*) svoja mrežna mjesta sve više nastoje oblikovati kao portale ili ih pak nastoje razvijati unutar svojih specijalnih knjižnica. U nastavku autorica uspoređuje portale pet odabranih institucija: The Brookings Institution (SAD), Chatham House (Velika Britanija), RAND Corporation (SAD), SIPRI – Stockholm International Peace Research Institute (Švedska) i IFRI – Institut Français des Relations Internationales (Francuska). Tomu autorica pridodaje i analizu triju portala koji nisu vezani uz jednu znanstvenu instituciju, već su dio međunarodnih mreža – transnacionalnih episte-

mičkih zajednica, odabравši tri tipična predstavnika takvih portala: to su ISN – International Relations and Security Network, FIRST – Fact on International Relations and Security Trends i IREON – The International Relations and Area Studies Gateway. Ivanović iznosi svoje kriterije za evaluaciju tih portala i potom ih primjenjuje na svaki pojedinačni primjer. Na taj način postignuta je kvalitetna usporedna analiza na temelju opisa svakog portala i pripadajuće institucije/mreže, njegovog historijata i posebnih obilježja. Svi ti pomno analizirani slučajevi autorici služe za pronalaženje punovrijednih metodičkih pokazatelja za osnovni cilj rada – izradu projekta vertikalnog portala (*vortal*) pri Institutu za međunarodne odnose u Zagrebu.

Hrvatska je u smislu izvora informacija za potrebe izučavanja međunarodnih odnosa tek na početku, a među institucijama znanstveno-istraživačkoga karaktera i institucija visokog obrazovanja koje se bave međunarodnim odnosima, baš Institut za međunarodne odnose (IMO) predstavlja stožerno ishodište pri kojemu treba izraditi *vortal* za međunarodne odnose. IMO ima sve potrebne preduvjete: tradiciju bavljenja međunarodnim odnosima od 1963. godine, ljudske resurse i kvalificirane istraživače, a što je najvažnije, ima i razvijenu knjižnicu čija je misija pružati referalnu, savjetodavnu i bibliografsku pomoć svojim korisnicima u obliku usluga koje se odlikuju pravodobnošću, objektivnošću i nepristranošću, te tako pridonositi razvoju informiranog demokratskog i civilnog društva. Autorica stoga predlaže ustroj sadržaja mogućeg (budućeg) *vortal*, koji bi obuhvaćao sljedeće tematske cjeline informacija: pojedine države (kao glavne aktere međunarodnih odnosa), nedržavne aktere međunarodnih odnosa, međunarodnu politiku, međunarodnu sigurnost, međunarodne sukobe i njihovo rješavanje, mirovne studije, obrambenu politiku, ljudska prava, migracijsku politiku, naoružanje i kontrolu naoružanja, terorizam i diplomaciju. Svaka od tih tema zahtijeva proširenje na dodatne teme, što autorica obrazlaže i navodi na detaljnim primjerima. U okviru ovog projekta *vortal* dana je precizna slika strukture informacija i geopolitičke podjele prema lokalitetu izvora informacija, što predstavlja posebnu vrijednost ovog rada. *Vortal* IMO-a tako bi obuhvaćao, prema autoričinoj zamisli, publikacije u rasponu od izvornih znanstvenih radova preko referentne literature do specijaliziranih studija i izvještaja sa skupova, službene publikacije raznih organizacija i institucija, baze podataka sa slobodnim i s licenciranim pristupom, uz ostale sadržaje specifičnoga karaktera kao što su izlaganja državnika, vijesti o relevantnim tekućim zbivanjima u svijetu, popis postojećih kvalitetnih *vortal* međunarodnih odnosa s poveznicama (linkovima) te popis *think-tankova* u svijetu koji se bave međunarodnim odnosima i tako dalje. *Vortal* bi korisnicima pružao i posebne usluge, kao što su mogućnost oblikovanja vlastitog profila, tj. odabira sadržaja koji korisnik želi pretraživati, zatim mjesto raspra-

ve ili forum za znanstvenike koji se bave određenim područjem te slanje obavijesti o točno odabranom najnovijem sadržaju u skladu s interesima korisnika (engl. *alerts*). S vremenom bi se unutar portala knjižnice IMO-a mogli razviti i *vortal*i koji bi pokrivali ostale aspekte međunarodnih odnosa, što bi obogatilo ponudu relevantnih informacijskih izvora s područja međunarodnih odnosa u Hrvatskoj.

U zaključku ove knjige ističe se značaj potrebe da se u Hrvatskoj razvije i ova dimenzija pružanja kvalitetnih informacijskih izvora radi što boljeg i cjelovitijeg integriranja Hrvatske u međunarodnu zajednicu, za što je osnovni preduvjet dostupnost međunarodnih informacija i osposobljenost za njihovo korištenje i upravljanje. Budući da je cilj Republike Hrvatske biti aktivnim članom međunarodne zajednice, prvenstveno punopravnim članom u Europskoj Uniji i NATO-u te u svim ostalim međunarodnim organizacijama, pripadnicima njezine znanstvene i akademske zajednice, ali i široj zainteresiranoj javnosti potrebno je omogućiti pristup kvalitetnim informacijskim izvorima s područja međunarodnih odnosa. Autorica zaključuje da je, u skladu s istaknutom ulogom koja je knjižnicama namijenjena u razvoju informacijskog društva, upravo knjižničarima i informacijskim specijalistima u suradnji sa stručnjacima za posebna područja potrebno povjeriti odabir, vrednovanje, organizaciju i predstavljanje digitalnih informacijskih izvora izradom tematskih vertikalnih portala. Hrvatska bi stoga morala slijediti aktualne trendove i na primjerima dobre prakse iz svijeta stvoriti vertikalni portal koji bi pokrivao političke aspekte međunarodnih odnosa, a za to je najbolje mjesto IMO, Institut za međunarodne odnose.

Damir Grubiša

Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku

Autor: Amir Muharemi, Zagreb: Novi Liber, 2012., 303 str.

Knjiga Amira Muharemija *Turska: Uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku* uvod je u temu Turske u širem smislu. Knjigu čine četiri poglavlja: *Osmansko Carstvo, Republika Turska, Vanjska politika i Appendix*, kojima prethode *Predgovor, Uvod, Turski jezici i turcizmi, O transkripciji* te završno *Bilješka o autoru*.

U prvom poglavlju, naziva *Osmansko Carstvo*, autor izlaže podatke o labavom savezu nomadskih plemena iz 522. godine, kad se prvi put spominju u kineskim izvorima, do završetka Prvog svjetskog rata i stvaranja nove Turske. Autor navodi da je samo službena osmanska povijest ispisana u šest enciklopedijskih tomova, te da je nemoguće ne pogriješiti u obradi svih tih stoljeća u nekoliko rečenica. Seldžucima, jednom od plemena koje izlazi na povijesnu pozornicu na putu prema zapadu, neočekivanu ali značajnu pomoć pružili su križari. Gotovo potpunim uništenjem Carigrada 1204. godine uklonili su najozbiljniju prijetnju seldžučkoj državi u ekspanziji. U uvećanoj i moćnijoj državi ratni je plijen vrlo brzo postao važan i nezamjenjiv izvor prihoda. Širenje je išlo dobrim dijelom silom oružja, a vjerski razlozi nisu sprečavali sukobe i s istovjernim susjedima koji su stajali na putu. Vođa vojske imao je i nadimak, titulu *gazi* ili *gazija*, koja se dobivala za širenje islama. Uglavnom, Osman je od oca naslijedio kneževinu od 1500 km², a sinu Orhanu ostavio je državu površine veće od 18 000 km². Orhan je oženio Teodoru, kćerku Ivana Kantakuzena, bizantskog pretendenta na prijestolje i kasnijega cara. Kada je Orhan umro 1360. godine, iza sebe ostavio je zemlju površine od 75 000 km², ali i vrlo kvalitetnu državnu upravu. Stvorena je „nova vojska“ (*yeni çeri*) – janjičari, sposobna i odana samo vrhovnom poglavaru, a ne plemenskom vođi. Uzimanje kršćanskih dječaka u ranoj adolescentskoj dobi, praksa započeta oko 1330. godine, imalo je dalekosežne posljedice. Prelaskom na islam i dobivanjem najbolje naobrazbe koja je tada bila na raspolaganju raspoređivali su se na dužnosti u upravi ili vojsci. Praktično je uveden sustav meritokracije – napredovali su najbolji i najspособniji jer je to bio jedini važan kriterij – uz bespogovornu odanost sultanu. U to isto vrijeme u Europi su se rađanjem nasljeđivali status, rang, titula i sve drugo prema staležu. Sustav, koji se izvorno zvao *devširme*, dao je Carstvu, osim najboljih vojnika i generala, i vrhunske ljude svih profila (primjerice slavni arhitekt Sinan). Iako je sustav *devširme* proveden na cijelom prostoru, za regrutaciju dječaka najpopularniji su ipak bili balkanski krajevi. Iz tih su krajeva Džamberdi Gazali, rodom iz Slavonije (imenovan namjesnikom u Siriji, kasnije odbio priznati sultana Sulejmana, na što sultan na njega šalje iznimno krvoločnog Ferhad-pašu rođenog u Šibeniku), zatim veliki vezir Rustem-paša (Opuković), Hrvat, rođen u Skradinu (oženio princezu Mihrimah, kćerku

sultana Sulejmana, u Sarajevu sagradio Brusa-bezistan), i veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, iz Sokolovića kod Višegrada, koji je bio na čelu vrlo sposobne državne uprave (na položaju velikog vezira u službi triju sultana, Sulejmana, Selima II. i Murata III.). Svoju snagu i borbenu vitalnost janjičari gube u vrijeme sultana Selima III. (1789. – 1807.), postavši interesna skupina, a ne borbena postrojba. Pobuna koju su započeli 1826., uvidjevši jačanje nove vojske usporedno s njima samima, rezultirala je njihovim potpunim uništenjem. U turskoj povijesti taj je događaj poznat kao Značajni događaj. Pripovijedajući sultanska silovita osvajanja, autor izdvaja kako se zauzeti teritorij širio. Murat je proširio carstvo na 260 000 km², Bajazit na 690 000 km², Mehmed II. na 850 000 km², Bajazit II. 1484. osvojio je Moldaviju i Vlašku, Drač u Albaniji i gotovo sve mletačke posjede na grčkoj obali. Venecija je dugo pamtila 1502. godinu kao početak kraja svoga pomorskoga carstva. Vojsku hrvatskih staleža katastrofalno je porazio 1493. na Krbavskom polju kod Udbine. Za vrijeme Selima I. Carstvo je konsolidirano kao svjetska sila, prostiralo se na tri kontinenta, od Armenije do duboko u Balkan, od ukrajinske stepe do Egipta i Arapskog poluotoka. Treba izdvojiti i prihvaćanje vazalnog odnosa Stefana Lazarevića koji je u pratnji patrijarha otišao u Edirne i „predao ruku“ svoje sestre Olivera Bajazitu I. (1389. – 1402.), naseljavanje prognanih Židova iz Španjolske 1492. u provincijska središta (Solun, Sarajevo i sl.) u vrijeme sultana Bajazita II., kao i prvi diplomatski zadatak sultana Selima I., primanje delegacije iz Dubrovnika 1512., koji su prvi došli priznati novog sultana i produžiti ugovore o plaćanju danka. Oličenje najsajajnijih trenutaka Carstva jest sultan Sulejman (1520. – 1566.) s nadimcima Veličanstveni, Zakonodavac i Silni. Slijedi razdoblje stagnacije te gubljenje teritorija Karlovačkim i Požarevačkim mirom. Sultan Ahmed III.. (1703. – 1730.) uviđa nadmoć europskih sila i započinje proces reformi poznat kao „tulipanski“ proces, a sultan Abdulmedžid I. (1839. – 1861.) provodi reformu *Tanzimat* (hrv. restrukturiranje). Autor izdvaja povijesni presedan: jedini sultan koji je izgubio život na bojnopolju tijekom vojne kampanje bio je Murat (Kosovo Polje 1389. godine). Tu je započela praksa bratoubilaštva, koja se zadržala dugi niz godina. Posebno je i epsko suparništvo sultana Bajazita II. (1481. – 1512.) i njegovog brata Cema (Džem-sultan), kao i načini osiguravanja nasljedstva. Sultan Selim I. bio je toliko radikalna da je, osim svoje braće, dao pobiti i sve nećake do kojih je mogao doći, a na kraju čak i četvoricu svojih sinova kako bi osigurao da nasljedstvo pripadne sinu miljeniku, Sulejmanu. Kako su se iznalazila rješenja na bojnopolju, pokazuje bitka između dva „Turčina“ (Timura koji je želio pokoriti Kinu i Bajazita punog planova za širenje na zapad, dublje u Europu) kod Ankare 1402. godine (danas međunarodna zračna luka). Zanimljivo je dobrovoljno abdiciranje, koje se dogodilo čak dvaput; ono sultana Murata II. (1421. – 1451.). Primjer kako su putevi utjecali na bitke i osvajanja autor opisuje u osvajanju Carigrada 1453.,

drugom pokušaju opsade Beča 1683. i Prvom svjetskom ratu. Osvajanje Carigrada, „Zlatne jabuke“, započelo je godinu dana prije opsade, gradnjom tvrđave na europskoj strani tjesnaca i ceste od Bospora do Zlatnog roga, kojom su volovske zaprege prevezle 72 broda, koja su potom spuštena u more i ugrozila grad sa sjeverne strane. Nešto drugačija priča o cestama događa se 230 godina poslije, prilikom druge opsade Beča koja je samo dodatno iscrpila Carstvo i bitno ubrzala njegovo propadanje. Deset kilometara na dan kroz blato i mulj puna tri mjeseca, toliko je trajao put od Edirneta preko Beograda do Budima. Treći primjer odnosi se na Prvi svjetski rat. Nedostatak željezničkih pruga i kvalitetnih cesta učinio je logistiku noćnom morom. To je značilo da je topničko streljivo iz Njemačke do Palestine utovarivano i istovarivano 12 puta. Posebnost je i unutarnja izgradnja. Čak je i slavni Leonardo da Vinci sultanu Bajazitu II. „predočio plan mosta preko Zlatnog roga“. Neobičan dolazak na vlast zbio se u trenutku svrgavanja sultana Mehmeda IV. Novi sultan, njegov brat, Sulejman II. (1687. – 1691.) bio je 40 godina u zatočeništvu i izolaciji unutar palače u dijelu koji se zove Kafez. Paralizirani princ odbijao je izaći zbog straha od smaknuća. Primjere osvajanja u kratkom vremenu u različitim predjelima pokazuje sultan Sulejman, koji je već u prvoj godini svoje vladavine osvojio Beograd i odmah se okrenuo Rodosu, gdje je 1522. uspio slomiti otpor ivanovaca, čime je ostvarena pomorska hegemonija Osmanlija u istočnom Sredozemlju. Nakon poraza Ugarske, u velikoj bici kod Mohača, Osmanlije se osjećaju dovoljno jakim da krenu na sam Beč. No niti su Osmanlije imali snage zauzeti Beč, niti su Habsburgovci imali snage vratiti cijelu Ugarsku, tako da je došlo do velikih diplomatskih pregovora koje je u ime Osmanlija vodio veliki vezir Ibrahim, porijeklom Albanac, jedan od onih koji su na dvor došli putem danku u krvi. Temeljno načelo vanjske politike osmanske države bila je ekspanzija, a na unutarnjem planu zadržavanje postojećih odnosa. Negdje u vrijeme zauzimanja Bagdada 1534. jača utjecaj harema na državnu vlast. Otvorena kupovina funkcija i namjesništava dovela je do korjenite selekcije kadrova u okviru vladajuće elite i do istinske rezignacije i nezadovoljstva najširih slojeva društva. Porezno opterećenje seljaka u razdoblju od 1580. do 1600. šesterostruko je povećano. Posezanje za titulom vjerskog poglavara svih muslimana pokazat će se kao korisno političko sredstvo u vanjskoj politici, no u isto vrijeme ojačalo je vjerske i konzervativne elemente unutar dvora, koji su usporavali reforme. Mahmut II. (1808. – 1839.) poduzima prve ključne poteze u procesu sekularizacije; preoblikovao je društvo u cjelini po uzoru na Europu, reorganizirao državnu upravu, ukinuti su turbani, uvedeni fesovi zajedno s hlačama, nestao je status „sultanovih robova“ – podanika koje je vladar mogao bez suđenja pogubiti i konfiscirati svu njegovu imovinu. Carstvo bankrot proglašava 1875. godine. Sukobljenost interesa velikih europskih sila oko podjele Osmanskoga Carstva, tzv. Istočno pitanje, bitno je pridonijelo usporavanju

procesa raspadanja turskog „bolesnika“ i u biti se svodilo na pitanje što ostaje ako nestane Osmansko Carstvo. Osnivanje tajnog političkog odbora pod slavnim imenom „Jedinstvo i napredak“ 1889. postaje jezgra uz koju se veže značajan broj progresivnih ljudi iz mnogih sfera intelektualnog i duhovnog života. Pobuna vojske buknuła je 1908. u Solunu, zbog glasina i nagovještaja tajnih planova Engleske i Rusije u pogledu Makedonije i uplitanja u unutarnje stvari Osmanskoga Carstva. Taj otpor na neki način bilo je tek početak. Iz kaosa balkanskih pobuna Turska izlazi s gubitkom Sandžaka, Albanije, Trakije i grčkih otoka. Izgubljeni su gotovo svi europski teritoriji Carstva. Mladoturci se prvo okreću vojsci, traže pomoć od Njemačke te novim državnim udarom prisiljavaju zakonito izabranu vladu liberalnog smjera da se povuče. S početkom Prvog svjetskog rata mladoturski trijumvirat (Enver-beg, Talat-beg i Cemal (Džemal)-beg) planirao je za sebe poziciju „naoružane neutralnosti“. Nestrpljiva Njemačka imala je s Osmanskim Carstvom sklopljen tajni savez još od 2. kolovoza 1914. godine. Uslijedio je i početak represije nad Armencima, što je predmet prijepora i sporova, te je sporno pitanje otvoreno sve do danas, čitavo stoljeće kasnije. Osim deportacija iz zapadne Anadolije, službeno nazvanih „relokacijama“ dijela stanovništva, koje su rezultirale ogromnim brojem nevinih ljudskih žrtava, uslijedila je na plaži Galipolja jedna od najkrvavijih priča Prvog svjetskog rata. Australske i britanske postrojbe dočekala je vojska pod zapovjedništvom mladog pukovnika Mustafe Kemala – budućeg Atatürka. Operacija zauzimanja tjesnaca preko Galipolja nije uspjela. Na početku rata tri milijuna vojnika (na papiru), na početku borbi 800 000, a već 1917. broj vojnika na frontu pao je na 100 000, a na samom kraju rata bilo je četiri puta više dezertera nego vojnika. Kad je Bugarska krajem 1918. kapitulirala, bio je konačno presječen koridor koji je povezivao Njemačku, Austro-Ugarsku i Osmansko Carstvo, te je postalo jasno da unionistička Vlada mora tražiti primirje, odnosno mora kapitulirati. Za poraz su okrivljeni vođe mladoturskog pokreta. Svi su osuđeni na smrt. Od potpisivanja kapitulacije na otoku Lemnosu 31. listopada 1918. počinje grabež sila pobjednica nad ostacima nekada moćnoga Carstva. Sultan Mehmed VI. Vahidedin (1918. – 1922.) posljednji je sultan. Grčka okupacija Izmiru u svibnju 1919. bila je nagla prekretnica. Izbile su masovne demonstracije i izljevi nezadovoljstva predvođeni studentima i profesorima sveučilišta u Istanbulu. Tih dana počinje stvaranje nove Turske.

U drugom poglavlju, *Republika Turska*, autor analizira zbivanja od nacionalne revolucije i Atatürka, Atatürkovih reformi i Republike, razdoblja između dva rata, Turske nakon Atatürka, uvođenja višestranačja i Hladnog rata, uspona i padova demokracije, Turguta Özala – reformatora, nestabilnih devedesetih, sve do dolaska AKP-a (Stranke pravde i razvitka). Mustafa Atatürk rođen je kao četvrto dijete u slabostojećoj obitelji,

pogotovo nakon očeve rane smrti u njegovoj sedmoj godini, u kozmopolitskom, lučkom i etnički miješanom Solunu. Otac Ali-Riza, porijeklom iz okolice Skopja, i majka Zubejda iz Bitole. Školovao se u Solunu, Bitoli i Istanbulu. Autor izdvaja da je Mustafinom imenovanju u Anadoliji prethodila živa djelatnost svih domoljubnih snaga u Istanbulu i na terenu u potrazi za čovjekom koji bi mogao ujediniti sve oblike otpora koji su se počeli pojavljivati na terenu, i intelektualnu i institucionalnu komponentu u Istanbulu. Prekretnica u Kemalovoj karijeri bila je odlučujuća bitka na rijeci Sakariji (Sangarius) kod Eskišehira, 60-ak kilometara jugozapadno od Ankare. Grci su u ljeto 1921. prodrli duboko u turski teritorij s ciljem osvajanja Ankare i potpunog poraza kemalističkih snaga. Turci su tijekom stoljeća vodili mnoge bitke, ali nikada ovako presudnu bitku za budućnost svoga naroda. Usprkos ogromnim naporima i žrtvama, neviđenoj požrtvovnosti i angažiranosti svih resursa, turski gubici bili su ogromni. Izgubili su gotovo 80 posto časničkoga kadra. Pobjeda je ojačala poziciju Mustafe Kemal-paše unutar oslobodilačkog pokreta. Mirovna konferencija u gradu Lausanne (Švicarska) u studenom 1922. sadržavala je protokol o razmjeni stanovništva između Grčke i Turske, koji je stupio na snagu odmah. To je, navodi autor, prvi primjer u povijesti da jedna mirovna konferencija odlučuje o preseljenju ljudi koji su stoljećima naseljavali određeni prostor. Svi Turci napuštaju Grčku, osim stanovnika zapadne Trakije, a svi Grci napustili su Tursku, osim onih naseljenih u Istanbulu i patrijaršiji koja se ondje nalazi od 4. stoljeća. Smatra se da je oko 500 000 muslimana, od koji su neki govorili samo grčki jezik, napustilo Grčku, a oko milijun pravoslavnih Grka, od kojih je nekoliko stotina tisuća govorilo samo turski jezik, napustilo je Tursku. Slavenstvo i albansko stanovništvo s prostora Grčke također je završilo u Turskoj. Obje države doživjele su generacijsko nazadovanje i veliko osiromašenje, za čije je saniranje bilo potrebno mnogo vremena. Funkciju glavnog grada nove države, nasljednika Osmanskoga Carstva, preuzima Ankara dana 13. listopada 1923. odlukom Velike narodne skupštine, dok je Istanbul zadržao ulogu sjedišta kalifata. Gazi Mustafa Kemal-paša ponovo je postao predsjednikom skupštine. Uslijedila je serija radikalnih i neobičnih reformi. Zabranjen je fes, a uvedeni šeširi i građansko zapadnjačko odijelo. Razloge je objasnio sam Mustafa Kemal u jednom od svojih govora: *Potrebno je odbaciti fes jer je on shvaćen kao znak neznanja, indolencije, fanatizma i neprijateljstva prema napretku i civilizaciji. Umjesto njega prihvatili smo šešir, koji nosi cijeli prosvijećeni svijet, da pokažemo kako se turski narod ni po čemu ne razlikuje od drugih kulturnih naroda. Usto: Suprotstavljati se znači izabrati živjeti sa sujevjerjem i idejama srednjeg vijeka umjesto prihvaćanja civilizacije koja probija planine, leti nebom i promatra svijet od molekula koje se ne mogu vidjeti golim okom do zvijezda na nebu.* Te 1925. godine usvojen je međunarodni način mjerenja vremena prelaskom na gregorijanski kalendar koji go-

dine broji od rođenja Isusa (Isa), a napuštaju se dva tradicionalna muslimanska kalendara koji su dotad bili u upotrebi. Na polju jezika i pisma učinjene su značajne promjene. Na novo latinično pismo prešlo se u roku od nekoliko mjeseci. Cijela zemlja preko noći je postala učionica, svi su morali učiti ponovno pisati. Preko noći Turska se počela još više razlikovati od svojih arapskih (i perzijskih susjeda). Slična kampanja uvedena je u čišćenje osmanskog turskog jezika od brojnih perzijskih, arapskih i drugih neturskih riječi. Promijenjeni su stari načini mjerenja dužine i težine: uveden je metrički mjerni sustav, čime je gospodarstvo dobilo lakši pristup međunarodnom tržištu. Temeljem prava žena da biraju i budu birane 17 žena izabrano je 1935. u Veliku narodnu skupštinu. Nedjelja je proglašena neradnim danom zakonom koji izričito nalaže da svi poslovi i industrijske aktivnosti prestaju u subotu u 13 sati. Petak je ostao glavni dan molitve u džamijama, ali petak u islamu nije obvezno neradni dan. Donošenjem zakona o zabrani nošenja vjerske odjeće izvan crkava i džamija dodatno su naglašene odvojenost crkve i države te jednakost svih građana. U državi gdje se stoljećima ustrajalo na različitoj odjeći pripadnika različitih vjerskih, staleških, zanatskih i drugih skupina ta je odluka bila prava mala revolucija. Jedna u nizu. Između 1876. i 1927. ukupno dva milijuna muslimana imigranata stiglo je s područja Balkana i crnomorskog bazena. Prvi popis stanovništva iz 1927. pokazao je da je od 13 milijuna stanovnika njih čak 83,6 posto pripadalo ruralnom stanovništvu. O veličini napora pri opismenjavanju i podizanju obrazovnog standarda stanovništva govori podatak da je od 1923. do 1940. broj škola povećan s 5062 na 11 041, broj studenata povećao se s 352 668 na 1 050 159, a broj fakulteta i tehničkih visokih škola s devet na 20. Novi se režim do kraja 1926. učvrstio, pobijedio konzervativce i bivše unioniste. Mustafa Kemal imao je već toliko samopouzdanja da je dopustio podizanje spomenika sa svojim likom u Istanbulu. Ta ikonoklastička gesta u muslimanskom društvu, s velikim brojem vjerskih fundamentalista koji svako prikazivanje ljudskog lika smatraju nedopustivim grijehom, bila je ravna revoluciji. „Veliki govor“ Mustafe Kemala iz 1927. (u trajanju od šest radnih dana), u kojem je dao svoje viđenje narodnooslobodilačkog rata i teškoća u okviru kojih je vođen, do danas je osnova službene povijesne istine o istom predmetu. Krajem 1934., u okviru uvođenja prezimena u Turskoj, Velika narodna skupština svojom odlukom Mustafi Kemalu dodjeljuje prezime Atatürk, što doslovno znači „otac Turaka“. Podizanjem prve biste s njegovim likom u Istanbulu, a prije toga serijom poštanskih maraka, Atatürk je postao lice nove Turske. Želio je oblikovati društvo, a ne mobilizirati mase i manipulirati njima. Svoju karizmu nije gradio na obećanjima teritorijalnih osvajanja. Prijenos vlasti nakon Atatürkove smrti bio je miran, a političke razlike ostale su daleko od očiju javnosti. Nakon napada Njemačke na SSSR Turska proglašava neutralnost, no nastavlja trgovačke odnose i prodaju strateških sirovina, poglavito kroma,

Njemačkoj. Nije objavila rat do samoga kraja i izašla je iz Drugog svjetskog rata sačuvana – bez rušenja i uništavanja te bez demografskih gubitaka. Turska je formalno u veljači 1945. objavila rat Njemačkoj, što je bio jedan od ključnih uvjeta da postane članom, odnosno osnivačem OUN-a. Kasnih 40-ih godina počinje gotovo savršeno poklapanje američko-turskih interesa. Sve tješnja suradnja počinje *Marshallovim planom*. Od veljače 1952. Turska je, zajedno s Grčkom, postala članica NATO-a. Kako je bila članica dvaju saveza, paktova NATO i CENTO (Bagdaski pakt činile su Turska, Velika Britanija, Iran i Pakistan, pod vodstvom SAD-a), bila je njihova vojna, logistička i teritorijalna spojnica. Tijekom Hladnog rata 610 kilometara duga granica Turske sa SSSR-om bila je vrlo važna prislušna i obavještajna zona SAD-a i NATO-pakta. Uz norveško-sovjetsku, to je bila jedina izravna granica NATO-a i SSSR-a. Pakt o prijateljstvu i zajedničkoj vojnoj pomoći između Grčke, Turske i Titove Jugoslavije potpisan je na pet godina 28. veljače 1953. u Ankari i dobrim se dijelom odnosio na obranu. Bio je to neizravan način da se spriječi prodor SSSR-a na Jadransko more. Uspone i padove demokracije obilježili su pučevi. Prvi je neočekivano izveden 27. svibnja 1960. Premijer Menderes osuđen je na smrt i obješen neovisno o tome što su se za njega zauzeli papa, predsjednik SAD-a Eisenhower i britanska kraljica, a čak je i patrijarh svjedočio u njegovu korist. Obješeni su ministar vanjskih poslova i ministar financija, dok je predsjednik Bayar pošteđen. Vojni udar uz pomoć memoranduma uslijedio je 12. ožujka 1971. Zahvaljujući vojnim intervencijama i neuspjesima umjerenih politika, još se jedna politička ideologija (iz prošlosti) pojavila u političkom životu Turske – islamisti. Zbog revolucije u Iranu stabilnost Turske na južnom krilu NATO-a postaje vrlo važna Zapadu, te vojska već krajem 1979. počinje s pripremama puča kako bi zemlji vratila stabilnost koju „civilni“ očito nisu mogli uspostaviti. Puč je izvršen 12. rujna 1980. Osamdesete i rane devedesete godine snažno je obilježila jedna od najistaknutijih političkih ličnosti u novijoj turskoj povijesti nakon Atatürka, pokojni predsjednik Turgut Özal. Nova gospodarska grana rođena 80-ih godina bio je turizam. Od beznačajnih 212 milijuna dolara 1980. prihod od turizma narastao je na dvije milijarde i 705 milijuna dolara 1990., a već se tada vidjelo da to nisu ni približno iskorišteni potencijali. Vijeće nacionalne sigurnosti sastalo se 28. veljače 1997. te proglasilo politički islam većom prijetnjom nacionalnoj sigurnosti nego kurdski separatizam. Svaki put kad bi islamistička stranka bila zabranjena, vraćala bi se pod novim imenom i s umjerenijim političkim programom. Razorni potres koji je pogodio Tursku 17. kolovoza 1999., te zatim još i 12. studenog, ozbiljno je uzdrmao planove gospodarskog oporavka. Jedan od rijetkih pozitivnih događaja koji je proizašao iz te katastrofe bila je pomoć koju je ponudila Grčka, a Turska prihvatila. Dolazak AKP-a, Stranke pravde i razvitka, donio je istovremeno i promjene i stabilnost. Nakon duge 34 godine za mandata AKP-a in-

flacija se spustila ispod 10 posto s tendencijom pada i bila pod strogim nadzorom središnje banke. Dug koji je nekada prema MMF-u iznosio 30 milijardi dolara sada iznosi tri i pol milijarde.

U trećem poglavlju, *Vanjska politika*, autor razmatra raspad SSSR-a i novu geopolitiku, Prvi zaljevski rat, Tursku i Bliski istok (Siriju, Izrael, Irak, Iran), Tursku i srednjoazijske republike, Tursku i Europsku Uniju, Tursku i Balkan, Tursku i Sjedinjene Američke Države te zasebno vanjsku politiku Turske u budućnosti s tri pravca razvoja. Raspadom SSSR-a 1991. godine stvorena je nova geopolitička stvarnost koja je Tursku stavila u potpuno nov položaj. Ono što je Turska rješavala u bilateralnim odnosima sa samo jednim središtem moći sada je podijeljeno na 15 bilateralnih odnosa. Po pitanju Čečenije i dvaju čečenskih ratova, Turska je – unatoč eruptivnom javnom mnijenju – ostala prilično distancirana, pruživši samo humanitarnu pomoć. Čečeni nisu Turci, oni su muslimani i imali su znatnu potporu turskog javnog mnijenja na koje je utjecala znatna dijaspora koju razni kavkaski narodi imaju u Turskoj. Kao protutežu turskim interesima Rusija je, što diskretno, a što indiskretno, najavljivala podršku kurdskim separatistima. SAD i EU označili su PKK terorističkom organizacijom, što je Rusija odbijala učiniti. Prisutnost PKK u Rusiji poznata je činjenica, ali njihova aktivnost gotovo niti ne postoji. Osim navedenog, pitanje tursko-armenskog popuštanja i približavanja te azerbajdžansko-armenski sukob oko okupiranog autonomnog područja Gorski Karabah i dijela Azerbajdžana dva su pitanja na koja Turska i Rusija ne gledaju na isti način. Nakon krize u zaljevu i Prvog zaljevskog rata činilo se da je težište turske sigurnosne uloge pomaknuto više prema Bliskom istoku. Što se stvaranja izraelske države tiče, za Tursku Izrael nije predstavljao prijetnju i njihovi međusobni odnosi uvijek su imali bitno drugačiji karakter od arapsko-izraelskih odnosa. To što je Turska svoje interese čvršće vezivala uz zapadne saveznike mnoge bliskoistočne zemlje doživljavale su kao podanički odnos i pomaganje njihovim izravnim neprijateljima. Takav razvoj odnosa održavao je međusobnu udaljenost sve do sredine 70-ih godina. Južnoanadolski projekt (GAP) brana i hidrocentrala na Eufratu i Tigrisu neki su od sporova i problema u bliskoistočnim odnosima Turske, a posebno su to bili u odnosima sa Sirijom zbog Eufrata čiji je tok za Siriju od vitalnog interesa. Sustavom brana i navodnjavanjem Jugoistočne Anadolije Turska u svojim rukama drži gotovo sav vodni potencijal, što je u regiji od strateške važnosti. Jedan od ključnih trenutaka u tursko-izraelskim odnosima jest i tajni posjet izraelskog premijera Davida Ben Guriona tadašnjem premijeru Adnanu Manderesu Ankari u noći od 29. kolovoza 1958. Savezništvo ili zajedništvo koje je tada postignuto državna je tajna do danas. Sedmogodišnji Iračko-iranski rat doveo je, prvi put nakon Drugog svjetskog rata, ratni sukob na turske granice i, u kom-

binaciji s Islamskom revolucijom u Iranu, primorao Tursku da posveti puno više pozornosti svojoj „istočnoj“ politici. Pozicija neutralnosti nije joj smetala da održava gospodarske odnose s obje zaraćene strane. Nova invazija na Irak ponovno otvara seriju sigurnosnih pitanja i prijeti destabilizacijom ravnoteže uspostavljene u cijeloj regiji. Što se Irana tiče, Turska se izrazito trudi održati dobre odnose s vodstvom Irana. Vanjskim promatračima nije lako razumjeti tu koncilijantnost koju Turska pokazuje prema tvrdolinijaškom režimu u Teheranu. Posebno zato što bi Turska kao susjedna država bila među prvim na nišanu nuklearno naoružanog Irana. Turska jednostavno nema taj luksuz da bude distancirana i nezainteresirana. Vezano za srednjoazijske republike, autor izdvaja istočni Turkestan, koji obuhvaća kinesku pokrajinu Xinjiang (Sinkiang), autonomnu oblast koja u novim okolnostima postaje značajna zbog najistočnijih turskih naroda; Ujgura kojih ima oko 10-11 milijuna, Kozaka kojih ima oko 1,2 milijuna i Kirgiza kojih ima oko 150 000. Prema novim okolnostima tursko Ministarstvo vanjskih poslova prilagodilo je svoju organizacijsku shemu, stvarajući potpuno novi odsjek zadužen samo za srednjoazijske poslove. S Azerima Turska ima mali granični dodir od devet kilometara s autonomnim Nahičevanom. Svoju je važnost kopnena granica pokazala 60 godina poslije, pri raspadu SSSR-a. U svakom slučaju, ti izazovi dobro su protresli Atatürkovo naslijeđe izbjegavanja panturske avanturističke politike i postavili Tursku u sasvim nov položaj u međunarodnim odnosima. Države u koje Turska najviše izvozi jesu Njemačka na prvom mjestu, zatim Velika Britanija, Italija te Francuska. Više od tri milijuna Turaka živi unutar granica EU-a. Što se Balkana tiče, pokazatelji dobrih odnosa Turske i Kosova jesu autor današnje turske himne Mehmet Akif Ersoy, sin obitelji iz Peći s Kosova, i tvorac prve turske enciklopedije i prvog modernog tursko-turskog rječnika Sami Frasheri, Albanac čiji su korijeni iz istih krajeva. Što se aktualnih odnosa s SAD-om tiče, aktivno uključivanje Turske u rušenje režima u Siriji i Erdoğanova osobna poruka Egipćanima da se ne boje sekularizma nešto je što su Amerikanci donedavno mogli samo priželjkivati.

Četvrto poglavlje, *Appendix*, čine zasebne cjeline: *Civilno-vojni odnosi*, *Kurdsko pitanje*, *Istanbul*, *Važnije ličnosti*, *Pregled političkih stranaka*, *Titule*, naslovi, mali rječnik te *Izabrana bibliografija*. I u ovom poglavlju izdvaja se značaj vojske u Turskoj koja se postavila ne samo kao čuvar države već i kao čuvar ideologije „kemalizma“. Četvrti vojni udar, makar ne na klasičan način, izvršen je kao i onaj iz 70-ih godina, memorandumom. Između ostalog, autor izdvaja da je Drugi svjetski rat zbog turske neutralnosti i geografske pozicije od Istanbula učinio važno špijunsko središte gdje je cvala trgovina informacijama i dezinformacijama, a crna burza stvarala je i uništavala bogatstva. Vrlo živu aktivnost u Turskoj neposredno prije rata autor ilustrira i bo-

ravkom Josipa Broza Tita kao generalnog sekretara ilegalne KP Jugoslavije – na moskovskoj plaći – koji je od studenog 1939. do ožujka 1940. boravio u boljim istanbulskim hotelima, a gospodin Spiridon Mekas (pod kojim je imenom bio prijavljen) u Istanbulu je kupio zlatni prsten s dijamantom koji je nosio do kraja života. O Istanbulu, duhu grada i njegovom položaju pokazuju Napoleonova izjava – *da je cijeli svijet jedna država, glavni grad te države bio bi Istanbul*, te izjava Mari Spirito, dugogodišnje direktorice Galerije 303 u New Yorku – *u New Yorku osjećate kao da su najbolje godine iza vas. U Istanbulu osjećate kao da će najbolje godine tek doći*.

Knjigu *Turska: Uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku* Amira Muharemija odlikuje koncizan i razumljiv stil pisanja. Na jednostavan način prikazuje se uvod u povijest turske države i naroda, od razdoblja Osmanskoga Carstva, preko Atatürk-ove čvrstine i odlučnosti, njegovog naslijeđa, do aktualne unutarnje i vanjske politike. Knjigu odlikuju autorova predanost i posvećenost temi Turske u širem smislu, dosljednost pristupa i retorike, no na mahove zbog opsežne materije ostavlja dojam zgusnutosti. Pouzdano je da za svako od poglavlja postoji dovoljno građe i mogućnosti da se produbljenim analizama i istraživanjima proširi u zasebne predmetne cjeline. U svakom slučaju, knjiga generalnog konzula Republike Hrvatske u Istanbulu Amira Muharemija *Turska: Uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku* koristan je i bogat izvor razumijevanja za utvrđivanje mogućih nepravilnosti i slučajnosti koje otkriva proučavanje prošlosti i suvremenih ekonomskih, političkih i društvenih pitanja te zanimljive zemlje. Preporučuje se ne samo onima koji se bave međunarodnim odnosima i diplomacijom, nego i svima koji žele spoznati druge države i narode.

Vesna Ivanović

Osvrt s konferencije: Regional Post – ISAF Engagement – Lessons Learned and a Legacy for A-5 Countries' Future Expeditionary Missions

U Skoplju je 11.i 12.prosinca 2012. godine održana dvodnevna regionalna konferencija pod nazivom Regional Post – ISAF Engagement – Lessons Learned and a Legacy for A-5 Countries' Future Expeditionary Missions.

Konferenciji su prisustvovali sudionici iz NATO-a, Makedonije, Albanije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Predstavnici Crne Gore nisu mogli prisustvovati konferenciji zbog loših vremenskih uvjeta, ali su svoj doprinos dali pisanim putem. Konferencija je bila druga faza projekta, a njezina poticajna tema okupila je dužnosnike NATO-a, državne službenike, nevladine organizacije, predstavnike znanstvenih krugova te akademske zajednice, koji su razmijenili svoja mišljenja i poglede.

Konferenciju je otvorio Fatmir Besimi, ministar obrane Republike Makedonije, uz prisutnost Nicholasa Williamsa, voditelja Odsjeka NATO-a (engl. Head of Section) i Paula D. Wohlersa, američkog veleposlanika u Republici Makedoniji.

Moderator prvog dana konferencije bio je voditelj projekta Metodi Hadji Janev, koji je dao opis projekta i ukratko predstavio govornike. Ministar obrane RM Fatmir Besimi u svom govoru naglasio je da se naučene lekcije tijekom desetogodišnjeg sudjelovanja u mirovnoj misiji u Afganistanu podudaraju sa zaključcima službenih političkih predstavnika država članica NATO-a, ali jednako tako i sa zaključcima stručnjaka utvrđenim u novom strateškom konceptu iz studenog 2010. Isto tako, istaknuo je da će razmjena korisnih iskustava biti od neprocjenjivog značaja za izgradnju vlastitih obrambenih kapaciteta, te u tom kontekstu i planiranja budućeg sudjelovanja u misijama. Prema riječima ministra Besimija, Republika Makedonija vjeruje da je to dobra platforma kojom se može pridonijeti i boljoj kvaliteti života ljudi u Afganistanu. Na kraju je zaključio da je konferencija izvrsna prilika za razmjenu nacionalnih stajališta s obzirom na angažman nakon ISAF-a.

Američki veleposlanik u Republici Makedoniji Paul D. Wohlers naglasio je da zemlje članice Jadranske povelje koordinacijom i suradnjom u regiji zajedno trebaju postati izvoznice mira. U svom govoru veleposlanik Wohlers dotaknuo je vrlo važnu temu problema proračuna. Prema njegovim riječima, proračunski rezovi ne znače smanjenu odgovornost, već valja iznaći nove načine funkcioniranja. Još je jednom potvrdio da SAD snažno podupire inicijativu zemalja A5. Kako bi se zajednički mogli rješavati sigurnosni izazovi, potrebno je razvijati sposobnosti, a naglasio je i vrlo važnu ulogu civilnog angažmana. Nicholas Williams istaknuo je značajan doprinos Republike Make-

donije u misiji ISAF-a te kako se naučene lekcije mogu primjenjivati diljem svijeta. U kontekstu razdoblja nakon 2014. godine i budućeg angažmana, objasnio je da će se priroda i kontekst misije u Afganistanu promijeniti, ali svrha će biti ista – NATO i partneri učinit će sve da Afganistan bude stabilno i sigurno mjesto bez prijetnji terorizma.

Istraživački tim Atlantskog vijeća Makedonije predstavio je rezultate prve faze projekta. Izneseni su zaključci putem prezentacija za svaku zemlju članicu skupine A5: Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Crnu Goru i Makedoniju, a posebno je predstavljena Srbija kao promatrač. Koordinator projekta Ilija Djugumanov objasnio je prirodu istraživanja i način na koji je provedeno, a nakon toga prikazan je kratki video isječak iz svake faze istraživanja.

Ratela Asllani iz Ministarstva obrane Republike Albanije predstavila je javnosti sudjelovanje Albanije u ISAF-u od samog početka, stečena iskustva iz misija u kojima je Albanija sudjelovala te je dala moguće preporuke za buduće djelovanje u regionalnom kontekstu.

Pukovnik Siniša Ostojić iz Ministarstva obrane Republike Bosne i Hercegovine govorio je o bosanskom sudjelovanju i iskustvima u misiji ISAF-a. Rekao je da Bosna i Hercegovina može mnogo toga ponuditi oko angažmana nakon 2014. godine s obzirom na iskustva iz rata, te je zaključio da su konferencije takve vrste prijeko potrebne.

Brigadir Neven Kranjčec iz Ministarstva obrane Republike Hrvatske izrazio je zadovoljstvo konferencijom te istaknuo njezinu važnost. Govorio je o hrvatskom iskustvu, naglasivši hrvatske sposobnosti uključivanja u predstojeće misije. Također je dao preporuke u kontekstu regionalnog angažmana u razdoblju nakon 2014. godine.

Drugog dana konferencije šest sudionika panel-rasprave razmijenilo je iskustva o regiji.

Pukovnik Slavko Angelevski, prodekan Vojne akademije „Mihajlo Apostolski“ iz Skopja predstavio je pravnu, organizacijsku i funkcionalnu strukturu te ustanove. Naglasio je važnost ulaganja u ljudske resurse, osobito s obzirom na činjenicu da postoje nove misije i doktrinarne promjene u borbenim i mirovnim operacijama te kriza upravljanja. Obrazovanje stručnih snaga oslanja se na tri stupa: institucionalno obrazovanje, osposobljavanje i samorazvoj. Govorio je o iskustvima u regionalnoj suradnji na tradicionalnom ljetnom kampusu te u različitim dijelovima obrazovnih projekata koji su razvijeni u suradnji s obrazovnim institucijama iz regije. Na kraju je istaknuo važnost civilno-vojne suradnje.

Pukovnik Aleksandar Aleksandrov, načelnik NATO-ovog ureda za vezu u Skopju upoznao je prisutne s nekoliko dobrih primjera regionalne suradnje. Nadalje je naglasio prioritet izgradnje kapaciteta tijekom kriza i objasnio koncept smart defence. Region-

alni pristup izuzetno je važan, u ovom slučaju posebno nakon ISAF-ovog angažmana. Tijekom tog razdoblja bitno je iznaći načine zamjene vojnog segmenta civilnim.

Boris Viculin, predstavnik Atlanskog vijeća Srbije, govorio je o raspoloženju javnoga mnijenja u Srbiji, istaknuvši da općenito postoji nedostatak interesa u javnosti.

Još jednom izlagala je Ratela Asllani, ovaj put u ulozi predstavnice Atlanskog vijeća Albanije. Prema njezinu mišljenju, za sve zemlje A-5 zaključci su vrlo slični. Ono što je zanimljivo jest to da mediji i javnost u Albaniji u potpunosti podržavaju angažman NATO-a u Afganistanu. U Albaniji se također puno radi na reintegraciji i resocijalizaciji ljudi koji su se vratiti iz misije.

Potpukovnik Marjanco Mitevski iz Ministarstva obrane Republike Makedonije podijelio je svoje iskustvo angažmanu u Afganistanu.

Predstavnica Atlanskog vijeća Hrvatske Jadranka Dujić Frlan istaknula je da su suradnja zemalja potpisnica Američko-jadranske povelje, slična iskustva te razvoj njihovih međusobnih odnosa tijekom proteklog razdoblja stvorili daljnju potrebu jačanja tih odnosa. Vrijednosti liberalnih demokracija postale su ogledni standard, a cilj punopravno članstvo u euroatlantskim organizacijama. Unatoč naporima međunarodnih aktera, prvenstveno Sjedinjenih Država i Europske Unije, napredak zemalja u regiji nije bio ravnomjeran, često je bio spor i nedovoljan. Intenzivnijom suradnjom na ovome prostoru razvijat će se mogućnosti iznalaženja regionalnih rješenja kao odgovora na globalne izazove gospodarske krize i energetske sigurnosti, kao i pronalaženje regionalnih rješenja u cilju osiguranja održivog mira, razvoja i stabilnosti regije.

Države Jugoistočne Europe koje su pretrpjele ratne sukobe posjeduju neprocjenjivo iskustvo iz prve ruke; koliko je krhko, kompleksno i nestabilno postkonfliktno vrijeme te rekonstrukcija ratom uništenih država. One su isto tako u potpunosti svjesne toga koliko je potreban individualan pristup u rješavanju pojedinačnih problema i koliko neka univerzalna, unificirana rješenja mogu biti nedjelotvorna. To iskustvo proživjele su neposredno. Države ove regije, odnosno pripadnici njihovih snaga u misijama, daleko su osjetljiviji i lakše razlikuju i prepoznaju one nijanse podijeljenih društava i kriza koje države ponovno mogu baciti u kaos. Zahvaljujući iskustvu, znanju, stručnosti, prilagodljivosti, predanosti zadatku, kao i još mnogim drugim karakteristikama, sudionici misija spremni su ponuditi učinkovita rješenja na svim kriznim područjima. Taj know-how može biti od neprocjenjive vrijednosti u trenucima procjene i djelovanja, te ga svakako treba i primjenjivati gdje god se za to ukaže potreba. Visokorazvijenu razinu suradnje potrebno je prenijeti i u djelovanju u regiji kako bi se ostvarili zacrtani ciljevi i ubrzao proces priključivanja u euroatlantske integracije.

Jadranka Dujić Frlan

Obavijest

Studijsko putovanje u Trst i Goricu (Italija)

10. – 12. siječnja 2013.

U suradnji Fakulteta političkih znanosti iz Trsta (Italija), specijalističkog studija Vanjska politika i diplomacija FPZG-a, Centra za međunarodne studije (CMS) iz Zagreba te Atlantskog vijeća Italije organizirano je studijsko putovanje u kojem su sudjevali studenti (16) specijalističkog studija s područja vanjske politike i diplomacije s Fakulteta političkih znanosti iz Zagreba, kao i studenti međunarodnih odnosa i diplomacije iz Trsta i Gorice (Italija). Domaćin je bio prof. Stefano Pilotto, a teme predavanja i rasprava *The Western Balkans and the Euroatlantic Integration*.

Predavanja i rasprave na Fakultetu političkih znanosti u Trstu pod nazivom *Zemlje Zapadnog Balkana i euroatlantska integracija, politička uloga Italije i novi aspekti nakon ulaska Hrvatske u EU* bile su vezane za aktualno stanje euroatlantskih integracija u Juugoistočnoj Europi (Zapadni Balkan). Prof. Radovan Vukadinović (predsjednik Centra za međunarodne studije) dao je analitički pregled stanja za svaku državu u regiji. Općenito je istaknuta povoljna politička klima za eurointegracijske procese, ali iz različitih razloga većina zemalja regije nije postigla veći uspjeh. Crna Gora trenutačno je u najpovoljnijem položaju s obzirom na to da je otvorila pregovarački proces, dok ostale zemlje još uvijek nisu zadovoljile sve uvjete za nastavak procesa eurointegriranja. BiH uslijed pomanjkanja političkoga konsenzusa o budućnosti zemlje sve više stagnira te nema ozbiljnijih pomaka u euroatlantskim procesima. Makedonija i dalje stoji na mjestu uslijed blokade Grčke zbog imena, što se sve više negativno odražava na unutarnju političku stabilnost. Srbija i Kosovo pokušavaju stabilizirati uzajamne odnose, što je u interesu obiju zemalja bez obzira na povijesno naslijeđe. Ukupno gledajući, regija nije učinila značajniji pomak u pravcu europskih integracija. Ulazak Hrvatske trebao bi biti važan poticaj za zemlje regije, ali političke pretpostavke za dinamiziranje toga procesa svaka zemlja treba zadovoljiti sama. U nastavku je dr. sc. Mladen Nakić (generalni direktor CMS-a) govorio o aktualnostima hrvatskoga pristupnog procesa. Studente je zanimao daljnji tijek procesa i sve što treba učiniti do 1. srpnja 2013. te je bilo riječi i o dodatnim zadaćama čije će rezultate Hrvatska predstaviti u svom izvještaju Europskoj Uniji u siječnju. Izražen je optimizam kako će posljednji izvještaj Europske komisije u ožujku biti pozitivan i dati dodatan poticaj svim državama članicama za pravovremeno završavanje ratifikacijskoga procesa. Govorilo se i o odnosima sa Slovenijom i mogućim posljedicama dosadašnjih prepreka koje se mogu dodatno otežati mogućim produbljivanjem unutarnje političke krize u Sloveniji.

U drugom dijelu predavanja na Diplomatskoj školi u Gorici pod nazivom *Ulazak Hrvatske u Europsku Uniju i novi odnosi na jugoistoku Europe* prof. Lidija Čehulić Vukadinović (voditeljica specijalističkog studija Vanjska politika i diplomacija FPZG-a) održala je predavanje o genezi euroatlantizma, o suvremenim globalnim izazovima i tome kako oni utječu na zemlje Zapadnoga Balkana. Poseban je naglasak bio na jasnim kriterijima koje zemlje moraju ispuniti kao preduvjet za nastavak procesa euroatlantskih integracija. Dr. sc. Jadranka Dujić Frlan (izvršna direktorica CMS-a) upoznala je studente s različitim aspektima hrvatsko-talijanske kulturne suradnje. Iz prezentacije je bila vidljiva bogata dugogodišnja kulturna suradnja dviju zemalja.

Tijekom rasprave dotakla su se razna pitanja odnosa u regiji, regionalne suradnje, pomirenja i slično. Posebno je bilo riječi o Srbiji i Kosovu, za koje dio studenata smatra da je nezakonito dobilo neovisnost.

Posjet Trstu i Gorici bio je popraćen bogatim društvenim i kulturnim aktivnostima. Studenti su imali priliku razgovarati sa zamjenicom gradonačelnika Trsta Sarom Tesi, zapovjednicima u regionalnom zapovjedništvu za regiju Friuli-Venezia Giulia te zamjenikom gradonačelnika Gorice Robertom Sartorijem. Prisustvovali su i opernoj predstavi *Il Corsaro* Giuseppea Verdija te posjetili muzej i dvorac Miramare.

Ovakav vid razmjene mišljenja, rasprava i druženja uvijek se pokazuje odličnom prigodom za produbljivanje znanstvene i stručne suradnje od obostrane koristi. Zahvaljujemo organizatoru i domaćinu prof. Stefanu Pilottu na izrazito profesionalnom i prijateljskom odnosu i angažmanu.

UNIVERSITY COLLEGE OF
INTERNATIONAL RELATIONS
AND DIPLOMACY
DAG HAMMARSKJÖLD

VISOKA ŠKOLA
MEĐUNARODNIH ODNOSA
I DIPLOMACIJE
DAG HAMMARSKJÖLD



PREDDIPLOMSKI STRUČNI STUDIJ
MEĐUNARODNIH ODNOSA I DIPLOMACIJE

SPECIJALISTIČKI DIPLOMSKI STRUČNI STUDIJ
MEĐUNARODNIH ODNOSA I DIPLOMACIJE

WWW.DIPLOMACIJA.HR



Časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju
God. 12, br. 3-4/2012

Rukopisi se ne vraćaju

Godišnje izlazi četiri broja na hrvatskom i jedan broj na engleskom jeziku

Upute suradnicima

Međunarodne studije su tromjesečnik što izlazi u proljeće, ljeto, jesen i zimu svake godine.

Jedanput godišnje izlazi posebno međunarodno izdanje časopisa na engleskom jeziku.

Časopis objavljuje recenzirane autorske priloge s područja međunarodnih odnosa, vanjske politike i diplomacije.

Niti jedan prilog ne smije biti dulji od 1,5 autorskog arka, odnosno 24 kartice teksta, tipkane dvostrukim proredom u fontu Times New Roman 12. Svakom tekstu mora biti priložen sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku, koji ne smije imati više od stotinu riječi ili osam redaka.

Autor treba poštovati propisane oblike opreme teksta:

- citirani izvori u tekstu navode se u skraćenom oliku (primjerice, kissinger, 1990, 41)
- na kraju teksta prilaže se samo popis citirane literature
- citirani izvodi navode se na sljedeći način
raymond aron, paix et guerre, calmann-levy, paris, 1984
ili
jerzy j. wiatr, srednja europa u novom svjetskom poretku, politička misao, vol. XXXVII, BR. 2, 2000
dva ili više autora navode se na sljedeći način:
carl j. friedrich, zbigniew k. brzezinski, totalitarian dictatorship & autocracy, harvard university press, cambridge, 1965.
Svaki prilog šalje se na e-mail adresu: stanislava.jerkic@gmail.com i adresu uredništva.

Uredništvo

Narudžbe i pretplata: EURO AVANGARDE d.o.o., Zagreb, Orešje 35a

Tel/fax (01) 3700 405, e-mail: medjunarodne.studije@diplomacija.hr

Žiro-račun: 2340009-1110314520

Pretplata za 2012. godinu iznosi 240 kn. Cijena pojedinačnog primjerka je 70 kn.

Godišnja pretplata za inozemstvo: 80\$ za brojeve iz 2012.

U prošleme broju “Međunarodnih studija” broj 2, godište 12, 2012. Prikaz zbornika radova “Javna diplomacija: imidž nacije i brendiranje” potpisuje Hrvoje Jakopović, a ne kako je greškom navedeno u sadržaju Filip Dragović i Robert Mikac. Uredništvo časopisa, ispričava se gospodinu Hrvoju Jakopoviću na nenamjernoj pogrešci.